

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA

XL. évfolyam, 2010. 1. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET

Angol tartalommutató és rezümék:

McConnell-Duff Márta

Szerb tartalommutató:

Andrić Edit

Német tartalommutató:

Kocsis Lenke

ETO-besorolás:

Csáky S. Piroska

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Barcsi Tamás	Konformitás és erkölcs	11
Binder Richárd	Teljes politikai bizalmatlanság a Rákosi-korszakban	31
	■ ■ <i>Emlékezet: Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805)</i>	
Szilágyi Márton	Egy irodalomtörténeti legenda genezise és funkciója	41
	■ ■ <i>Emlékezet: Mikszáth Kálmán (1847–1910)</i>	
Bence Erika	Asztaltársaság és hírlap	52
Janovics Mária	A Mikszáth-novellák koncepciója	61
	■ ■ <i>Perspektíva</i>	
Géczi János	Ikhthüsz	74
Czékus Géza	A darwinizmus mai tolmácsolása	84
	■ ■ <i>Műhely</i>	
Roginer Oszkár	Irodalmi divatok 1910-ben	100
Drozdik-Popović Teodóra	Herceg János és a szerb irodalmi kultúra	107
Törteli Telek Márta	Kétnyelvűség és szövegértés	113
Kónya Sándor	A lourdes-i himnusz vajdasági rokon dallamai . . .	124
Arany Zsuzsanna	A Kosztolányi kritikai kiadás műhelye és fórumai	135
Gruber Enikő	Kiss József vízépítő mérnök alakja és munkássága	141
Martonosi Mirella	Kiss Ernő halálra ítélete	150
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Petrik Emese	„Egyetlen mérce a lelkiismeret maradt” (Bényei Péter: A történelem és a tragikum vonzásában)	158
Gruber Enikő	Mi is az a Délvidék? (Mák Ferenc: <i>A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája</i>)	166
Móra Regina	„Az én iskolám” (Horváth Futó Hargita: <i>Iskola-narratívák</i>)	171
Szlancsik Enikő	Gion Nándor életművéről (Árpás Károly: <i>Az építő-teremtő ember</i>)	175
Janovics Mária	Jelenségek értelmezése (Orientation in the Occurrence)	179

*

Silling Léda	Néprajzi konferencia Topolyán	182
Bécsi Zsófia	Bizalom a gazdaságban, a gyógyításban	
– Fébert Zsófia	és az oktatásban	184
Cini Zoltán	A nyelvújítás időszerűsége	192
Drobnik Aranka	Hagyományos és modern oktatási rendszerek, tanártípusok és módszerek	196
	Szerkesztőségi közlemény	200

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Tamaš Barči	Konformitet i moral	11
Rihard Binder	Potpuno političko nepoverenje za vreme Rakošijevе vladavine	31
	■ ■ <i>Sećanje: Mihalj Čokonai Vitez (1773–1805)</i>	
Marton Silađi	Geneza i funkcija jedne legende istorije književnosti	41
	■ ■ <i>Sećanje: Kalman Miksat (1847–1910)</i>	
Erika Bence	Društvo za stolom i novine	52
Marija Janović	Koncepcija Miksatovih pripovedaka	61
	■ ■ <i>Perspektiva</i>	
Janoš Geci	Iktis	74
Geza Cekuš	Savremeno tumačenje darvinizma	84
	■ ■ <i>Radionica</i>	
Oskar Roginer	Moda u književnosti 1910. godine	100
Teodora Drozdik-Popović	Janoš Herceg i srpska književna kultura	107
Marta Terteli Telek	Dvojezičnost i razumevanje teksta	113
Šandor Konja	Vojvodanske melodije koje su srodne himni iz Lurda	124
Žužana Aranđ	Radionica i forumi kritičkog izdanja Kostolanjijevih dela	135
Enike Gruber	Lik i delo Jožefa Kiša, inženjera hidrogradnje . . .	141
Mirela Martonoši	Smrtna presuda za Ernea Kiša	150
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Emeše Petrik	„Kao jedino merilo preostala je savest” (Peter Benjei: A történelem és a tragikum vonzásában / Pod uticajem istorije i tragičnosti)	158
Enike Gruber	Šta to beše pojam “Južni krajevi”? (Ferenc Mak: <i>A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája</i> / Selektivna istorijska bibliografija i biblilografija dela posvećenih poznavanju domovine Mađara u Vojvodini). . . .	166
Regina Mora	„Moja škola” (Hargita Horvat Futo: <i>Iskola-narratívák</i> / Školski narativi).	171
Enike Slančik	O životnom delu Nandora Giona (Karolj Arpaš: <i>Az építő-teremtő ember</i> / Čovek graditelj i stvaralac)	175

Marija Janovič	Interpretacija značenja (Orientation in the Occurrence)	179
	*	
Leda Šiling	Etnografska konferencija u Bačkoj Topoli	182
Žofija Beči–	Poverenje u ekonomiji, u zdravstvu	
Žofija Febert	i obrazovanju	184
Zoltan Cini	Aktuelna pitanja obnove jezika	192
Aranka Drobnjik	Tradicionalni i moderni obrazovni sistemi, tipovi nastavnika i metode	196
	Saopštenje redakcije	200

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Barcsi, Tamás	Conformity and Morals	11
Binder, Richard	Total Political Distrust in the Rákosi-era	31
	■ ■ <i>In Remembrance:</i> <i>Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805)</i>	
Szilágyi, Márton	Genesis and Function of a Literary History Legend	41
	■ ■ <i>In Remembrance:</i> <i>Mikszáth Kálmán (1847–1910)</i>	
Bence, Erika	Table-Companions and Newspapers	52
Janovics, Mária	The Conception of Mikszáth’s Novellas	61
	■ ■ <i>Perspectives</i>	
Géczi, János	Ichthus	74
Czékus, Géza	Interpretation of Darwinism Today	84
	■ ■ <i>Workshop</i>	
Roginer, Oszkár	Literary Trends in 1910	100
Drozdik-Popović, Teodóra	János Herceg and Serbian Literary Culture	107
Törteli Telek, Márta	Bilingualism and Text Comprehension	113
Kónya, Sándor	Melodies Related to the Lourdes Hymn in Vojvodina	124
Arany, Zsuzsanna	The Workshop and Forums of the Critical Edition of Kosztolányi’s Works	135
Gruber, Enikő	The Stature and Work of the Waterway Engineer József Kiss	141
Martonosi, Mirella	Sentencing to Death Ernő Kiss	150
	■ ■ <i>Review</i>	
Petrík, Emese	“Conscience remained the last touchstone” (Péter Bényei: In the Attraction of History and Tragedy).	158
Gruber, Enikő	What is in fact Délvidék ? (Ferenc Mák: <i>Selected Bibliography on the Knowledge of the History and Homeland of Hungarians in Vojvodina</i>)	166
Móra, Regina	“My school” (Hargita Horváth Futó: <i>School-narratives</i>)	171

Szlancsik, Enikő	On the oeuvre of Nándor Gion (Károly Árpás: <i>The Man Who Constructed and Created</i>)175
Janovics, Mária	Orientation in the Occurrence179
	*
Silling, Léda	Ethnographic Conference at Topolya182
Bécsi, Zsófia–	Trust in economy,
Fébert, Zsófia	cure and education184
Cini, Zoltán	The topicality of Language reform192
Drobnýik, Aranka	Traditional and modern education systems, teacher types and methods196
	Editorial note200

INHALT

	■ ■ <i>Theorie – Geschichte – Experiment</i>	
Barcsi, Tamás	Konformität und Moral	11
Binder, Richard	Vollständiges politisches Misstrauen in der Rákosi-Epoche	31
	■ ■ <i>Erinnerung:</i> <i>Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805)</i>	
Szilágyi, Márton	Genesis und Funktion einer literaturhistorischen Legende	41
	■ ■ <i>Erinnerung:</i> <i>Kálmán Mikszáth (1847–1910)</i>	
Bence, Erika	Tischgesellschaft und Zeitung	52
Janovics, Mária	Die Konzeption der Novellen von Kálmán Mikszáth	61
	■ ■ <i>Perspektive</i>	
Géczi, János	Ichthys	74
Czékus, Géza	Die jetzige Interpretation des Darwinismus	84
	■ ■ <i>Werkstatt</i>	
Roginer, Oszkár	Literarische Moden im Jahre 1910	100
Drozdik-Popović, Teodóra	János Herceg und die serbische literarische Kultur	107
Törteli Telek, Márta	Zweisprachigkeit und Textverständnis	113
Kónya, Sándor	Melodische Verwandtschaften der <i>Lourdes Hymne</i> in Vojvodina	124
Arany, Zsuzsanna	Werkstatt und Foren-Übersicht der kritischen Ausgabe von Kosztolányi	135
Gruber, Enikő	Gestalt und Arbeit des hydraulischen Ingenieurs József Kiss	141
Martonosi, Mirella	Das Todesurteil von Ernő Kiss	150
	■ ■ <i>Rundschau</i>	
Petrik, Emese	„Als einzige Lehre ist unser Gewissen geblieben“ (Péter Bényei: Im Anziehungsbereich von Geschichte und Tragik)	158
Gruber, Enikő	Was ist die Vojvodina? (Ferenc Mák: <i>Auserlesene historische und heimatkundliche Bibliographie des Ungartums in Vojvodina</i>) . . .	166

Móra, Regina	„Meine Schule” (Hargita Horváth Futó: <i>Über den narrativen Charakter der Schule</i>)171
Szlancsik, Enikő	Über das Lebenswerk von Nándor Gion (Károly Árpás: <i>Ein konstruktiver–schöpfender Mensch</i>)175
Janovics, Mária	Interpretation der Erscheinungen (Orientation in the Occurrence).179 *
Silling, Léda	Volkskunde – Konferenz in Topolya182
Bécsi Zsófia–	Vertrauen in Ökonomie,
Fébert, Zsófia	Heilart und Edukation184
Cini, Zoltán	Aktualität der Neologie192
Drobnyik, Aranka	Traditionelle und moderne Schulsysteme, Lehrertypen und Methoden196 Mitteilung der Redaktion200

172.1”1945”

Barcsi Tamás

· Pécsi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék
 · barcsi48@gmail.com

KONFORMITÁS ÉS ERKÖLCS¹

Conformity and Morals

A következőkben a konformitás problémájának erkölcsi aspektusairól lesz szó, a teljeség igénye nélkül. Minden társadalomban, közösségben vannak olyan alapvető szabályok – ezek között kiemelkedő szerepet töltenek be az erkölcsi normák –, amelyekhez az egyénnek igazodnia kell (persze el is utasíthatja azokat, de valamilyen módon mindenképpen viszonyul hozzájuk). Kultúránként, korszakunként, társadalmunként, közösségünként változik az, hogy milyen szabályokhoz kell igazodnia az egyénnek, illetve, hogy mi biztosítja az alapvető normáknak megfelelő viselkedést, tehát a konformitást. Elsőként az erkölcsöt és a konformitást is érintő újkori kulturális változásokat tekintem át röviden. Ezt követően a totális rendszerek erkölcsiségéről esik szó, majd a II. világháború utáni nyugati jóléti társadalmak témánk szempontjából releváns fejleményeit vizsgálom. Végezetül mai jelenségeket értelmezek, kísérletet téve egy (elsősorban a Nyugat társadalmaira érvényes) alkalmazkodási tipológia felvázolására, illetve néhány fontos fogalom átgondolására.

Kulcsszavak: életcélok és értékek, pluralitás, konfirmítás és erkölcs, kívülről irányítottság, nyugati jóléti társadalmak, autonómia, morális minimum, saját élet vágya

I. A „BELÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG”. AZ ÉLETCÉLOK ÉS ÉRTÉKEK PLURALIZÁLÓDÁSA AZ ÚJKORBAN

David Riesman *A magányos tömeg* című híres könyvében a konformitás különböző megvalósulási formáit írja le. A szerző a népesedési görbék, gazdasági struktúrák és egyéb emberi tényezők (a szülők, tanárok, kortárs csoportok, „mesemondók” szerepének) vizsgálata alapján három alapvető *társadalmi karaktert* ír le, aszerint, hogy mi az alapja az egyén társadalmi konformitásának. A szerző értelmezésében a karakter nem a teljes „én”, hanem az „egyén ösztöneinek és szükséglet-kielégítésének többé-kevésbé tartós, társadalmilag és történetileg kondicionált szervezete – »készülék«, amely összekapcsolja az egyént a világgal és az emberekkel. A »társadalmi karakter« a »karakternek« az a része, amely

¹ A témával bővebben foglalkozom megjelenés előtt álló *Kultúra, érték, lázadás* című könyvemben.

a fontosabb csoportok tagjainál megegyezik.”² A nagy növekedési lehetőségek időszakában a *tradíciótól irányítottság* jellemzi a társadalmat: az egyénnek a helyes viselkedés általánosan elismert mércéjéhez kell alkalmazkodnia, ha el akarja kerülni a megszégyenítést. Az ilyen társadalmak lassan változnak, meghatározó a családi-rokoni szervezet, viszonylag kevés érteken nyugszanak, az egyén szerepe rögzített, attól nem térhet el, választási lehetősége minimális.³ A nyugati fejlődésben a középkori társadalmakra jellemzők ezek az ismérvek. Riesman szerint ezt a struktúrát az újkortól (ami már az átmeneti népességnövekedés időszaka) kibontakozó forradalmi folyamat hatására olyan társadalmak alakulnak ki, amelyek meghatározó társadalmi karaktere a *belülről irányított típus* lesz. E folyamat – melynek során az emberek nagy része elszakad a családra és rokonságra épülő életformától és a „termelés” határozza meg életüket –, részét képezi a reneszánsz, a reformáció és ellenreformáció, az ipari forradalom, illetve a 17., 18. és a 19. század politikai forradalmi (ezt egy másik „forradalmi folyamat” váltja majd fel a 20. században, ami a termelés korszakából a fogyasztás korszakába történő átmenetet jelenti: ennek meghatározó típusa a kívülről irányított karakter lesz, de erről majd később).⁴

A reneszánszsal kialakuló társadalmat a személyes mobilitás megnövekedett lehetőségei, a tőke felhalmozódása jellemzi, tehát az állandó expanzió a termelésben, a felfedezésekben, a gyarmatosításban. Az újkorban már *számos életcél és érték közül választhat az egyén* (pénz, hírnév, hatalom, tudás, jóság, a „szép” alkotás létrehozása stb.). Abban, hogy mit választ, nagy szerepe van a *szülőknak*, akik általános, de mégis *szigorúan követendő célokat* jelölnek ki számára. A belülről irányított embert szülei „felszerelik” egy belső pszichikai irányítúval (azáltal, hogy kijelölik a követendő célokat), ami alkalmas arra, hogy a későbbiek során a szülőkhöz hasonló tekintélyektől is jelzéseket vegyen fel. Amennyiben az egyén eltér ettől a belső irányítútól, büntudatot érez (az ilyen ember gyermekkorában szigorú nevelést kap, a szülők és tanárok morális súlya óriási, míg a kortárs csoportoké elenyésző). Meg kell jegyezni, hogy a szülők által előírt ideálok gyakran átítatódnak valamely tradíció elemeivel, jellemzően ez a helyzet a protestánsoknál (itt a jó a legfőbb ideál, amely mindent célt meghatároz, míg pl. a reneszánsz korszakban a „nagyszerűség”, vagy akár – teszem hozzá – a felvilágosodás gyermekeinél az „ésszerűség” világi ideálja lehet irányadó). A belülről irányított embert az *„anyag legyűrése”, a versenyben való győzelem, céljainak minden áron való megvalósítása mozgatja*, eközben nem kíméli

² David Riesman: *A magányos tömeg* (fordította: Szelényi Iván, Polgár Kiadó, Bp., 1996) 56. o.

³ I. m. 63–67. o.

⁴ I. m. 58–59. o.

magát, gyakran embertársaira sincs tekintettel, mint a célja eléréséhez szükséges eszközökre tekint rájuk (családjára, barátaira pedig elfoglaltságai miatt nem fordít kellő időt). A kapitalista vállalkozót az emberi tényező kevésbé érdekli a termelésben, a munkát tárgyi folyamatnak tekinti. Ugyanígy a tudós, vagy a művész is mindenre képes egy tudományos felfedezés vagy egy műalkotás megszületése érdekében. Az ésszerűen, igazságosan berendezett társadalomért küzdő forradalmár szükségesnek tartja az emberáldozatokat az eszme megvalósításáért. Riesman szerint a belülről irányított karakter életében „az öröm és a fogyasztás csupán közjáték” (különösen igaz ez a férfiakra): vagy a hivatkozó fogyasztás jellemzi (jelentőségét, céljainak elérését bizonyítja a fogyasztás során), vagy a „menekülő” fogyasztás, amikor a kemény munka után, kevéske szabadidejében próbálja élvezni az életet.⁵

A célok megválasztása az újkor kezdetétől tehát egyre inkább egyéni szinten történik, a tradíció, a vallás nem jelöli ki azokat világosan. Fontos rámutatni, hogy a belülről irányított karakter *nem egyenlő az autonóm emberrel* (erre Riesman is utal): az előbbi is úgy „kapja” a követendő ideált, célt (ami egyénenként más és más lehet), csak ennek megvalósításában van mozgástere, míg az utóbbi saját maga választ a rendelkezésre álló utak, lehetőségek közül (nyilván számos hatás befolyásolja ezt, de mégis az övé a döntés).

Ebben az időszakban kezdődik meg – ahogy erre Alasdair MacIntyre morálfilozófus rámutat – *a teleologikus szerkezetű, erényalapú morál* (amely az egyén és a közösség azonos célját tételezi) *jelentőségének csökkenése*, egyre kevésbé lesz egységes az erények értelmezése, illetve megjelennek az „emberi természetre” alapozott etikák.

A teleologikus szerkezetű morálra az a háromtényezős struktúra jellemző, amit Arisztotelész írt le a Nikomakhoszi etikában (de ez már az ő ideje előtt is meghatározó volt a görögöknél). Arisztotelész metafizikai elgondolásai szerint minden létezőnek van valamilyen célja, telosza. Az ember célja az eudaimonia, a jól-lét, a boldogság. Az erények azok a tulajdonságok, amelyek az egyént az eudaimonia elérésében segítik (de ennek megvalósításához más tényezők is szükségesek, így az értelmes élet, a tevékeny élet és a szerencsejavarok). Etikái felfogása tehát hármass struktúrára épül: az első „az emberi természet, ahogyan történetesen van”, a második „az emberi természet, amivé lehetne, ha megvalósítaná teloszát”, illetve harmadikként a racionális etika előírásai (amelyek erényekként fogalmazódnak meg), mint az első állapotból a másodikba jutás eszközei. Arisztotelész számos erényt ír le, amellyel az egyénnek rendelkeznie kell, ha meg akarja valósítani célját, ezek közül kiemelkedően fontos az igazságosság, a barátság, a phronészisz (okosság), a mértékletesség erénye. A phronészisz, mint

⁵ I. m. 67–71., 93–190. o.

észbeli erény nélkül nem gyakorolhatóak a jellembeli erények, amelyek egyenlők a középpel (ha erényesen cselekszünk, elkerüljük a túlzást és a hiányt): azt, hogy ez mit jelent, a helyes ész alapján kell meghatározni. Az igazságos ember megadja mindenkinek azt, amit megérdemel, nem akar a megérdemelnél többet magának sem. A pleonexia (bírvágy) vétkének elkerüléséhez szükség van a mértékletesség erényére is. Arisztotelész a barátságnak több értelmezését adja, ezek közül a legjelentősebb a polisz-tagok közötti barátság, akik ugyanúgy vélekednek az ember számára való jóról és ennek megvalósítására együttesen törekednek.⁶ Ugyanez a hármas struktúrájú morálfelfogás jellemzi a keresztény etikát (de pl. a zsidó vagy az iszlám etikát is). Nyilván itt az ember célja az istenért való élet megvalósítása, amelyben a szeretet erényének van meghatározó szerepe: ami az Isten szeretete mellett az embertársak szeretetét is jelenti. Az egyéni és a közösségi cél itt is egybeesik.

A teleologikus szerkezetű morálfelfogás esetében, ha megmondjuk, hogy adott körülmények között így kell cselekedni, ezzel azt is mondjuk, hogy azért kell ezt tenni, mert ez vezeti az egyént az ember igazi célja eléréséhez. Azonban az újkor kezdetétől a protestantizmus és a janzenista katolicizmus megjelenésével megkérdőjeleződik az a felfogás, hogy az ész segítségével megérthetjük az ember igazi célját. *A felvilágosodás morálfilozófiai programja a telosz, a minden ember számára közös cél fogalmának elvetésén alapult*, tehát a hármas szerkezetű erkölcs helyébe a kettős szerkezetű etika lépett, mivel az egyes szerzők kiiktatták „az emberi természet, amivé lehetne, ha megvalósítaná teloszát” elemét. Az újkori gondolkodók az emberi természet valamiféle leírását adják, majd ebből következően erkölcsi szabályokat, előírásokat állapítanak meg. E program legjelentősebb képviselői talán Hume, Kant és Kierkegaard voltak. E szerzők morálról alkotott felfogásában MacIntyre szerint a különbségek mögött meghatározó azonosságra bukkanhatunk: a morál előbb említett kettős szerkezetében gondolkodnak. Hume az emberi szenvedélyek jellegzetességeiből, Kant az emberi racionalitásból indul ki. Kierkegaard az egyéni választásra épít *Vagy-vagy* című művében (az egyén dönt arról, hogy az esztétikai, az etikai vagy a vallási életmódot követi-e), de nem ad olyan igazolást az erkölcsre vonatkozóan, mint az előbbieket: ugyanakkor az „etikai” fogalma megkérdőjelezhetetlen nála is, az etikai elvek adottak. MacIntyre úgy látja, hogy az esztétikai életmód leírására a kanti hajlamfelfogás hatott, az etikai életmód megfogalmazásában ugyancsak a kanti erkölcsfilozófia hatása érezhető (csak amíg Kant elveti

⁶ Vö. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* (fordította: Szabó Miklós, Európa, Bp., 1997), ill. Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában* (fordította: Bíróné Kaszás Éva, Osiris, Bp., 1999) 80–81. o., 199–222. o., továbbá Sir David Ross: *Arisztotelész* (fordította: Steiger Kornél, Osiris, Bp., 1996) 267–277. o.

a szenvedélyeknek megfelelő életet, addig Kierkegaard az egyik választható életmódnak tartja). Kant elutasítja a boldogság vagy az Isten kinyilatkoztatott akaratának etikai elvként való követését: a gyakorlati ész univerzális elvére, a kategorikus imperatívuszra kell alapoznunk a morált, ez egy olyan tesztet jelent, amely alapján eldönthetjük minden helyzetben, hogy miképpen kell cselekednünk. („Cselekedj úgy, mintha cselekedeted maximájának akaratod révén általános természettörvénnyé kellene válnia.”)⁷

Hume szerint az erényes megállapításához szükséges spontán érzékenység univerzális jellemzője az embernek, ezért mindenki képes megkülönböztetni a helyest a helytelentől. Ugyanakkor utal arra, hogy számos hibás erénykatalógus létezik (pl. Pascalé). MacIntyre kritizálja az előbb említett elméleteket, pl. azért, mert kimutatható, hogy a kanti teszt alapján akár immorális maximák is igazolhatók, illetve Hume esetében az emberiség univerzális ítéletére való hivatkozás valójában azokra való hivatkozást jelent, akik természetük, társadalmi helyzetük tekintetében egyetértésben vannak Hume-mal. Adott tehát az emberi természetnek, vagy az ember (tényként és nem elérendő célként meghatározott) lényegi jellemzőjének a leírása (amely mindhárom szerzőnél más, és egymást kizáró kiindulópontokon alapul), továbbá a moralitás elve vagy elvei. Ugyanakkor ezek a leírások „az emberi természet, ahogyan történetesen van” átértelmezésén, illetve az erkölcsi szabályoknak a keresztény hagyomány alapján álló készletén alapulnak (e felfogás szerint meghatározó volt Hume presbiteriánus, Kant és Kierkegaard lutheránus háttere erkölcsfilozófiájuk kialakításában): a kettő közötti diszharmóniát nem tudják feloldani, hiszen elvetik a telosz fogalmát. A program kudarcának következményei az erkölcsről való gondolkodásban egyrészt az, hogy valamilyen módon megpróbálják újra visszahozni a teleologikus szemléletet, másfelől a Kantot követő kísérletekben a gyakorlati ész természetében keresik a morális elvek igazolását. Az előbbi jellemző az utilitarizmusra, amelynél a boldogság maximalizálása jelenti a teloszt, a másik az emberi jogi elméletekre. Ugyanakkor MacIntyre szerint a „legnagyobb boldogság a legtöbb ember számára elv” semmiféle világos tartalommal nem rendelkezik (mivel a boldogság fogalma már nem egységes), illetve az univerzális emberi jogok létezése nem bizonyítható.⁸

Akár elfogadjuk, akár nem MacIntyre véleményét a felvilágosodás morálfilozófiai programjának kudarcáról, az bizonyos, hogy a jó élet mindenki számára érvényes fogalma egyre inkább háttérbe szorul az újkor kezdetétől: az egyéni

⁷ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor, In.: I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Bp., 1991) 53. o.

⁸ Vö. MacIntyre: i. m. 58–113. o.

célokhoz egyéni értékszemlélet is kapcsolódik. A pleonexia (a bírvágy), amely mind a görög, mind a keresztény morálfelfogásban véteknek, illetve bűnnek számított, a kapitalizmus kialakulásának időszakában az egyik meghatározó érték és életcél, a gazdagság elérésének alapját képező tulajdonsággá válik. A morálfilozófiában találhatunk olyan elméleteket, amelyek ennek elfogadhatóságát próbálják alátámasztani, ezek közül talán a leghíresebb Bernard Mandeville *A méhek meséje, avagy magánvétek – közhaszon* című, 1714-ben megjelent könyvében kifejtett álláspontja. A mű a szerző által korábban írt verses fabulával indul (*A lázongó kas*), amelyben többek között azt olvashatjuk: „Íme, bűn minden oldalon, / de az egész – paradicsom!”⁹, illetve: „Így a bűn a jólét alapja, ha korlátját törvény kiszabja.”¹⁰ Mandeville meggyőződése szerint az ember csakis a maga javáért cselekszik, legyen akár vad, akár civilizált. A megnövekedett szabadság időszakában az erkölcsök is torzulnak, ugyanakkor ez nem is nagy baj, hiszen *az elkövetett bűnök a gazdagságot, a köz javát mozdítják elő*, míg az erényesség, pl. a mértékletességre való törekvés csak visszaveti a gazdasági fejlődést. A jó és a rossz szétválasztása amúgy is nehéz, hiszen egy tisztességes foglalkozást űző ember is hozzájárul a bűnök elkövetéséhez (pl. az, aki italokkal kereskedik), ahogy a betörők tevékenységük következtében megélhetést biztosítanak a kovácsoknak, a rendfenntartóknak, a jogászoknak.¹¹ Mandeville tehát egyfajta spontán gazdasági rendet feltételez, amely gondolat nagy hatással volt Adam Smith-re, aki ugyanakkor tőle eltérően írja le az emberi természetet 1759-es erkölcsfilozófiai és 1776-os gazdasági főművében: az előbbi könyv az elfogulatlan szemlélet kategóriájára, az utóbbi a láthatatlan kéz híressé vált fogalmára épül.¹² Smith szerint nincs semmi baj azzal, ha az emberek önérdüküket követik, amíg ez önuralommal párosul: a parttalan önzés azonban már mások sérelméhez vezet. Az egyén cselekedeteit a társadalom szempontjából ítéli meg a benne lévő *elfogulatlan szemlélő*, egyfajta „általános lelkiismeret”. Az embert jellemzi az *önzésre való hajlam* mellett a *szimpátia* is, amelynek segítségével képes másokkal együtt érezni, belehelyezkedni a másik szerepébe. A szimpátia segít bennünket szenvedélyeink visszafogásához, ahhoz, hogy képesek legyünk önuralmat gyakorolni, és így elkerüljük azokat a cselekedeteket, amelyeket az

⁹ Bernard Mandeville: *A méhek meséje* (fordította: Tótfalusi István, Kossuth Kiadó, Bp., 1996) 15. o.

¹⁰ I. m. 21. o.

¹¹ Vö. i. m., illetve: Bertók Rózsa: „*Magánvétek – közhaszon*”? (Dr. Haller Média Kiadó, Pécs, 2002) 40–49. o.

¹² *Az erkölcsi érzelmek elmélete* (1759), *A nemzetek jóléte* (1776). Utóbbi a láthatatlan kéz fogalmára épül, bár expressis verbis csak egyszer szerepel a műben. Erre mutat rá Bertók Rózsa: vö. i. m.

elfogulatlan szemlélő helytelenítene.¹³ Smith az embert cserehajlamú lényként definiálja, a munkamegosztást is a cserélő hajlamra vezeti vissza. A *láthatatlan kéz* metaforájának segítségével magyarázza a piac működését: az irányító láthatatlanul működteti a gazdasági folyamatokat, a piaci szereplők nem látják át a piac működési mechanizmusát, mivel mindenki a saját tevékenységével van elfoglalva. Az általános jóléthez mindenki hozzájárul, aki a saját területén *önérdekének megfelelően* cselekszik (de nem az önzés és más vétkek alapján, mint Mandeville-nél), a láthatatlan kéz „tevékenysége” nyomán pedig megvalósul az érdekek közötti harmónia. Az államnak az a feladata, hogy biztosítsa a gazdaság zavartalan működését, a piaci folyamatokba való állami beavatkozásra csak kivételesen kerülhet sor.¹⁴ Az önzést mérsékelhette továbbá a még mindig erősen ható *vallás* is, amely keretet adhatott az egyéni céloknak, de nem korlátozta a kapitalizmus előretörését, sőt a protestantizmus – ahogy Max Weber rámutat –, meghatározó módon elő is segítette szellemiségének kialakulását. A munka hivatásként történő felfogása, a szorgalom gyakran hozzájárult az egyén meggazdagodásához, de mindez nem volt bűn, hiszen az Isten dicsőségére végzett tevékenység eredményeként állt elő, és az egyént a takarékoság, a visszafogott fogyasztás erényei is jellemezték.¹⁵

Ugyanakkor az ipari forradalmat követő „társadalmi felfordulás” időszakában sokan nincsenek abban a helyzetben, hogy a saját céljaikat kövessék, a szülők által kijelölt célok gyakran megvalósíthatatlanok egy új környezetben. A polgári társadalom alapértékei, a jogegyenlőségként értelmezett egyenlőség és a korlátozásoktól való mentességgként felfogott szabadság sem teljeskörű a nyugati államokban, de ezek amúgy is csak a szabad életmód és értékválasztás lehetőségi feltételét, keretét jelentik. Sokan érzik úgy, hogy a számos választható érték és életcél között elvesznek, vagy éppen választásuk kényszer-választás és a tradicionális, vallási értékek sem jelentenek már biztos útmutatót.

A fejlett országokban olyan társadalom jön létre a 19. századra, amelyet Marx többek között az *elidegenedés* és a *kizsákmányolás* fogalmaival ragad meg. Marx szerint a kapitalizmus elválasztja a munkástól munkájának termékét, idegen tárggyá, más tulajdonává teszi, elidegeníti tőle tevékenységének tárgyát és eredményét. Az 1848-ban megjelent, Marx és Engels által írt *A Kommunista Párt kiáltványa* címet viselő híres szöveg két egymással szembenálló osztályt különböztet meg: a burzsoáziát s a proletariátust. A modern burzsoázia a szerzők szerint „egy hosszú fejlődési folyamatnak, a termelési és érintkezési mód-

¹³ Vö. i. m. 80–87. o.

¹⁴ Vö. i. m. 77–121. o.

¹⁵ Vö. Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (In: Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások, Gondolat, Bp., 1982)

ban végbement sorozatos forradalmi átalakulásoknak a terméke”. A burzsoázia hatalomra jutását követően könyörtelenül széttepte a tarkabarka hűbéri köteléket, nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket. „A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és az oklevelekben biztosított, nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az egy lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Egyszóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította.” – olvashatjuk a Kiáltványban.¹⁶

Az értékek pluralizálódása tehát az általános, mindenki által követendő értékekben való elbizonytalanodást is magával hozta, továbbá a kulturális változásoknak számtalan vesztese is volt. Mindezek ellenhatásaként olyan eszmék jöttek létre, amelyek a társadalom radikális átalakítását tűzték ki célul. Ezek képezték a 20. századi totális rendszerek eszmei alapjait.

II. KONFORMITÁS ÉS ERKÖLCS A TOTÁLIS TÁRSADALOMBAN

Történelmi jelentőségük miatt ki kell térnem néhány megjegyzés erejéig a totális társadalmakra is (ezekkel Riesman nem foglalkozik említett művében). A kommunista társadalom létrehozása, illetve a nemzet és a „faj” érdekeinek biztosítása volt a Nagy Eszme, a Nagy Cél, amelynek mindent alá kellett rendelni, amely etikai abszolútumot is jelentett. Az ilyen rendszerekben a tradíciótól irányított társadalmakhoz hasonlóan az egyénnek nem maradt sok mozgástere, egyéni céljai nem lehettek ellentétesek a Nagy Cél megvalósításával. Itt csak a náci erkölcsiséggel foglalkozom röviden, Adolf Eichmann nézeteinek bemutatásán keresztül.

A náci hatalomra jutását megelőzően, a társadalmi válság időszakában Németországban elbizonytalanodtak az értékek, illetve a célok az egyéni megvalósítása sok esetben akadályokba ütközött. Ha feltesszük, hogy ebben a korban még a szülői (vagy akár a tanári stb.) tekintély jelölte ki alapvetően a célokat, elképzelhető – mivel ezek megvalósítása problémássá vált –, hogy az egyén „belső iránytűje” olyan tekintélyt, értéket, célt keresett magának, amiben mindenkifelett hihetett. Ilyen lehetett Németország, a Birodalom, a Führer. Inentől az egyén tevékenysége (a kiadott parancs végrehajtása) eszköz a Nagy Cél megvalósítása érdekében. Ezt mutatja Adolf Eichmann élettörténete is, akinél mindehhez egy erős siker-orientáltság járult (vagy lehet, hogy ez erősebb motiváció volt, mint a Nagy Cél elérése).

¹⁶ Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*, <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm>

Hannah Arendt az Eichmann-pert elemző könyvének egyik fő kérdése, hogy vajon mi lehetett a zsidó deportálások megszervezéséért felelős és a hatvanas évek első felében Jeruzsálemben bíróság elé állított náci „rém” tetteinek indítóoka. A filozófus arra a következtetésre jut, végigkísérve a per fejleményeit, áttekintve a dokumentumokat, hogy Eichmann gonoszsága nem illethető az ördögi vagy a démoni jelzővel, nem volt egy vérengző vadállat, de nem is eszméi vagy antiszemitizmusa magyarázzák tetteit (többször hivatkozik rá, hogy neki személy szerint nem volt baja a zsidókkal és munkája, tehát a deportálások megszervezése során is igyekezett „jó viszonyt” ápolni azokkal, akiket a halálba küldött). Arendt a *gonosz banalitásáról* ír: Eichmann gonoszságát mélységes konformizmusa, gondolatlansága, a képzelőerő teljes hiánya (képtelen bármit is a mások szemszögéből átgondolni) magyarázza. Eichmann egyetlen vágya az volt, hogy sikeres legyen abban, amit csinál (és így bekerüljön a „jó társaságba”), az SS szolgálatában csak a kapott parancs minél tökéletesebb végrehajtása motiválta, bármire is irányuljon az (nagy fájdalom volt, hogy csak alezredesi rangig vitte az SS-ben). Nem érzett lelkiismeret-furdalást a zsidók elpusztítása miatt, hiszen ez volt a „munkája”, viszont a kapott parancs nem megfelelő módon való teljesítése már ezt váltotta ki belőle.¹⁷ A per során egy ízben Eichmann Kantra hivatkozott és kiderült, hogy a kategorikus imperatívuszt is el tudja mondani megközelítő pontossággal. Azonban ezt torz módon átértelmezte (így már teljesen más volt a jelentése, mint a kanti elvnek), „törvényhozás” alatt a súlyos bűncselekményeket is szentesítő állami törvényeket, illetve a Führer akaratát értette, tehát nagyjából az elvet követte, amit Hans Frank 1942-es könyvében így fogalmazott meg: „Cselekedj úgy, hogy a Führer jóváhagyja cselekedeted, amennyiben tudomást szerez róla.”¹⁸ A rációra alapozott morális szabályt addig ferdítik tehát, amíg a szélsőséges irracionalitás igazolására is alkalmas lesz.

De jól modellezhető ez a gondolat Robert Merle *Mesterségem a halál* című műve segítségével is. Robert Langot senki sem védi meg gyerekként a betegesen vallásos és folyamatos büntudattal küzdő apja terrorjától, aki parancsait az Istennek tetsző élet radikális megvalósítására hivatkozva adja ki. Amikor apja meghal, Robert elfordul a rákényszerített vallástól, de tekintélytisztelete megmarad. Találkozik egy katonatiszttel, akinél a legnagyobb tekintély Németország érdeke (csak egyetlen bűn van, ha valaki rossz német): ezt Rudolf is magáévá teszi, és tizenhat évesen belép a seregbe, majd harcol az I. világháborúban. Katonai sikereket ér el, de a háború utáni válságos években segédmunkásként éhbérért kell dolgoznia. Úgy látja, hogy „új rendre” van szükség, belép a nemzetiszocia-

¹⁷ Vö. Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Tudósítás a gonosz banalitásáról (fordította: Mesés Péter, Osiris, Bp., 2000), különösen: 38., 62., 278., 308–326. o.

¹⁸ I. m. 158–159. o.

lista pártba, majd a náci hatalomátvétele után egyre feljebb kerül a ranglétrán. Hazájának ezúttal nem harcosként van rá szüksége: az auschwitzi munkatábor parancsnoka lesz. Amikor ezt át kell alakítania haláltáborrá, nem vizsgálja a kapott parancs szörnyűségét, egyetlen célja, hogy a foglyok elpusztítása a felelősei által kívánt ütemben történjen. Amikor felesége rájön, hogy valójában mi is folyik a táborban, azzal védekezik: „Ezt a parancsot kaptam.”, ahogy letartoztatása után kihallgatójának is azt mondja: „Minek gyötörtem volna magam gondolkodással? Egyetlen kötelességem: engedelmességni a parancsoknak.”¹⁹

III. A „KÍVÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG”. KONFORMITÁS ÉS ERKÖLCS A NYUGATI JÓLÉTI TÁRSADALMAKBAN

Az újkorban az volt az egyik legfontosabb kérdés, hogy *milyen értékek* azok, amelyeket *mindenkinek* el kell ismernie, bármilyen egyéni célt követnek is: ezek az értékek válnak a liberális demokráciák alapértékeivé. Ide alapvetően az *emberi méltóság*, a *szabadság* és az *egyenlőség* értéke és a belőlük származtatott további értékek tartoznak. Mindenki egyenlően szabad tehát egyéni céljai megvalósításában, ennek korlátját csupán mások szabadsága jelenti. A szekularizált állam nem határozza meg a jó élet kizárólagosan érvényes fogalmát, csupán biztosítja mindenki számára a saját maguk által meghatározott jó elérésének minimális feltételét, a szabadság és a jogegyenlőség értékeire alapozott demokratikus rendet.

A II. világháborút követően a nyugati jóléti társadalmakban a munkások megfelelő bért kaptak egyre könnyebbé váló munkájukért, ami azonban kevés lehetőséget biztosított az önkitaljesítés megvalósítására, ezért a tömegek egyre inkább a megnövekedett szabadidő eltöltése, a fogyasztás során próbálták megtalálni „önmagukat”.

David Riesman szerint a 20. század közepétől jelenik meg a *kívülről irányított társadalmi karakter* (a szerző által „kezdeti népességsökkenésnek” nevezett időszakban – elsősorban Amerikát vizsgálva –, még a tradíciótól, illetve a belülről irányított típusok is jelen vannak, de egyre inkább a kívülről irányított típus lesz a meghatározó; meg kell jegyezni, hogy a század közepén jelent meg Riesman híressé vált elemzése, akinek ekkor az általa leírt átalakulás kezdeti periódusára volt csak rálátása). Erre a karakterre már a helyes, sikeres életút meghatározása tekintetében elbizonytalanodó szülők és tanárok sokkal kevésbé hatnak, az *irányítást* kortársaiktól kapják, közvetlenül a *kortárs csoporton* keresztül, illetve közvetett módon a *tömegkultúrán* keresztül. Azt, hogy mit is

¹⁹ Robert Merle: *Mesterségem a halál* (fordította: Gera György, Európa, Bp., 1974) 416., 440. o.

jelent a siker, a kívülről jövő jelzések folyamatos figyelemmel kísérése alapján próbálja meghatározni ez a karaktertípus. A siker definíciója élete során mindig változik (más gyerekkorban és más a munka világában), de a lényeg, hogy *kortársai elismerésében részesüljön, ez az egyetlen biztos mércéje a sikernek* (az ilyen ember „ellenőrző berendezése” inkább egy radarhoz hasonlít, mint egy iránytűhöz és nem büntudat jellemzi, hanem diffúz aggodalom). Ezen értelmezésen túli siker, ami kiemeli az egyént a kortárs csoportjából, inkább riasztólag hat a kívülről irányított típusra, hiszen retteg a magánytól, az egyéni célok maximum egy jó céghez való bejutásra korlátozódnak. A kortárs csoportokat a fair játékra törekvés és az „antagonisztikus együttműködés” jellemzi (úgy küzdenek az elismerésért, mintha nem zajlana nyílt versengés közöttük), ez megmarad a munka világában is: az üzletben a fair játékból „tisztességes verseny” lesz. A kívülről irányított karakterű főnök „hamis személyességgel” viszonyul munkatársaihoz, beosztottjaihoz, akiknek elismerését el akarja nyerni (amíg ezzel egy „belülről irányított” vezető soha nem törődik), inkább manipulációs technikákkal kényszeríti rájuk akaratát, mint hatalmi aktusokkal. Ebben a korszakban kevesen végezhetik azt a munkát, amely igazán örömet okozna nekik, ugyanakkor a munka nem olyan megterhelő, mint korábban volt és a dolgozók különböző önmanipulációs technikákkal teszik azt elviselhetővé (meggyőzik magukat, hogy tevékenységük nélkülözhetetlen, „csillogásra” törekszenek stb.). A bőség társadalmában viszont megnövekedett szabadidő és számos szórakozási lehetőség áll az emberek nagy részének rendelkezésére, és ez már nem hivatkozást vagy menekülést jelent számukra, hanem a csoporthoz való alkalmazkodás legfőbb eszközét. A fogyasztás, mint minőségi élmények keresése az étkezéstől a szexualitásig (amely maga is fogyasztási cikké válik) az élet súlyponti területe lesz. Az ízlés társadalmasításának korában vagyunk (ez váltja fel az etikettet): a pillanatnyi ízlés a legkülönbözőbb fogyasztói javak, az öltözködés, a viselkedés, sőt az érzelmi élet vonatkozásában társadalmilag konform magatartásra készíti a kívülről irányított karaktert a szabadidejében is.²⁰

Christopher Lasch a 70-es évek végén megjelent társadalomkritikai művében vitatja Riesman-nak azt a tételét, hogy az amerikaiak a kívülről irányított korszakban szociálisabbá, együttműködőbbé váltak. Lasch véleménye szerint az amerikai barátságkultusz csak álcázza, de nem semmisíti meg a javakért és pozíciókért folyó gyilkos versenyt, sőt a „fogyatkozó remények korszakában” a verseny csak még kegyetlenebb lett. Amíg a háború utáni Amerika problémáit Arthur Miller drámájának hőse, az ügynök Willy Loman szimbolizálta, aki csupán azt akarta, hogy szeressék, a hetvenes évek szimbóluma a prostituált lehetne, aki a megélhetésért árulja magát, de egyáltalán nem fontos neki, hogy szeressék

²⁰ Vö. David Riesman: i. m. 71–79., 93–171., 191–230. o.

is. Csodálatot, imádatot akar kiváltani, de akit képes elcsábítani, azt lenézi. Lasch az *önimádó, narcisztikus személyiséget* korának meghatározó típusaként írja le, akit nem a másik ember érdekel, mert a világot önmaga tükörképének látja és ez csak addig fontos számára, amíg őt tükrözi vissza, ebben eltér a kívülről irányított típus riesmani leírásától. Másokra csak azért van szüksége, hogy folyamatosan jelezzék neki győztes-mivoltát. Az embereket céljai elérése érdekében manipulálja, semmi más nem számít neki, csak a siker, úgy véli, joga van bárkit kizsákmányolni saját sikere és kielégülése érdekében (legbensőségebb viszonyaira is a kizsákmányolás jellemző). Egyáltalán nem a tisztességes versenyre törekvés jellemzi, viszont azt, hogy mit jelent a siker, nagyon is az aktuális társadalmi értelmezéseknek megfelelően fogja fel, alapvetően tehát kívülről irányított. Különösen a média és a sztárok világa van rá nagy hatással, ezek azt sugallják neki, hogy képes kiemelkedni a tömegből, ezért gyakran elérhetetlen célokat tűz maga elé. Az önimádónak semmi sem számít tehát (hol van már a protestáns etika...), mint a győzelem a versenytársak felett (mivel a karrier egyre inkább szervezeti karriert jelent, a kollégáit is versenytársnak tekinti, akik akadályozzák az előretutásban). Mindez komoly lelki problémákat okozhat. Lasch rámutat, hogy a pszichiátriai irodalom egyre több olyan betegről számol be, akik az önértékelés szélsőséges kilengéseire, mindent átható ürességérzésre, illetve a boldogságra való képtelenségre és a céltalanság érzésére panaszkodnak.²¹

A modern pluralista demokráciákban az emberek a *legkülönbébb erkölcsi normák* alapján rendezhetik be az életüket, ha betartják az alkotmányos alapértékeknek megfelelő törvényeket. Nincs közös erkölcsiség, ha csak nem a demokrata erkölcsisége, de abban nagy a bizonytalanság, hogy ez milyen tulajdonságokat kíván meg, mondjuk mások szabadságának és egyenlőségének tiszteletben tartásán és az ezekből következő elvárásokon kívül. Nem véletlen, hogy a modern demokratikus társadalmakban az *egyenlő bánásmód* és a *tolerancia* lesz a kitüntetett erény, de mindkét fogalom problémás, mert az előbbit az esélyegyenlőség elve, a másikat pedig az egyéni szabadság védelme írhatja felül. A tolerancia viszonyfogalom: helyessége attól függ, hogy mit tolerálunk: az intolerancia tolerálhatatlan, de az, hogy valaki mit nem tolerál, egyéni világnézeti és erkölcsi alapállásától függ.²² Egy pluralista társadalomban a legalapvetőbb erkölcsi fogalmak értelmezéséről és jelentőségéről is számos nézet él egymás

²¹ Christopher Lasch: *Az önimádat társadalmá* (fordította: Békés Pál, Európa Kiadó, Bp., 1996) 59–119. o. Lasch viszonya a riesmani elmélethez meglehetősen ellentmondásos, egymásnak ellentmondó állításokat találhatunk a könyvben ezzel kapcsolatban. A két elmélet közötti kapcsolatot a magam részéről a fent bemutatott módon interpretálok.

²² A tolerancia fogalmáról lásd: Bertók Rózsa: *Egy tolerancia-kutatás elméleti nehézségei* (In.: *Tolerancia?! Kirekesztés – megtűrés – befogadás*, szerk.: Bertók Rózsa, Barcsi Tamás, Bécsi Zsófia, Ethosz, Pécs, 2008).

mellett. Alasdair MacIntyre a modern társadalom meghatározó karaktereiként azonosítja a fogyasztó „esztétát”, a bürokratikus szakértőt, tehát a menedzsert, és a terapeutát. Ezek a társadalmi szereplők függetlenül attól, hogy mi az elméleti álláspontjuk, többnyire úgy gondolkodnak és cselekszenek, mintha az *emotivizmus* (amely szerint minden értékítélet csupán érzéseket, preferenciákat fejez ki) igaz volna. MacIntyre szerint azért mondhatjuk ezt, mivel nem világos fogalmakra racionális kritériumként hivatkoznak, tehát erkölcsi fikciókat alkalmaznak: ilyen fikciók a hasznosság, a jogok, de ide sorolhatjuk a hatékonyságot is, mert a menedzserek a hatékonyságra, mint erkölcsi tartalommal is bíró fogalomra hivatkoznak.²³ Még ha az emberi jogokat ki is vesszük ebből a felsorolásból, a gazdasági élet sikerembere vagy a politikus erkölcsi szempontból megnyugtathatja magát, hogy döntései, illetve azok következményei megfelelnek a vállalati hatékonyság vagy a társadalmi hasznosság saját értelmezésű kritériumának (ha egyáltalán érdekli valami a saját sikerén kívül).

IV. KÍSÉRLET NAPJAINK MEGHATÁROZÓ TÁRSADALMI KARAKTEREINEK LEÍRÁSÁRA

A nyugati társadalmakban a kívülről irányítottság továbbra is meghatározó, a média nagyon erősen befolyásolja a fogyasztói ízlést és a sikerről alkotott elképzeléseket, ez pedig egydimenziós társadalmat eredményez: a sokszor hangoztatott *Valósítsd meg önmagad!* jelszó a munka és a szórakozás Rend-konform értelmezését jelenti valójában (amely Rend a versenyre és a fogyasztásra épül), tehát: *Légy sikeres a versenyben!* illetve: *Szórakozz!* azaz: *Fogyassz!*

A határok leomlása, az információs technológiai forradalom új lendületet adott a kapitalizmusnak, aminek hatására a verseny fokozódik. Manapság nem annyira az „antagonisztikus együttműködés”, a tisztességes verseny jellemzi például a munka világát, hanem inkább a nyílt verseny, az alig leplezett eszközszemlélet. Már nemcsak arról van szó, hogy a legtöbb ember olyan munkát végez, amely nem túl érdekes (és értelmes), hanem arról is, hogy – mivel egyre kevesebb munkalehetőség van –, nagy a verseny az állásokért, és aki dolgozik, az sem tudhatja meddig lesz munkája.

Napjainkban, ha a riesmani tipológiánál maradunk, azt mondhatjuk, hogy a kívülről irányított típus mellett meghatározó módon jelen van egy olyan karakter, amely a kívülről és a belülről irányított típus „keverékének” tekinthető (persze teljesen „tisztá” típusok nincsenek, erre Riesman is utal, a lenti kategóriák a *meghatározó* jellemzőket jelentik, e személyiség meghatározó sajátossága a konformitás szempontjából a két „riesmani karakterre” jellemző jegyek

²³ MacIntyre: i. m. 19–57. o.

speciális keveredése, ez meglehetősen közel áll a Lasch által leírt narcisztikus személyiséghez). Az ilyen ember nagyon erősen szeretné elérni egyéni céljait, képes értük küzdeni, ezért bármire hajlandó, akár mások „leigázására” is (ez a belülről irányítottág jellemzője), viszont céljait a szűkebb és tágabb életstruktúrának a sikerről adott értelmezése alapján választja ki: *a lényeg a siker, bármit is jelentsen az*. Ez a tipikus karrierista, aki minden rendszerben feltalálja magát: a kapitalizmus jelenlegi változatában az ilyen karakterre a mindig változó szervezeti célokhoz való totális alkalmazkodás és a sikerhez hozzátartozó fogyasztói magatartás túlzásokhoz vezető megvalósítása jellemző. Vannak köztük, akik számára a munkában való előrejutás, az adott rendben sikeresnek tekintett tevékenység során való önmegvalósítás a fontosabb, mások inkább a sikeresség külső jellemzőinek elérésére, magas színvonalú javak és szolgáltatások fogyasztására törekcsenek, a munkát (amit talán nem is szeretnek) az ehhez való elengedhetetlen feltételnek tekintik. Az ilyen típusok alkotják meghatározó módon a szingli- és yuppie-kultúrát, akik a Verseny Rend ideáltípusainak tekinthetők: a verseny és a fogyasztás határozza meg mindennapjaikat (munka- és fogyasztásfüggők, itt szingli alatt olyan nőt vagy férfit értek, aki a karrierjének szenteli az életét, kevés szabadidejében pedig szórakozni akar, így partnereire a magánéletben is mint az élvezethez jutás ideig-óráig használt eszközére tekint, nem akar „elköteleződni”).²⁴ A társadalom többségét azonban az egyszerű kívülről irányítottak alkotják, akik életük súlypontját a szabadidőre, a fogyasztásban kimerülő (kisebb részben valódi) önkiteljesítés-törekvésre helyezik, esetleg a „családért élnek”, a munkát úgy fogják fel, mint ami csupán az ehhez szükséges anyagi javakat biztosítja (egyre jobban elválík egymástól az „élet” és a munka): az ilyen emberek is konform módon viselkednek, mivel mindent megtesznek azért, hogy ne veszítsék el állásukat. Ők a biztonságot (a viszonylagos jólét fenntartását), míg a yuppie-k a sikert tartják a legfőbb értéknek, az egyéb értékeket alárendelik ezeknek: nevezhetjük az előbbi típust *siker-orientált*, míg a másikat *biztonság-orientált* karakternek is.

Jelen vannak továbbá a nyugati társadalmakban a „saját” értékeket, célokat követő belülről irányított és autonóm emberek (a kettő nem ugyanaz: az előbbi a szülők vagy más tekintélyek által beleplántált értékeknek megfelelő célokat, az utóbbi pedig saját maga által választott célokat akar megvalósítani). A saját célok követése jelentheti azt, hogy az egyén olyan hivatást tart fontosnak, amelynek aktuálisan nem túl nagy a presztízse (pl. tanár vagy szociális munkás akar lenni), ugyanakkor előfordulhat, hogy a társadalom által a sikeressé válás

²⁴ Nem tartoznak ide tehát azok, akik egyedül élnek, de a karriertől eltérő okok miatt, és azok sem, akiknek minden vágyuk egy megfelelő társ megtalálása, lásd Bridget Jones és társai.

biztosítékának tartott pályát választja (pl. közgazdász vagy tévériporter lesz), de ezt hangsúlyozottan érték-alapon teszi (az autonóm ember emellett megfelelő önismeret és átgondolt döntés alapján). Tehát az ilyen emberek is lehetnek az aktuális társadalmi mérce alapján sikeresek, de nem akarnak mindenáron megfelelni a siker Rend-konform értelmezésének (mint a siker-orientált személyiségek), hivatásuk, alkotómunkájuk során különböző más értékek megvalósítására törekednek. Ezért nem jellemző rájuk a behódoló magatartás az értékekkel elmentéses helyzetekben, csak azért, mert érdekeik ezt kívánnák, vagy ha megteszik, lelkiismeret-furdalásuk lesz, míg egy siker-orientált ember mindenre képes az előrelépés érdekében (most nem beszélek azokról az autonóm emberekről, akik teljesen másként értelmezik a sikert, és sajátos életmódjuk miatt nem is illeszkednek bele a társadalmi rendbe, róluk a következő fejezetben lesz szó.). Nevezük őket *érték-orientált* személyiségeknek, akik nem azonosak a „jó emberrel”, hiszen nem biztos, hogy a szeretet az, ami meghatározza az ilyen emberek céljait, lehet, hogy érték-orientált önmegvalósításra törekszenek (pl. minőségi műsorokat készítő riporterok, jó tanárok vagy jó sebészorvosok akarnak lenni). Növekszik továbbá azoknak a száma, akik felismerve életük ürességét, a „tradíció általi” irányítottságba menekülnek kisebb vagy nagyobb mértékben alávétve magukat jellemzően valamely vallás szabályainak.

V. AUTONÓMIA: MORÁLIS MINIMUM ÉS A SAJÁT ÉLET VÁGYA

David Riesman, már ismertetett elméletében három alapvető korszakot ír le, és ahhoz három társadalmi karaktert kapcsol, az alapján, hogy mi biztosítja meghatározó módon a társadalmi konformitást (ebből kettőt vizsgáltunk meg alaposabban). A tradíció által irányított korszakban az egyénnek nem sok mozgástere marad, a szokások meghatározzák a szerepeket; a belülről irányított időszakban a szóba jöhető számos életút közül az általános szülői értékek alapján választanak az emberek; míg a kívülről irányított társadalomban alapvetően a tömegkultúrának és a kortárs csoportoknak van a legnagyobb hatása a viselkedésmódok, de az egyéni életcélok tekintetében is. Azokat az embereket, akiknek a magatartása eltér egy adott társadalom tipikus beilleszkedő karakterének viselkedésétől, *anómiásnak* vagy *autonómnak* nevezi a szerző. Riesman anómiás alatt a be nem illeszkedőt érti, az autonómnak pedig értelmezésében olyan emberek, akik képesek arra, hogy teljesítsék társadalmuk viselkedési normáit (az anómiásokra ez általában nem jellemző), de szabadon választhatnak, hogy teljesítik-e azokat vagy sem. Tehát az autonóm lehet beilleszkedő és nem beilleszkedő is. Minden társadalomban voltak és vannak autonóm emberek, nyilván ez a típus akkor van

a legkevésbé jelen, amikor a konformitást a tradíció biztosítja (de itt is vannak menekülési lehetőségek, pl. a középkorban a szerzetesrendek). Riesman szerint a belülről irányított korszak jobban kedvezett az autonóm embereknek, mint a kívülről irányítottság időszaka. Amíg az előbbi korszakban az új területek, a tulajdon vagy a munka védelmet jelenthettek az autonóm ember számára, addig napjainkban az óriási társadalmi nyomás miatt fokozott önismeret szükséges az autonómia eléréséhez.²⁵

Míg korszakonként és társadalmanként változik, hogy mi biztosítja a konformitást (tehát, hogy mihez kell igazodnia az egyénnek, hogy elfogadják az adott közösségben), addig minden korszakban és társadalomban a többségét alkotó beilleszkedők mellett találhatunk *autonóm*, illetve *deviáns* (a következőkben ezt a fogalmat használok a riesmani „anómiás” helyett) embereket is. Ezek azonban nem „abszolút” fogalmak, például azért nem, mert egy *alapvetően* autonóm ember számos tekintetben lehet beilleszkedő (betart egy sor társadalmi szabályt, pl. Aronson megjegyzi: hova vezetne az, ha valaki úgy akarná kimutatni markáns egyéniségét, hogy autójával áttérne a szembejövő sávba?)²⁶, míg az *alapvetően* beilleszkedő ember is hozhat autonóm döntéseket. A választóvonal ott húzódik, hogy az autonóm személyiség – amennyire lehetséges – *maga választja ki életmódját, céljait*, amelyek eltérhetnek a társadalmilag sikeresként értékelt tevékenységektől, céloktól, de nem feltétlenül térnek el: tehát élhet és cselekedhet kívülről nézve konform és non-konform módon is.

Nem egyértelmű továbbá az autonómítás és a deviancia viszonya sem. A deviancia fogalma nem egységes, hiszen jelenthet „bűnt” és „örültséget”, illetve ezek különböző fokú megjelenéseit: a csak erkölcsi értelemben bűnnek számító cselekedetektől egészen a jog által szankcionált bűncselekményig, a nonkonformista, szokatlan vagy megdöbbentő viselkedéstől az elmebetegségig. Az autonómítás és a deviancia között a különbség szerintem nem az, hogy az autonóm maga választ, míg a deviánsnak erre nincs módja. A deviáns embernek persze sokszor valóban nincs választási lehetősége: egy örült nem a saját döntése miatt képtelen a társadalmilag elvárt viselkedésre. Egy bűnöző is sokszor úgy érzi, hogy nem volt más választása, mint a bűnelkövetés, ettől még büntetőjogilag felelnie kell tetteiért, más esetben viszont a bűnöző tudatosan szegül szembe a társadalmi szabályokkal. Tehát a deviáns viselkedés is alapulhat autonóm, végiggondolt, tudatos döntésen. Autonómnak azonban csak azt az embert tekintem, aki *saját élete kiteljesedése* érdekében hozza meg döntéseit, és az ezeket követő cselekedeteivel nem lép át egy határt, méghozzá a másik ember méltósága tiszteletben tartásának határát, tehát nem bűnöző (nem is akar az lenni),

²⁵ Vö. Riesman: i. m. 323–345. o.

²⁶ Elliot Aronson: *A társas lény* (fordította: Erős Ferenc, KJK-KERSZÖV, Bp., 2002), 35. o.

továbbá nem elmebeteg. Van tehát egy *morális minimum*, amit meg kell kívánnunk, hogy autonóm emberről beszélhessünk, továbbá a normális elmeműködés is feltétel, hiszen egy őrült eleve nem hozhat autonóm döntéseket. Azonban folyamatosan változik, hogy egy adott közösség mit tekint devianciának, illetve, hogy milyen „fokú” devianciának minősít egy cselekedetet. Gyakran előfordul, hogy az autonóm ember cselekedetét, életmódját a társadalom deviánsnak, sőt annak legszélsőségebb megnyilvánulási formáinak, tehát őrültségnek illetve bűncselekménynek minősíti. A társadalom egy része, akár többsége így minősít, ugyanakkor az autonóm ember nem érzi magát sem őrültnek, sem bűnösnek, sőt vannak releváns vélemények, amelyek vitatják a többségi álláspontot (gyakran csak az utókor ad felmentést). Michel Foucault műveiben a racionális Rend különböző hatalmi technikáiról ír, amelyek segítségével az újkortól kezdve a nyugati társadalmakban kiiktatják mindazt, amit Rend-ellenesként azonosítanak. Az őrültséget egyértelműen a Rend-ellenességgel azonosították a 17. századi Franciaországban: az elmeegógyintézetek elődjének tekinthető Közkórházba a munkához, az erkölchöz, a rendhez való viszony alapján kerültek az emberek. Az „esztelenség” nem csak a „valódi” őrültséget jelentette, hanem a kicsapongást, a szentséggyalázást, a szabadgondolkodást is.²⁷

Az őrültség rendszereiben, a totális diktatúrákban még szigorúbban bánnak el a másként gondolkodókkal, viselkedőkkel, lásd pl. a náci Németországot. Egy ilyen rendszerben az őrültség és a bűn a hétköznapiak része, amit a társadalom többsége az ideológiai megtévesztettség vagy a félelem miatt tudomásul vesz. A barbárság ellen tiltakozót elmebetegnek vagy bűnözőnek minősítik. Egy ilyen rendszerben lehetetlen autonóm életet élni, az autonóm ember csak lázadó lehet (vagy nem nevezhető többé autonómnak): elhatárolódik, tehát kivonul az őrület társadalmából, amennyiben ez lehetséges, vagy aktív módon fellép ellene: ilyenkor hőssé válik.

Az önálló gondolkodásra és döntésre, az elvárttól való eltérésre képtelen emberek egy diktatúrában vagy háborús helyzetben borzalmakra képesek, de a békés hétköznapiakat is élhetetlenné, kegyetlenné tehetik. A konformitás vonatkozásában a kísérleti szociálpszichológia eredményei sem túl megnyugtatóak, gondolhatunk itt Solomon Asch kísérletére a csoport nyomásának az egyéni véleményre gyakorolt hatásáról, vagy Stanley Milgram eredményeire a tekintélynek való engedelmességgel kapcsolatban.²⁸ A nyugati demokráciák kívülről

²⁷ Vö. Michel Foucault: *A bolondság története a klasszicizmus korában* (fordította: Sujtó László, Atlantisz, Bp., 2004).

²⁸ Solomon Asch klasszikussá vált kísérlete a csoport nyomásának a véleményre gyakorolt hatását vizsgálta. Az alany belép egy szobába négy másik résztvevővel. A kísérletvezető egy egyenes vonalat mutat (X), majd összehasonlítás végett még mutat

irányított társadalmában meghatározó társadalmi nyomásnak vannak kitéve az emberek, még ha ez nem is vethető össze a tradíció által irányított vagy a totális diktatúrák társadalmában uralkodó befolyásolással. Ugyanakkor ennek egyik veszélye éppen abban van, hogy nem nyílt, erőszakos, hanem sok esetben „technikai”, manipulatív, nem is beszélve a szakértők, mint tekintélyek óriási szerepéről a nyugati társadalmakban.

Még ha az egyén egy konkrét csoport vagy egy tekintély nyomásával szemben fel is tud lépni, a „nem direkt” társadalmi hatások alól már nehezebben tudja kivonni magát. Vajon van-e teljesen autonóm ember, aki minden életszakaszában úgy él, ahogyan szeretne és ebben nem befolyásolja mások véleménye (azon túl, hogy bizonyos társadalmi szabályokhoz való alkalmazkodás elengedhetetlen számára is)? Valószínűleg nincs. Talán már azt az embert is *autonómnak* nevezhetjük, aki *képes meghozni az értékszemléletének megfelelő „saját” élet* (tehát az általa értelmezett jó élet) *megvalósításához szükséges döntéseket* (a saját élet utáni vágyát morális eszményei mindig korlátozzák, illetve csak azt tekinti jó életnek, ami nem jár morális megalkuvással). Folyamatosan változhat, hogy mit jelent az egyén számára a jó élet, de az *autonóm emberben* mindig megmarad a „saját” élet vágya, illetve ennek megvalósításáért tenni is hajlandó: a vágy

3 másik vonalat (A, B, C). Feladat: határozd meg, melyiknek a hossza egyezik meg leginkább az X vonaléval. Teljesen világosnak tűnik, hogy a B. De az alany előtt nyilatkozó három személy az A vonalat választja (beépített emberek). Amikor az alanyra került a sor, a kísérletben résztvevők 35%-a a nyilvánvalóan rossz választ mondta, a többiek nyomásának engedve (tehát az A vonalat választotta, nem bízott meg saját észlelésében). Stanley Milgram híres kísérletében az önként jelentkező alanyoknak azt mondják, a kísérlet tárgya a büntetés hatása az emlékezetre. Ez azonban nem így van: a vizsgálat valódi tárgya, hogy az emberek milyen mértékben hajlandók engedelmeskedni a tekintélynek. A kísérleti alany a „tanár” szerepét kapja és egy másik, zárt szobában, „villamosszékhez” rögzített személynek, a „tanulónak” kérdéseket kell feltennie az általa memorizált listával kapcsolatban (ez a személy beépített ember, de ezt a „tanár” szerepét játszó kísérleti alany nem tudja). Ha a „tanuló” nem tudja a választ, akkor a „tanárnak” áramütésben kell részesítenie, egyre növelve a feszültséget. A gyakorlat során a „tanuló” többnyire helyesen válaszol, de ejt néhány hibát is. Valahányszor téved, a „tanár” egyre erősebb áramütést mér a „tanulóra”. Az ötödik áramütésnél a „tanuló” nyöszörögni kezd, 150 voltnál kéri, hogy hagyják abba, 180 voltnál felüvölt, majd dörömbölni kezd a falon. A „tanár” szerepét játszó alany a kísérletvezetőtől kér megerősítést egy idő után, aki arra biztatja, hogy növelje az áramütést (mivel a dörömbölés nem helyes válasz). A végén csend lesz a másik szobában (ahol persze senki sem kapott áramütést, de ezt a kísérleti személy nem tudja: teszi azt, ami a feladata, illetve amit a tudós mond neki, a szakember biztos tudja, hogy mit kell tenni – gondolhatja). Ami megdöbbentő: a kísérleti személyek nagy többsége (62%-a) ment el egészen a kísérlet végéig, amikor már sejthette, hogy halálos áramütésben részesíti a másik személyt. A kísérletekről bővebben: Aronson: i. m. 33–71. o.

nem elég, a *szüntelen keresés* is elengedhetetlen, még ha sokszor a valós élete számos tekintetben nem is felel meg az ideálisnak (de legalább törekszik afelé). Önismeret és bátorság szükséges mindehhez. Az autonóm ember figyel mások véleményére is, de ezek csak szempontokat jelentenek saját döntéseihez. Persze fennáll a veszélye annak, hogy önzővé válik, miközben a saját útját keresi, a legnagyobb dilemmát meglévő emberi kapcsolatai, kötődései, és egy másik élet utáni vágyának konfliktusa jelentheti. Az autonóm ember nem feltétlenül önző, sőt értelmezheti úgy is a jó életet, mint másokért való élet, vagy küzdhet másokkal együtt a velük azonosan értelmezett jó élet előtt álló akadályok lebontásáért. Az autonóm ember bizonyos helyzetekben *lábadóvá válik*: elképzelhető, hogy lábadása csak abban áll, hogy elhagyja azt az élethelyzetet, vagy társadalmat, amelyben lehetetlen jó életet élni.²⁹

IRODALOM

- Arendt, Hannah 2000. *Eichmann Jeruzsálemben*. Tudósítás a gonosz banalitásáról (fordította: Mesés Péter), Osiris, Bp.
- Arisztotelész 1997. *Nikomakhoszi etika* (fordította: Szabó Miklós), Európa, Bp.
- Aronson, Elliot 2002. *A társas lény* (fordította: Erős Ferenc), KJK-KERSZÖV, Bp.
- Bertók Rózsa 2002. „*Magánvétkék – közhaszon*”? Dr. Haller Média Kiadó, Pécs
- Bertók Rózsa 2008. *Egy tolerancia-kutatás elméleti nehézségei* = Tolerancia?! Kirekesztés – megtűrés – befogadás, szerk.: Bertók Rózsa, Barcsi Tamás, Bécsi Zsófia, Ethosz, Pécs
- Foucault, Michel 2004. *A bolondság története a klasszicizmus korában* (fordította: Sujtó László), Atlantisz, Bp.
- Kant, Immanuel 1991. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor) = I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Bp.
- Lasch, Christopher 1996. *Az önimádat társadalma* (fordította: Békés Pál), Európa Kiadó, Bp.
- MacIntyre, Alasdair 1999. *Az erény nyomában* (fordította: Bíróné Kaszás Éva), Osiris, Bp.
- Marx, Karl–Engels, Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa*, <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm>
- Mandeville, Bernard 1996. *A méhek meséje* (fordította: Tótfalusi István), Kossuth Kiadó, Bp.
- Merle, Robert 1974. *Mesterségem a halál* (fordította: Gera György), Európa, Bp.
- Riesman, David 1996. *A magányos tömeg* (fordította: Szelényi Iván), Polgár Kiadó, Bp.
- Ross, Sir David 1996. *Arisztotelész* (fordította: Steiger Kornél), Osiris, Bp.
- Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* = Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások, Gondolat, Bp.

²⁹ Ugyanakkor a lábadó nem minden esetben tekinthető autonómnak, mivel egy tekintélyhez vagy egy lábadó csoporthoz való hűség teljes konformizmust is eredményezhet: autonómnak csak azt a lábadót nevezem, aki (akkor is, ha egy szervezethez tartozik) saját értékszemlélete alapján dönt arról, hogy meddig hajlandó elmenni a kívánt célok eléréséért.

Conformity and Morals

Hereafter we will speak about the ethical/moral aspects of the problems of conformity without any pretence at completeness. In every society or community there are fundamental rules – among which the ethical/moral rules play significant roles – which a person is expected to conform to (of course, one can also reject them, but one certainly relates to them in one way or the other). These rules that a person should conform to, that is, those that warrant conducting oneself according to the appropriate fundamental norms – i.e. conformity – vary according to cultures, epochs, societies and social groups. First, I give a brief survey of cultural changes which also affect morals and conformity. Following this, I discuss the morality of the totalitarian systems, and then I examine the developments relevant to our topic in post World War II Western welfare societies. Finally, I interpret current phenomena, making an attempt at adumbrating a typology of conformity (primarily valid for Western societies), or rather, reconsidering a few important concepts.

Keywords: life goals and values, plurality, conformity and morals, other-directedness, Western welfare societies, autonomy, moral minimum, wish to live one's own life

94”1948/53”

Binder Richárd

: Pécsi Tudományegyetem, BTK, Történelem Tanszék
: loelricsi@freemail.hu

TELJES POLITIKAI BIZALMATLANSÁG A RÁKOSI-KORSZAKBAN

Total Political Distrust in the Rákosi-era

Magyarországon az 1948-tól 1953-ig tartó öt év, azaz a „klasszikus” Rákosi-korszak jelentette a politikai bizalmatlanság abszolút mélypontját. Alapvetően meghatározta ezt az időszakot természetesen a szovjet megszállás és a sztálini totalitárius kommunista rendszer kiépítésének igénye, azonban ez önmagában nem jelentett magyarázatot mindenre. Ez alatt a néhány év alatt szinte a teljes magyar társadalom részegységekre bomlott, a bizalmatlanság nem pusztán a politikában, hanem a gazdaságban, kultúrában, közösségi életben is dominált, ami óriási pusztítást végzett a hazai közgondolkodásban.

Egy olyan abszurd hatalmi berendezkedés és irányítási morál jött létre, amely tudatosan törekedett arra, hogy az embereket félelemben tartsa, és mindenkit arra ösztönözzön, hogy folyamatosan keresse és találja meg a rendszer belső ellenségeit. Az állampárt legfontosabb eszköze ebben az ÁVÓ-ÁVH volt, amely egyet jelentett a korszakban a törvénytelenességgel, elnyomással, terrorral.

Ez a típusú bolsevik irányítási modell mindent, még a magyar történelmi hagyományokon nyugvó kultúrát, intézményrendszert és vallást is át akarta formálni, mégpedig alapjaiban és rendkívül gyors ütemben.

Sztálin halála és Nagy Imre szerepvállalása az élet minden területén enyhülést eredményezett, de ennek az öt évnek a hatása máig érezhető a magyar politikában és gondolkodásban.

Kulcsszavak: politikai bizalmatlanság, megszállás, kommunista diktatúra, állampárt, bürokratizmus, külső és belső ellenség keresése, objektív ellenségek, politikai rendőrség

Sokan sokféleképpen vélekednek külföldön és hazánkban a bizalomról a politikai életben. Történészek, politológusok és filozófusok különböző vizsgálati alapokról kiindulva, vagy más-más szempontokat tartva döntő fontosságúnak, eltérő módon értékelik ezt a témát és a múltat. Abban azonban többségük egyetért, hogy az 1948-tól 1953-ig tartó öt év, azaz a „klasszikus” Rákosi-korszak jelentette az abszolút mélypontot Magyarországon a politikai bizalmatlanság és hitelvesztés szempontjából.

Mielőtt részletesebben elemezném ezt az időszakot, előtte pár szóban mindenképp fontos kitérni arra, hogyan jutott el ebbe a kül- és belpolitikai helyzetbe az ország.

A második világháború után kényszerpályán mozgott Magyarország. Két nagyhatalom, az USA és a Szovjetunió akarata dominált ekkortól, hazánk pedig földrajzi elhelyezkedése okán a moszkvai terjeszkedési törekvések egyik célpontjává vált. Már a II. világháború közben készültek szovjet tervek arra vonatkozóan, hogyan és milyen irányban lenne érdemes kiterjeszteni a hatalmukat. A három leglényegesebb célja a moszkvai vezetésnek egy közép-kelet-európai pufferzóna létrehozása, Németország végleges legyengítése és a Földközi-tengerre való közvetlen kijutás volt a tengerszorosok birtoklásának elérésével.

Bár csak nagy vonalakban, de az érdekszférák meghatározására 1944 októberében Moszkvában Sztálin és Churchill találkozáján sor került. A Szovjetunió lemondott az áhított tengerszorosokról, cserébe a Nyugat „szentesítette” korlátozott közép-kelet-európai terjeszkedését. A papíron szereplő százalékos elosztás azonban sehol sem valósult meg, mert egyrészt Anglia, Franciaország és az USA is tartott a rendkívül erős szovjet katonai potenciáltól, mindamellett nem akartak egy újabb világméretű háborút kirobbantani, így beletörődtek abba, hogy Európa keleti felén egyre agresszívebben zajlottak a kommunista hatalomátvételi kísérletek.

Az atombombák felrobbantása Hirosimában és Nagaszakiban 1945 augusztusában már egy Moszkvának szánt figyelmeztetés volt. 1946 márciusában Churchill fultoni beszéde, 1947 márciusában a Truman-doktrína, 1947 októberében a Kominform, 1949. április 4-én pedig a NATO létrehozása annak a folyamatnak a részét képezte, amelynek során véglegessé vált az az új bipoláris világrend, ahol hazánk a Szovjetunió „külső birodalmának” (BIHARI 2005: 83) részévé vált.

Magyarország 1944 őszétől 1945 áprilisáig kettős (német–szovjet) katonai megszállás alatt állt. 1944 őszétől szerveződnek a régi-új pártok. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt (Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Kovács Béla), a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt (Marosán György, Szakasits Árpád, Kéthly Anna), a Demokrata Néppárt (Barankovics István) és a Nemzeti Parasztpárt (Veres Péter, Erdei Ferenc, Farkas Ferenc) koalíciót alkotva létrehozta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot (MNFF).

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944 decemberében alakult meg, 1944. december 28-án Magyarország hadat üzent a náci Németországnak, 1945. január 20-án pedig Moszkvában az ideiglenes kormány képviselői aláírták a fegyverszünetet. A megállapodás alapján a szovjet megszállás a békeszerződés életbe lépéséig, azaz 1947 szeptemberéig tartott volna, azonban ezt a Szovjetunió később az ausztriai utánpótlásra hivatkozva megszegte.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) sem volt képes betölteni hazánkban azt a szerepet, amiért eredetileg létrehozták, egyértelműen szovjet érdekeket szolgált. 1945 februárjában hazánkba érkezett Vorosilov marsall a SZEB elnökeként, ő, majd utóda, Szviridov tábornok tevékenysége nagyban hozzájárult a

szovjet érdekeknek megfelelő rendszer létrejöttéhez. Többek között beleszóltak abba, hogy hány párt indulhat az 1945 novemberi választáson, továbbá a miniszterelnök és a köztársasági elnök kinevezésébe, később pedig részük volt többek között Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatásában és Kovács Béla le tartóztatásában is (BIHARI 2005: 34).

Magyarországon a világháború után teljesen kicserélődött a politikai elit, megszűnt az arisztokrácia, az úri középosztály és a régi nagybirtokrendszer. Azonban a földosztás eredményeként jelentősen megnőtt a kis- és középparaszti réteg, melynek nagy része a baloldallal, elsősorban a Nemzeti Parasztpárttal szimpatizált.

A kommunisták közvetlenül a háború után – az aktuális kül- és belpolitikai helyzet, s főként Sztálin korabeli stratégiája miatt – letettek arról, hogy azonnal, radikális eszközökkel létrehozzák a szovjet típusú szocializmust hazánkban. Mindamellettt élt bennük egy naiv elképzelés arról, hogy békésen, a szocialista forradalom eszközeinek alkalmazása nélkül is övék lesz a hatalom, ezért kezdetben mérsékelt programot hirdettek, támogatták többek közt a többpártrendszert, a gyülekezési és sajtószabadságot, a magántulajdont és a piacgazdaságot is.

Az első sokkot számukra az 1945 októberi budapesti törvényhatósági, majd a novemberi nemzetgyűlési választás jelentette, ahol a Független Kisgazdapárt 57,03 %-ával és a Szociáldemokrata Párt 17,41 %-ával szemben ők csak 16,95 %-ot szereztek (BOTOS–GYARMATI–KOROM–ZINNER 1988: 155). A Független Kisgazdapárt az abszolút többség megszerzése ellenére kénytelen volt koalíciós kormányt létrehozni a baloldal részvételével, mégpedig úgy, hogy át kellett adniuk olyan kulcsfontosságú tárcát is, mint a belügyminiszeri.

A kommunisták radikalizálódása a választások után nem sokáig váratott magára. A koalíción belül a „szalámi taktika” részeként belső bomlasztási folyamatot indítottak el. A Szociáldemokrata Párttal és a Nemzeti Parasztpárttal szövetkezve létrehozták a Baloldali Blokkot a kisgazdák ellen. Ennek, valamint a baloldali szakszervezetek és a kriptokommunista kisgazda képviselők felhasználásának köszönhetően a kormányon belül is ők domináltak. A B-listázás is az ő érdekeiket szolgálta, a politikai rendőrség és a közigazgatási pozíciók többsége is az ő kezükben volt, és számos olyan kulcspozíciót birtokoltak, amellyel egyre inkább biztosíthatták hegemon hatalmukat.

A belső bomlasztásnak és az ellenzék eltiprásának részét képezte 1947 februárjában Kovács Béla elrablása, 1947 májusában Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása, és ugyanebben az évben Tildy Zoltán köztársasági elnök eltávolítása.

A folyamat eredményeként a Kisgazdapárt körülbelül 2 millió szavazattal kevesebbet kapott az 1947 augusztusi választáson, támogatottságuk 15,4 %-ra esett vissza (BOTOS–GYARMATI–KOROM–ZINNER 1988: 167), ezzel szemben a Kommunista Párt már 22,27 %-ot szerzett. Bár a kommunisták kap-

ták a legtöbb voksot, rendkívül messze voltak az abszolút többség megszerzésétől, valamint létezett még ekkor számottevő ellenzékként a Demokrata Néppárt (16,4 %) és a Magyar Függetlenségi Párt (13,4 %) is. Azonban a korlátozott többpártrendszerrel az egypártrendszerre váltás megállíthatatlanul, egyre gyorsabb ütemben zajlott, melynek részét képezte az ellenzéki pártok ellehetetlenítése, ellenzéki szervezetek feloszlása, a cenzúra, a gyülekezési szabadság tilalmának bevezetése...

1948 júniusában létrejött a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), a következő év tavaszán, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front létrehozásával, általa a szövetséges pártok felszámolásával megvalósult az egypártrendszer, a totalitárius állampárti hatalom. 1949 augusztusában bevezették az új alkotmányt (az 1936-os sztálini mintájára), amelyben – burkoltan ugyan – deklarálták, hogy a Párt, mint a munkásosztály élcsapata az alkotmány felett áll. A következő évben az ennek megfelelő intézményrendszer részeként bevezették a szovjet közigazgatási mintán nyugvó tanácsrendszert is (BOTOS–GYARMATI–KOROM–ZINNER 1988: 223).

Az új állampárt vezetése két nagyobb csoportra osztható, a moszkovitákra (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, Vas Zoltán, Nagy Imre) és hazai ex-illegálisokra (Rajk László, Kádár János, Apró Antal, Kállai Gyula, Donáth Ferenc, Péter Gábor).

A párton belül egyértelműen a moszkoviták voltak előnyben, hiszen kivétel nélkül valamennyien töltöttek el korábban hosszabb-rövidebb időt moszkvai emigrációban, nemritkán a szovjet kommunista vezetésen belül is fontos pozíciókat betöltve (Gerő Ernő és Nagy Imre például a Komintern vezetőségi tagja is volt). Sztálin jobban ismerte őket, ezért sokkal inkább megbízott bennük, mindamelllett a Szovjetunióban eltöltött idő alatt ők is jobban kiismerték az ottani rendszer működési mechanizmusait, buktatóit.

Rákosi vezetővé avanszálásánál például döntő fontosságú volt, hogy 1929-től 1940-ig börtönben ült, tehát a nagy szovjet belső tisztogatási hullámok alatt ő semmilyen szerepet sem vállalhatott, fel sem merülhetett ellenzékiként a személye, és 1940-ben Sztálin lekötelezte azzal, hogy az 1848-as forradalom elkobzott zászlóiért cserébe őt átadatta a Szovjetuniónak.

A Magyar Kommunista Párt szerkezeti felépítése, működési módszere meg egyezett a Szovjet Kommunista Pártéval, azaz a demokratikus centralizmus elve alapján szerveződött, melynek lényege a rendkívül szigorú hierarchikus felépítés, az, hogy a Párton belül az összes felülről jövő utasítás minden alszintre egyaránt vonatkozik, emellett tilos volt a valódi ellenvetés, a frakciózás, felfelé legfeljebb javaslattevéssel lehetett élni.

Az országba szovjet tanácsadók érkeztek folyamatosan, akik a legfelsőbb kormányzati szinteken tevékenykedtek, ők jelentették tulajdonképpen Sztálin meghosszabbított karját (az egyik legismertebb közülük az ÁVH működését se-

gító/felügyelő Bjelkin tábornok, aki a Rajk-per előkészületeiben, levezetésében is részt vett).

Két sztálini tétel határozta meg a szovjet – és így a magyar – politikai gondolkodást a Rákosi-korszakban: Az első szerint az osztályharc szüntelenül élesedik a szocializmus építése folyamán, aminek az állandó külső és belső ellenségkeresés, ellenségkreálás lett az eredménye annak a torz elvnek az alapján is, hogy „az a leggyanúsabb, aki nem gyanús” (BIHARI 2005: 95).

A második, hogy az újabb háború elkerülhetetlen, és már nincs túlságosan messze, ezért a legfontosabb az, hogy erre megfelelően felkészüljünk. Ezt a célt szolgálta a gazdasági szerkezetátalakítás–iparosítás is, továbbá az, hogy az élet minden területén (kultúra, gazdaság, ideológia, sport stb.) megelőző harcot folytattak a szocializmus ellenségeivel szemben.

Többek között ennek a gondolkodásmódnak lett az eredménye, hogy a Rákosi-korszak a teljes politikai bizalmatlanság időszakává vált. A hazai politikai életben is jelen voltak a sztálini szovjet totalitárius rendszerre jellemző viszásságok, minek következtében egy olyan abszurd hatalmi berendezkedés jött létre, ahol senki sem bízhatott meg senkiben maradéktalanul. A XX. századi diktatúrákra – és főleg a sztálini diktatúrára – jellemző ellenségkeresés a Párton belül sem jelentett biztonságot, amire kiváló példa Rajk László, Kádár János és mások esete.

Ekkorra teljesen megszűnt a politikai bizalom és hitelesség Magyarországon. A folyamat részét képezte a szovjet megszállás, az, hogy a hazai bel- és külpolitikában egyaránt a moszkvai (sztálini) akarat dominált, hogy a korlátozott egypártrendszerből egypártrendszer, a korlátozott demokráciából pedig pártállami diktatúra jött létre. A kommunisták új, a történelmi hagyományokat teljesen felrúgó módszereket vezettek be a jogi és állami intézményekben, megszűntek a demokratikus szabadságjogok. Szintén a rendszer torz mivoltát tükrözte, hogy a végrehajtó hatalom abszolút túlsúlyba került a törvényhozói hatalommal szemben.

Magyarországon megvalósult az ideokrácia, az élet minden területén a totalitárius kommunista ideológia dominált, melynek egyik leglényegesebb sarkköve a Párt omnipotens voltának (mindenhatóságának) és omnikompetens jellegének (mindentudásának) képe volt (BIHARI 2005: 94).

A Magyarországon is megjelenő, a Sztálin és Rákosi nevével fémjelzett személyi kultusz is ennek a bolsevik típusú rendszernek jellegzetes tünete. A hozzájuk kapcsolódó despotikus hatalomban ők tévedhetetlen példaképként, szellemi vezérként tüntették fel magukat, akiknek az akarata elsődleges és megkérdőjelezhetetlen volt. A bolsevik vezetésen belül létezett egy legitimációs lánc: „a párt, a legféltettebb kincs, majd következik annak megalapítója, Lenin; az ő karizmájának folytatója, Sztálin, aki Lenin legjobb és leghívebb tanítványa; végül az „új típusú lenini vezetőnek”, Sztálinnak a „legjobb magyarországi tanít-

ványa”, Rákosi Mátyás (BIHARI 2005: 103). Ennek megfelelően maga Rákosi is kiszolgáltatott volt Sztálin és a Szovjet Kommunista Párt akaratának, ő sem érezhette magát biztonságban, ezért minden tevékenységét a Sztálinnak való állandó kényszeres megfelelés vezérelte.

A magyar társadalmat tudatosan félelemben tartották. Egy új, osztályvideológiai alapuló társadalmi berendezkedést akartak létrehozni, ennek érdekében pedig a korábbi társadalmi rendszer legtöbb tartópillérét le akarták rombolni. Ez magában foglalta az egypártrendszert, az új intézményrendszert, a jogrendet, a gazdaság átalakítását, a szabad vallásgyakorlás és gondolkodás korlátozását, a cenzúrát, a kultúra „államosítását”.

A társadalom állandó mozgósítása, illetve a folyamatos ellenségkeresés és ellenségkreálás jellemezte az időszakot. A bolsevikok más XX. századi diktatúrákhoz hasonlóan objektív ellenségekkel (például valamely társadalmi osztállyal, vagy vallással) riogatták a tömegeket, egészen a nem létező belső ellenség rémképéig.

Mivel az országban nem létezett valódi jogrend, és a Párt akaratát mindent felülírt, az alkotmány felett állt, így valódi bizonyítékokra, igazságügyi eljárásra sem volt szükség ezekben az esetekben. Az „ellenségek” köre pedig egyre bővült az idő múlásával. Először a fasisztákra és a régi vezetésre összpontosítottak, de a kül- és belpolitikai helyzet változásával bűnösökké váltak a nyugati imperialisták és azok kémei, a keresztény középosztály, az egyház és maga a vallás is, a városi polgárok és kulák parasztok, az ellenzéki értelmiségiek, bürokráták, hivatalnokok, majd párhuzamban a szovjet mintával a titóisták, trockisták, szociálfasiszta szociáldemokraták, nacionalisták stb. (BIHARI 2005: 94).

A jogtalanságokban, embertelenségekben részt vettek, felelősek voltak a rendőrök, ügyvédek, bírók is, de a terror legfőbb eszköze az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) volt.

1945-ben Péter Gábor vezetésével létrejött a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya, majd még ugyanebben az évben Tömpe András irányításával a Vidéki Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya. Rajk László belügyminiszter Tömpét félreállítva 1946 őszén Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (MA ÁVÓ) néven egyesítette e két szervezetet, 1948-ban pedig az új belügyminiszter, Kádár János „léptette elő” (GYARMATI 2002: 10) a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságává (BM ÁVH). Az ÁVH 1949-ben kivált a Belügyminisztériumból, előbb a Minisztertanács, majd a Honvédelmi Bizottság felügyelete alá tartozott. Valójában Rákosi Mátyás teljhatalmat gyakorolt felette, bár meg kell említeni azt is, hogy Péter Gáborék néhány esetben önállóan döntöttek, volt úgy, hogy Rákosi tudta nélkül hoztak utasításokat.

„Önálló” Államvédelmi Hatósággént 1950-től a Nagy Imre-korszak kezdetéig működött, ez a néhány év volt a Rákosi-féle terror csúcspontja, a „csengő-

frász” időszaka (GYARMATI 2002: 22), amikor még az ÁVH szervezetén belül sem érezhette magát senki biztonságban.

Erre jó példa az ÁVH második emberének, Szücs Ernőnek a meggyilkolása 1950 novemberében. Őt és fivérét saját korábbi beosztottai verték agyon – szokás szerint mondvacsinált indokokkal – a Párt vezetésének utasítására (PÜNKÖSTI 1996: 327–328).

„A Párt ökle” fénykorában körülbelül 9000 taggal és mintegy 40 000 titkos informátorral rendelkezett. 1945. május elsején létrehozták a Politikai Nyilvántartó Irodát, és ezzel azt a kartotékrendszert, mely az 1950-es évek elejére közel 1,5 millió személy adatait tartalmazta.

Az ÁVH irányítása alá került 1950-től a Határrendőrség, majd a Katonapolitikai Osztály is. Az ÁVH feladata volt a büntetés-végrehajtás felügyelete, a politikai koncepciók perек kreálása, lebonyolítása, a hazai internáló- és munkatáborok felügyelete...

A besúgóhálózat segítségével a társadalmi élet minden szintjét ellenőrzésük alatt tartották, az „egység” szellemében nem tűrtek el semmilyen ellentmondást. Az ÁVH volt a kommunista rendszer kiépülésének és megszilárdulásának egyik legfontosabb eszköze Magyarországon.

A belső tisztogatás és terror mértékét hűen tükrözik a tényadatok: 1948 és 1953 között körülbelül 1 millió személy ellen indult eljárás, ebből mintegy 387 ezer embert ítélték el, döntő többségüket köztörvényes bűncselekményekért (BIHARI 2005: 101). Az ország népességének megközelítőleg a fele érintett volt személyesen, vagy valamely rokona által.

A terror enyhülésének oka Sztálin halála, az új szovjet vezetés színrelépése és Rákosi leváltása volt. Nagy Imre korszaka, az „új szakasz” politikája enyhülést eredményezett az élet szinte minden területén, az ÁVH-t újra a Belügyminisztérium alá rendelték, ezzel megszüntetve a teljesen önkényes egyszemélyű vezetést, elkezdődött a korábbi politikai „bűnösök” rehabilitálása, sok ártatlant kiengedtek a börtönökből és munkatáborokból. Ez a körülbelül másfél év elindított egy valódi politikai, gazdasági liberalizálódási folyamatot, amely azonban megtorpant és visszafordult Nagy Imre leváltásával. Ennek elsődleges oka az volt, hogy Moszkvában újra a keményvonalasok kaparintották meg a hatalmat.

A személyi kultusz, a szélsőségesen despotikus, diktatórikus hatalomgyakorlás végleges megszűnését a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusa jelentette 1956 februárjában, ekkor nyíltan kimondták, hogy a két sztálini tétel nem igaz, elítélték a személyi kultuszt, és meghirdették a békés egymás mellett élés politikáját. Ez Rákosi sorsát is megpecsételte: 1956-ban a moszkvai vezetés elhívta a Szovjetunióba, ahonnan soha többé nem tért vissza.

A Rákosi-korszakban kiépült rendszer a közélet és az emberi kapcsolatok teljes eltorzulását hozta magával (NEMES 1988: 83). A társadalom atomizált

egyénekre, részegységekre bomlott, akik egymástól is rettegtek sok esetben. A bizalmatlanság és a tudatos félelemben tartás jellemezte ezt a korszakot. A teljes politikai, társadalmi bizalomvesztés oka nem pusztán a megszállás, az egypárt-rendszer és a diktatúra volt, hanem az is, hogy a kommunisták nem tartották tiszteletben a magyar társadalom természetét, szokásait, mentalitását, történelmi hagyományain nyugvó jogi és intézményrendszerét. A bizalmatlanság gerjesztője volt mindenekelőtt az MDP „éberségi kampánya”. Rákosi – Sztálin jelszavát ismételgetve – hangoztatta: minden párttag kötelessége, hogy „a hibák mögött keresse és találja meg az ellenséget”. S hozzátette, hogy az ellenség igyekszik a Párton belül kifejtetni aknamunkáját.

Jó példa erre a vallással szembeni gondolkodásmódjuk. A Rákosi-féle diktatúra nem csak az egyházat, a „klerikális reakciót” tartotta rendszerellenesnek, hanem magát a vallást is. Ennek gyökerei szintén a sztálini bolsevik eszmerendszerig vezethetők vissza. Ugyanez az elv még később, a Kádár-rendszer alatt is érvényesült (bár mérsékeltebb formában). 1958. július 22-én hozott határozatot az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Bizottsága „a vallásos világnézet elleni eszmei harcról”. Egyértelműen kijelentették, hogy a marxizmus–leninizmus és a vallásos világnézet között kibékíthetetlen ellentét feszül, a vallással szembeni harcot pedig politikai harcként kezelik (MSZMP HATÁROZATAI 1979: 269–270).

Ennek elsősorban ideológiai okai voltak. A sztálini bolsevik típusú párt önképe egy „totális ideológián” (BIHARI 2005: 106) alapult. Véleményük szerint kizárólag ők rendelkeznek tudományosan megalapozott és adekvát ideológiával, amely a teljes társadalmi, emberi és természetfilozófiai rendszert felöleli. Ezért a Párt akarata vált minden igazság mércéjévé. Ennek az elképzelésnek a gyökerei a marxizmus elméletig nyúlnak vissza. Lukács György *Taktika és etika* és a *Bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című műve némi támpontot nyújt ennek megértéséhez. Marx legfontosabb célja az egyenlőség megvalósítása és az elidegenedett társadalom felszámolása, átalakítása volt, ennek létrejötté a kommunizmus.

A probléma Lukács szerint az, hogy a kommunizmus itt transzcendens cél, míg a hozzá vezető eszközök kizárólag immanensek. A „cél szentesíti az eszközt” elv alapján ezért bármilyen evilági törvény, erkölcsi norma háttérbe szorítható ennek eléréseért. Ők ezt politikai harcként kezelik, amelyben minden ember egyénileg vívja küzdelmét a kollektív társadalom létrehozása érdekében. Ebben a transzcendens célban kell feltétlenül hinniük, ami csak úgy valósulhat meg, ha mindenki kizárólag erre összpontosít. A vallás ennek értelmében egy rendkívül fontos hátráltató tényező, hiszen egészen más célokat fogalmaz meg, valamint ugyanúgy hitet és elkötelezettséget követel meg az individuumtól (aminek jellege szintén szöges ellentétben áll a marxista elvekkel). A kommunizmus ezért nem tűri meg maga mellett a vallást, vagy más ideológiát. (LUKÁCS 1971b: 190–191., 194., 196–197.)

A bolsevik rendszer tehát még a magyar történelmi hagyományokat erősen befolyásoló vallást és gondolkodásmódot is teljesen át akarta formálni, mégpedig alapjaiban és azonnal.

Ez a fajta teljes, drasztikus átalakítási szándék még egy demokratikus jogállamon belül is megrendítheti a társadalom bizalmát. A politikai gondolkodók Machiavellitől Grotiuson át Fukuyamáig általában egységesen úgy vélekedtek, hogy végzetes hiba a vezetők részéről (legyenek azok újak, vagy régiek), ha nem tisztelik az adott társadalom korábban kialakult szokásait, hagyományait, jogrendjét, etika- és normarendszerét, kultúráját és végül – de nem utolsósorban – a magántulajdon szentségét. A sztálini és Rákosi-féle kommunista diktatúra pedig ezek közül semmit sem tisztelt. A magántulajdon szentségének megsértésével kapcsolatban elég a kitelepítésekre, internálásokra, államosításokra és rekvirálásokra gondolni. Még egy olyan rendkívül radikálisnak tartott politikai filozófus, mint Niccolò Machiavelli is óva intett minden hatalmon levőt a magántulajdon szentségének megsértésétől, úgyszintén az állami intézményrendszer, jogrend drasztikus átalakításától (MACHIARELLI 1964: 12, 84).

Francis Fukuyama szerint a szocializmus „egyik legszomorúbb következménye a (...) civil társadalomban végzett iszonyú pusztítás volt” (FUKUYAMA 1977: 86), és az a véleménye, hogy ez az ideológia, amelynek egyik legfőbb célja az emberi önzés kiküszöbölése volt, csak még önzőbbekké tette az embereket elsősorban annak következményeként, hogy a társadalmak részegységekre bomlottak, és ahhoz volt kénytelen mindenki hozzászokni, hogy leginkább csak saját magára számíthat a bajban.

A kommunista rendszerre jellemző bürokratizmus és etatizmus is ennek a jelenségnek a körképe, hiszen ezekben az országokban a bizalom hiányát új szabályok, szerződések sokaságával próbálták pótolni.

A Rákosi-korszak ideális példaként szolgál arra, hogyan veszítheti el egy hatalom a hitelességét és az emberek bizalmát. Bár Magyarország ebben az időszakban egyértelműen kényszerpályán mozgott, a sztálini akarat dominált a legfontosabb kérdésekben, ennek ellenére a magyar társadalmi élet rombolásáért és a teljes politikai bizalmatlanságért természetesen a hazai kommunista vezetők ugyanúgy felelősek. Sajnos az ehhez a korszakhoz visszavezethető problémák a mai magyar politikai, gazdasági, kulturális és közéletben is jól nyomon követhetőek.

IRODALOM

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT határozatai és dokumentumai 1956–62. 1979. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelő munka feladatairól. Budapest.

BIHARI Mihály 2005. *Magyar politika 1944–2004*. Budapest.

- BOTOS János–GYARMATI György–KOROM Mihály–ZINNER Tibor 1988. *Magyar hét-köznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Budapest.
- FUKUYAMA, Francis 1977. *Bizalom*. Budapest.
- GYARMATI György 2002. *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban*. In.: Habilitációs Füzetek. Pécs.
- LUKÁCS György 1971a. *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. In: Utam Marxhoz I. Budapest.
- LUKÁCS György 1971b. *Taktika és etika*. In: Utam Marxhoz I. Budapest.
- MACHIAVELLI, Niccolò 1964. *A fejedelem*. Budapest.
- NEMES János 1988. *Rákosi Mátyás születésnapjára*. Budapest.
- PÜNKÖSTI Árpád 1996. *Rákosi a csúcson*. Budapest.
- ROMSICS Ignác 1999. *Magyarország története a XX. században*. Budapest.

Total Political Distrust in the Rákosi-era

Period between 1948 and 1953, the so called Rakosi-era touched the bottom of political distrust in Hungary. This period was predestinated by Soviet occupation and the establishment of Stalinist system but these events can't explain all the events happened at that time. Hungarian society went to pieces and distrust dominated not only in politics, but in economics, culture and social life, too.

These years brought great destruction to Hungarian mentality and materialized preposterous power structure and ethic of control by consciously striving people to live in fear and motivate them to look for internal enemies of the system. The main tool in the hand of ruling political party was AVO-AVH which was a synonym for illegitimacy, repression and terror. The Stalinist, Soviet bolshevik system even tried to transform in roots institutions, religion, and culture built on Hungarian historical heritage. Stalin's death brought a relief but the impact of these 5 years are still preceptible in Hungarian politics and mentality.

Keywords: political distrust, occupation, communism, party-state, bureaucracy, internal and external enemies, objective enemies, political police

821.511.141.09

821.511.141-4 Csokonai

Szilágyi Márton

: ELTE, BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

: szimar@freemail.hu

EGY IRODALOMTÖRTÉNETI LEGENDA GENEZISE ÉS FUNKCIÓJA

Csokonai Vitéz Mihály és a nagyváradi temetés

Genesis and Function of a Literary History Legend

A tanulmány a Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) körüli irodalomtörténeti legendák egyikének vizsgálatát tűzi ki célul: a korszak legjelentősebb költőjének utolsó, jelentős nyilvános fellépése ugyanis egy nagyváradi temetésen való részvétel volt, melynek során felolvasott egy hosszú, verses búcsúztatót. Noha a forrásokból egyértelmű, hogy Csokonai fellépése a nagyváradi református templomban zajlott le, a 19. század végi irodalomtörténeti szakirodalomban már felbukkant az a beállítás, hogy Csokonai szabadtéren, a nyitott sír mellett olvasta fel a művét, s emiatt fázott meg annyira, hogy hamarosan meg is halt. Ez az irodalomtörténeti legenda hatásosan befolyásolta a szélesebb irodalmi közvéleményt is. Ennek okát pedig a tanulmány abban látja, hogy ez a toposz vált beállítással a Csokonai körüli általánosabb, leegyszerűsítő, a populáris befogadásban komoly szerepet játszó felfogásokkal harmonizál. Csokonai ugyanis ilyen módon válhatott a szegény, kirekesztett, csak a halála után figyelmet kapó költő prototípusává, azaz a tipikusnak tekintett, magyar költői sors jelképévé. A tanulmány ezzel a hagyománnyal szemben sorakoztat fel érveket arra, hogy Csokonai költői pályája mennyire más tanulságokat hordozhat, ha eltekintünk ennek a tradíciónak a szemléletet preformáló jellegétől.

Kulcsszavak: Csokonai Vitéz Mihály, Nagyvárad, temetési búcsúztató, 18–19. századi magyar irodalom, kultusztörténet, írói biográfia, irodalmi intézményrendszer, professzionalizáció (hivatásosodás)

1804. április 15-én zajlott le fényes külsőségek között Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia temetése Nagyváradon. Ez az esemény különös irodalomtörténeti jelentőséggel is bír, hiszen itt hangzott el a szerző előadásában Csokonai Vitéz Mihály *Halotti versek* című, magyar nyelvű temetési búcsúztatója, amelyet hosszú ideje mint a Csokonai-életmű egyik kulcsfontosságú darabját kezel az irodalomtörténet-írás. Csokonainak a nagyváradi temetésen való részvétele kapcsán az eseménysor számos eleméről nincsenek részletes információink. Van azonban egy olyan mozzanat, amelyről mindmáig él a köztudatban egy tévedés: eszerint ugyanis Csokonai Rhédeyné Kácsándy Terézia nyitott sírjánál

olvasta volna föl temetési búcsúztatóját, s itt megfázhán, végső soron ebbe halt bele. Noha a rendelkezésünkre álló források alapján egyértelműen megítélhető, hogy a temetési szertartás azon része, amelyben Csokonai közreműködött, a nagyváradi református templomban, azaz zárt helyen játszódtott le; ezt már a temetésről egykorúan megjelent, s egyébként az özvegyen maradt férjtől finanszírozott leírás is rögzítette.

A szakszerű Csokonai-szakirodalom megalapozójának is tekinthető Toldy Ferenc mindenesetre semmi olyat nem állított, amelyből a tévedés szárnyra kelhetett. 1844-es életrajzi vázlatában mindössze az szerepel: „A szertartás alatt Csokonai roppant áthűlést szenvedhetett, mert a következő nap hajnalán kemény láz rázta fel a csak félig eszmélőt álmából...” Két évtizeddel későbbi összefoglalása pedig még csak ennyire sem volt konkrét, sőt, ott már a megfázás említését sem lehet fellelmi: „ritka munkásság- és sok hányattatásokkal eltölt rövid életének a tüdősorvadás 1805. január 20. véget vetett”. Kulini Nagy Benő 1861-es összefoglalása még ennyire sem mélyedt bele a konkrétumokba: „A sors által folytonosan üldözött költőnek életeréje, egészsége, részint a munka, különben is már gyenge testalkata által el nem birt izgatottság és éjezés, részint a gondok s megtört remények súlya alatt, lassankint hanyatlani kezdett; lassankint kezdé elhagyogatni élénk jó kedve, erélyes s kitűnő munkássága és azon szép korban, midőn az ifju férfivá lesz, 32 éves korában 1805dik évi január 28kán anyja karjai közt halt meg, nagy reményeit kora-sirjába vivén magával.” Szana Tamás 1869-es könyvében kétségtelenül dúsabb és részletesebb a leírás, új elemként belép a megfázás emlegetése, de itt sem találjuk meg még a nyitott sírnál való álldogálást mint okot. Szana jó érzékkel utalt az utazás körülményeire, mint olyasmire, amely valóban hozzájárulhatott a megfázáshoz: „Költőnk april 10-én indult Nagy-Váradra, s huszonnégy órai folytonos utazás után a hideg, nedves levegő, rendetlen élelem miatt elgyengülve, másnap félbetegen érkezett meg. (...) A temetési szertartás april 15-kén, a délutáni órákban ment véghez. Csokonai, diszes közönség előtt szokott költői tűzével szavalá el terjedelmes művét, de a szertartás alatt roppant áthűlést szenvedett s a következő nap hajnalán már erős láz rázta fel álmaiból, tüdő-lob támadta meg.” Az első nyom, ahol megragadható a legendás megbetegedés leírása, Haraszti Gyula 1880-as könyve, amelyben a szerző a felravatalozás helyét látszik először félreértetni – hiszen a háznál felravatalozott holttestet a szertartás idejére már átvitték a templomba –, s ebből fakad aztán a többi tévedés. Haraszti aligha szembesült a temetés lefolyását rögzítő, egykorú leírással, amelyből kiderül, hogy április 14-én ünnepélyesen koporsóba helyezték a testet, majd a debreceni református kollégium kórusának éneke és egy katonazenekar muzsikája mellett vitték át a nagyváradi református templomba már éjjel után, s itt a templom közepén, a szószék előtt álló, fekete posztóval bevont, ezüsttel díszített castrum dolorisra

helyezték a koporsót: „A tömeg egyre gyűl: díszes főúri családok, minden hitfelekezetű egyházi s világi méltóságok töltik meg a termeket s az udvart, hol a ravatal áll. A szertartás megkezdődik: a papok elimádkozzák, a kántorok eléneklik a magukét. Elhangzik két hosszú emlékbeszéd s csend áll be: ekkor kilép sápadt, dúlt vonásaival az ideges, beteg Csokonai, s szavalni kezdi roppant költeményét, ’tüzes és rettenetes actiójával. Szemével, szájával, haja szálaival, karjainak s tagjainak minden mozdulataival beszél, indít s ontja ki a meggyült érzést.’ A gyülekezet el van ragadtatva: a kis számú irigyek elfojtani kényszerülnek parodiázó megjegyzéseiket. De a hosszadalmasság hallgatót, előadót egyaránt kifáraszt. A kiizzadt szavalót meg-megcsapja az esti csípős szél, rosszul kezdi magát érezni: de azért mégis befejezi.” Haraszti ráadásul azt a sajátos eljárást követi, hogy idézetként, de forrását fel nem tüntetve Domby Márton könyvéből citál sorokat Csokonai előadói modorának jellemzésére, csakhogy egy olyan részletet, amelyben Domby a kollégiumi búcsúbeszédet kívánta leírni. Haraszti megoldásának csak az a mentsége, hogy Domby azt a beszédet – hatásossága miatt – a nagyváradi temetési búcsúztatóhoz hasonlította. Forráskezelési módusként azonban ez aligha nevezhető teljesen korrektnek. Ferenczi Zoltán 1907-es életrajzában aztán tömörebb formában, de lényegét tekintve azonos elemekkel kapott helyet ez a legenda, amikor a szerző a *Halotti versek* felolvasása kapcsán így fogalmazott: „Elképzelhetjük, a hideg áprilisi szélben a rettentő megerőltetést, mert a mű hét énekből, ezer sorból áll, melyet alig pár nap alatt, magát borral izgatva írt meg s így már kimerült volt akkor is, midőn a temetésen megjelent.” Ebben a mondatban elsősorban persze a hideg áprilisi szél emlegetése értelmezhető olyan toposzként, amely a szabadban történő temetés vízióját vetíti előre. Az külön kérdés, hogy milyen közvetítő csatornákon (például tankönyveken keresztül) vált egyre közismertebbé és népszerűbbé ez a hatásosan jeleneteshető beállítás, de az valószínű, hogy a továbbéléséhez nagyban hozzájárultak az ezt továbbmondó szépírói verziók vagy írói, irodalomtörténetési esszék is, olyanok, mint például Mészöly Gedeon „életregénye”, amely szerint a temetés úgy zajlott le, akár egy falusi temetés, kántorral, s a „hatalmas érckoporsó kint állott a nyárfák alatt magas állványon, két oldalán a Rhédey és Kácsándy páros címerekkel”, s ezt vette körbe a gyászoló gyülekezet. Ez a beállítás igen hosszú életűnek bizonyult. Megtaláljuk évtizedekkel később Eörsi István egyik évfordulós cikkében is: „Császári és királyi aranykulcsos kishédei Rhédey Lajos gróf feleségének temetésére másfél nap alatt megírt egy több mint ezer soros filozófiai költeményt, A lélek halhatatlanságát, és ezt 1804. április 15-én szakadó esőben, a kötelességszerűen összegyűlt gyásznép előtt könyörtelenül végig is mondta.” De idézhetjük ugyanebből az évből Mocsár Gábort is: „Délután a temetésen viharos szél fűjt, szürös eső csapkodott – igazi bolondos áprilisi idő –, s mire rá került a sor, költőnk már didergett. (...) Képzelnék el,

amint a vézna, kicsit csapott vállú, alacsony – testmagassága mindössze 161,5 centi –, nagy orrú, himlőhelyes arcú, csúnya keszeg költő megáll a koporsóval szemközt, s minden eddiginél hatásosabb, szívremegtető szónoklatba kezd. (...) A gyászoló nép a szöveget hosszallotta, oly csúf időben rövidebb is megtette volna, az előadás túlgesztikulált, harsány deklamációja pedig alkalomhoz nem illendő teátrumnak minősítettett.” Az irodalomtörténészek némelyike sem járult hozzá a kérdés történeti körülményeinek pontosításához Csokonai születésének 200. évfordulója alkalmából. Szigethy Gábor egyik tanulmányának félreérthető és homályos megfogalmazása például aligha segítette a tisztánlátást. Szigethy ugyanis előbb arról beszélt, hogy Csokonai egy „kellemetlenül nedves-szeles napon” olvasta fel a költeményt, emiatt „[t]üdőgyulladást kap”, majd később így folytatta: „Így a költeményből a keletkezés körülményeinek, a szakadó esőben szerzett tüdőgyulladásnak s a költő levélbeli fanyar-keserű tiltakozó gesztusának romantikusra hangolt meséje élt tovább.” Julow Viktor kismonográfiájában is érdekes keveredést figyelhetünk meg, hiszen egyfelől a szerző rögzítette azt, hogy templomi temetésről volt szó, másrészt a hűvös időre hivatkozás mégiscsak fönntartotta a sírnál történő megfázás legendáját: „A hűvös időben, a nagyváradi templomi temetésen hallatlan beleéléssel, izzásig hevülő pátosszal szavalta el ezt a költeményt, tüdőgyulladást kapott, s nyomban ágynak esett.”

Azt persze aligha állíthatnánk, hogy a Csokonai-szakirodalomban általános lenne a nyitott sír legendájának továbbélése – bár a határozott cáfolatra vagy éppen a képzet eredetének reflexív feltárására sem történt kísérlet. A szabadtéri temetés narratívájának az eredetét egyébként nem is egyszerű megállapítani, egyértelműen nem is lehet kijelölni azt a szöveget, amelyre a kezdeményezés szerepe ráruházható, s az egymásra hatás láncolata is fölöttébb bizonytalan: hiába tűnik Haraszti Gyula 1880-as könyve a legkorábbinak, ahol ezt a beállítását megtaláljuk, ez a monográfia semmiképpen nem tartozik a Csokonai-szakirodalom legnagyobb hatású művei közé, s ezért igencsak bizonytalan, hogy éppen ennek a tanulmánynak a hatását kellene feltételeznünk a későbbi felbukkanások hátterében. Mindazonáltal talán mégsem volt fölösleges végigkövetni a képzet – számomra jelenleg ismeretes – felbukkanásait, hiszen itt nem elszigetelt részletről van szó, hanem egy Csokonairól kialakított, átfogó szemléleti keret egyik konstans eleméről. A temetés helyszínének meghatározása ugyanis összefügg a Csokonai köré kiépített, legendás narratívák fönntmaradásával.

Már röviddel Csokonai halála után megfigyelhető ugyanis néhány, a Csokonai-életmű és a Csokonainak tulajdonított költői szerepértelmezés interpretációjaként felfogható narratíva felbukkanása. Ezek egyike a szegény, nyomorult és kirekesztett költő képét rajzolta föl, azt a képzetet tehát, amelybe a pénzért temetési búcsúztatót írni kényszerülő poéta toposza is kiválóan beleillett. Csakhogy ennek a beállításnak erősen ellentmondani látszik mindaz, ami Csokonai

hagyatéka esetében megfigyelhető. A legfontosabb, s a kortársaktól is leginkább szokatlanul érzett új elem itt Csokonai anyjának az aktivitása volt. Mindez azonban aligha magyarázható meg csupán a véletlennel, vagyis azzal, hogy Csokonai hátramaradt hozzátartozói között akadt egy igencsak agilis személy, míg például az 1796-ban elhunyt Dayka Gábornál, akinek szét is szóródott a hagyatéka, s csak Kazinczy Ferenc erőfeszítéseinek köszönhetően gyűlt össze nagy része, nem volt ilyen családtag. Hiszen Csokonai esetében nem egyedül az anya cselekedett így, hanem mások is. Gaál László, Domby Márton és Kazinczy Ferenc – hogy három, egymástól jelentősen eltérő törekvést említsünk – nem Csokonainé intenciói nyomán ténykedtek, s Csokonainé sem hozzájuk igazodott. Még akkor sem, ha hármójuk közül Gaál tagadhatatlanul közreműködött Csokonainénak a fia hagyatéka ügyében folytatott levelezésében. Gaál ugyanis ennek ellenére sem vált Csokonainé ambíciójának egyszerű eszközévé, a hagyaték gondozásának szándéka – életrajzi följegyzéseinek tanúsága szerint – saját belső igényéből következett. Ha nem így lett volna, aligha őrizi meg Csokonainé halála után az összegyűjtött kéziratanyagot, és juttatja el Toldyhoz. Láthatólag tehát itt több, igencsak aktív és határozott elképzeléssel bíró személy látszik vállalkozni arra, hogy Csokonai kánonizációjában részt vegyen, néha egymással összefonódó, néha egymást keresztező vagy akadályozó szándékokat mutatva. Vagyis Csokonai életműve többeknek volt igen fontos már szinte halála pillanatában is. Hogy mennyire és milyen irodalom-felfogások mentén, azt a következő évek irodalmi vitái, kánonizációs törekvései rajzolták ki plasztikusan. Aligha meggyőző tehát ahhoz, a későbbiekben erőteljes értelmező toposzá vált magyarázathoz folyamodnunk, hogy itt a nyomorult és kirekesztett költőre csak a halála után volt szükség. Az életpálya nyomon követése ugyanis másról árulkodik: Csokonai rosszkor, ha úgy tetszik, a siker kapujában halt meg, s ennek az érintésnyi közelségbe került, a korszakban páratlanul látszó sikernek a meghosszabbítása volt az az igencsak vehemens kánonizációs vita is, amely Csokonai halála után bontakozott ki. Ne feledjük: ha Csokonai akár csak néhány hónappal tovább él, akkor megéri sajtó alatt lévő köteteinek megjelenését, s ezzel a költői pályájáról sugallni akart kép megteremtését, amelynek egyébként meghosszabbított segédegyenese is megvolt, a költői működés reális célképzeteként, a honfoglalási eposz koncipiálásában. Ezért is érdemel különös figyelmet, hogy milyen törekvések jellemzik Csokonai – egyébként igencsak aktív – utolsó időszakát. A költői beérkezés előkészítése (az életmű kötetekbe rendezése és a kiadásuk megszervezése) és az önállóság irányába tett előkészületek (a saját ház felépítésében manifesztálódó függetlenedés) párhuzamosak voltak, s csak azért nem tűnhettek fel eddig egymást erősítő elemként, mert a túl korai halál ténye átértelmezett minden törekvést, s így az életkudarc árnyéka vetült rá a Csokonai pályáját értelmező narratívák mindegyikében a

halált közvetlenül megelőző periódusra is. Pedig Csokonai számára inkább a társadalmi értelemben vett pozíció megtalálásának és megszilárdításának időszaka volt az 1802 utáni rövid időszak, s ebbe a törekvésbe szövődött bele a rendezett formában közzéteendő életmű létrehozása. Csokonai egyik, levélben megfogalmazott, 1803-as önértelmezése pontosan ebben az értelemben rendelte egymás mellé ezt a két célt – jellegzetes módon s retorikailag nagyon erőteljesen –, egyébként hiányként tüntetve fel mindazt, amit elérni kíván: „Tsak az gátol és zavar, hogy még apróbb Munkáim nintsenek kinyomtatva, mellynek oka a’ Censuráknak és Typographiáknak késedelmessége; és az, hogy egy Tiburban vagy Tusculánumban meg nem vonhatom, vagyis ki nem deríthetem magamat.” Ez a mondat szinte szimbolikus módon összegzi azt, ami az életpálya nyomon követéséből is kiolvasható: Csokonai a két cél elérését (a kötetek megjelenését és a saját privát tér megteremtését) párhuzamosan gondolta elérendőnek, költői beérkezése és polgári önállósága nála nem tekinthető külön programnak. S ez persze azt is jelenti, hogy az ily módon formulázott életcél elérése, amely – ne feledjük, igen közel volt már – egy fontos szakasz lezárását is jelentette volna. Hiszen Csokonai az idézett levélben úgy határozta meg az ezt követő életszakasz tartalmát, hogy akkor immár haláláig az Árpádról szóló eposzon kíván dolgozni, vagyis ezután már kizárólag költői cél léteznék az ő számára, társadalmilag immár semmi. A beérkezés ugyanis a saját, személyre szabott Tibur vagy Tusculanum megteremtésével már megtörtént volna.

Mindehhez érdemes még egy mozzanatot hozzászámítanunk: nagyszámú vers siratta el Csokonai halálát (ezeket Vargha Balázs külön, terjedelmes fejezetben gyűjtötte össze adattárában), ám ezeknek a verseknek jó része nem vezethető le a személyes ismeretség miatti megrendülésből. A költemények némelyike ugyanis arról árulkodik, hogy a szerzőjük Csokonairól csak a műveiből, elsősorban a *Lilla*-kötetből elvont narrációs elemeket ismeri. Ezek a szövegek, amelyek között nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt művek egyaránt vannak, tanúsítják Csokonai életművének az ismertségét, s ezt aligha lehet mindenestül a korai halál miatt felébredt érdeklődéssel magyarázni. Indirekt módon ez a szövegkorpusz is alkalmas lehet arra, hogy a saját életében hatástalannak bizonyuló költői működés topozát kétségbe vonjuk.

Igen gyorsan elkezdődött Csokonai sorsának a mintává válása is. Csokonai meglehetősen sok mindenben értelmeződött előképnek. Imitálható (vagy éppen plagizálható) költői életművet hagyott hátra, s mintát adott a kollégiumi diákköltészetnek, bár ennek igen érdekes területi eltérései voltak, hiszen, ahogyan Csörsz Rumen István kimutatta, Erdélyben jóval később és lassabban terjedtek Csokonai művei kéziratban, s élete és életműve is kevésbé vagy csak bizonyos körökben vált ismertté. Mindazonáltal Csokonai hatástörténete egészében azt mutatja, hogy hamarosan a költőként való létezés egyik alapformáját is belőle

vezették le. Ezért volt annyira erős Csokonai közvetlen utóéletében is a biográfira irányuló érdeklődés; ha elvonatkoztatunk az adatszerűség és a hitelesség kritériumától, akkor a Csokonai-anekdoták gyors felszaporodásának a jelensége is ezt bizonyítja. Csokonai centrális helye a XIX. századi magyar irodalmi tudatban éppen ezért a költészet elgondolhatósága és a költészet társadalmi pozíciójának a meghatározása miatt is kiemelkedő: ez a hatás nem kizárólag ennek a költészetnek az esztétikai értékével magyarázható, még ha számos átszövődést lehet is látni a létrehozott életmű és ezt értelmezni kívánó biográfiai alapozású narráció között.

Csokonai helykeresése a magyar irodalmi intézményrendszer sajátos időszakában zajlott le. Csak néhány évtized múlva jelentek meg azok az intézmények, amelyek lehetővé tehetők – még ha egyelőre egy igen szűk kör számára is – az irodalmi működésre alapozott, társadalmilag akceptált életforma megvalósítását. Nem véletlen tehát, hogy Csokonainál egyfelől mennyire a feudális mecenatúra kereteibe illeszkedő patrónuskeresés dominált (a kiszemelt, reménybeli arisztokrata támogatókhoz írott leveleinek retorikája jól mutatja ezt), másfelől pedig a költő mennyire érzékenyen vette észre azokat az új lehetőségeket, amelyek egy, ehhez képest minőségileg új intézményi keret felbukkanásával váltak – látszólag – elérhetővé. A mecénáskeresés hagyományos formái ezért többször is már ennek az új célnak az elérését szolgálták: a gróf Széchenyi Ferencnek címzett levél a frissen alapított Nemzeti Múzeum egyik állását célozta meg, Festetics Györgynél pedig a szintén újdonságnak és unikális jellegűnek számító Georgicon professzori állásáért folyamodott. Csokonai pályáján ugyanakkor megfigyelhetők a társadalmi státusához, tanultságához és költői ambíciójához illeszkedő, egyéb értelmiségi lehetőségek megkísértései: a folyóirat-szerkesztés (a Diétai Magyar Múzsza mint megvalósult kísérlet, s a komáromi tartózkodása alatt felbukkanó Nyájas Múzsza mint ötlet) és a tanítóskodás (a csurgói helyettes tanári tevékenység). Ezek egyike sem állandósult azonban, s ilyenformán annak is van nyoma, hogy mintha egy idő után Csokonai saját költői tevékenységét immár el kívánta volna szakítani egy ezzel lényegileg összefüggő létfenntartó tevékenységtől: az életének utolsó időszakában felsejlő terv a kereskedővé válásról legalábbis erre látszik mutatni. A feudális mecenatúra logikájának elfogadását mutatják azonban a horatiusi Tusculanum-képzet folyamatos jelenlétét bizonyító levélrészletek éppúgy, mint azok a kísérletek, amelyek egy kisded földdarab adományozásában látták volna a méltó jutalmat a költői tehetségnek. Ezek az elemek persze egy antikizáló költői helyzet-meghatározás keretében helyezhetők el, s illuzórikusságuk jól mutatja a korszak irodalmi intézményrendszerének átmeneti állapotát.

Csokonai számára nem lehetett még a vágyak szintjén sem realitása egy, a művekért kapott honoráriumokra épített költői életnek. Az irodalmi működést

társadalmilag akceptált hivatássá avató társadalmi folyamatok szempontjából Csokonai éppen átmeneti fázist képvisel. A „hivatásosodás” polgári formáinak hiányában Csokonainak aligha kínálkozott más lehetősége, mint a korszakban számára elérhető irodalmár életformák valamelyikének a megcélzása: ám pályájának éppen az adhatja a modell-jellegét, hogy ezek közül többnek az elérésére is kísérletet tett, rövidebb-hosszabb ideig, kisebb vagy nagyobb intenzitással. S az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy összességében képes volt sikeresen összeegyeztetni költői működését társadalmi státusának a megőrzésével: miközben igen nagy terjedelmű írói életművet hozott létre, s művei ráadásul vagy eljutottak a kiadásig, vagy kéziratként megőrződtek, ennek a költői teljesítménynek köszönhetően komoly, társadalmilag is figyelemre méltó kapcsolatokat tudott kiépíteni (gondoljunk a Festetics Györggyel vagy Rhédey Lajossal való megismerkedésére, amely bizonyos irodalmi szövegek mecénási támogatásában is tárgyiasultak), s eljutott a független megélhetés megteremtésének küszöbére is. Halála azonban mintha éppen abban a fázisban következne be, amikor élete is fordulóponthoz látszik érni: költői megmutakozásának terve ekkorra már szinte teljesen megvalósul, s saját házának felépítésével önállósága is körvonalakat ölt. Nem arról van ugyan szó, hogy a költői teljesítmény a társadalmi presztízs emelkedésének kétségtelen eleme lesz, ám arra alkalmasnak mutatkozik, hogy megőrizze az életmódnak azt a szintjét, amelybe Csokonai az apja halála után belenő. Pontosan az vált ekkor kérdésessé, hogy ehhez a saját lábra álláshoz vajon hozzákapcsolódott, hozzákapcsolódhatott volna-e Csokonai teljes anyagi függetlenségének megteremtése is? A tragikus megszakítottságot mutató életpálya törekvései megengedik azt a feltételezést, hogy Csokonai számára ez is fontos, megvalósítandó terv volt. Csokonai életének talán éppen ez a vonatkozása tekinthető a legnagyobb társadalomtörténeti érvényű kísérletnek: egy tudatosan és látványosan fölépített költői pálya találta volna meg a korszak Magyarországon saját kereteit. Ez legalább akkora horderejű és példaképszerű vállalkozás lett volna, mint Kazinczy Ferenc Széphalomra lokalizált kísérlete, amely egy urbanizált környezet megteremtését kapcsolta össze a birtokos nemesi életforma lehetőségeivel, s ezt avatta az írói munka méltó keretévé. Aligha véletlen, hogy Csokonai számára is ez jelentette a mintát, noha a Kazinczyétól jelentősen eltérő társadalmi helyzete miatt csak igencsak erős átértelmezéssel tudta megcélózni ezt az eszményt. A halál akkor ragadta el Csokonait, amikor ez a Széphalom mintájára elgondolt, de egy alföldi szabad királyi város közegében megvalósítandó literátori privát tér már majdnem elkészült. Tervezésének és fölépítésének a folyamatát követhetjük csak nyomon, működését már nem.

Az 1804-es nagyváradai temetés körülményeinek kétségtelenül a Csokonai-szakirodalom java terméséhez tartozó munkákba is beszivárgó, legendás változata éppen azért lehetett ennyire virulens, s adatszerű cáfolhatósága ellené-

re olyannyira népszerű, mert az egyik legkorábban megszilárdult, s leginkább ellentmondásmentessé egyszerűsített életrajzi Csokonai-narratívát erősítette: az országot járó, szegény vándorköltő toposzához illeszkedett, azaz egy olyan Csokonai-képhez, amely a folklórnak – garabonciás- és táltos-képzeteket is magába ölelő – Csokonai-víziójában is megragadható. Ennek a beállításnak a kritikus végiggondolása segíthet hozzá ahhoz, hogy Csokonai életpályáját más keretben gondoljuk el: azoknak a megfontolásoknak a fényében, amelyeket az előbb próbáltam meg felsorakoztatni. S akkor Csokonai sorsa sem egyszerűen a kudarcos magyar költői élet prototípusa lesz csupán, hanem egy, az irodalmi intézményrendszer kialakulásának állapotához igazodó, nagyívú, s voltaképpen sikeres helykeresés kísérlete. Mert ez utóbbi is ott rejtőzik Csokonai életpályájának adataiban.

IRODALOM

- Borbély 2005. – Borbély Szilárd: *Csokonai karaktere és az Árkádia-per* = „Et in Arcadia ego”. A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése. Szerk. Debreczeni Attila és Gönczy Monika. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2005, 171–199.
- Csokonai: *Levelezés* – Csokonai Vitéz Mihály: *Levelezés*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Debreczeni Attila, Akadémiai Kiadó, Bp., 1999, (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei).
- Csörsz 2007. – Csörsz Rumen István: *Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében*. Néhány kutatási szempont, Erdélyi Múzeum, LXIX. kötet, 2007, 3–4. füzet, 161–170.
- Dayka 2009. – Dayka Gábor *összes művei*. Sajtó alá rendezte: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka, Universitas, Bp., 2009, (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század).
- Dobszay 2007. – Dobszay Tamás: *Széphalom – Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása* = Hudi József (szerk.). A fogyasztás társadalomtörténete, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények, Bp. – Pápa, 2007, (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.), 43–51.
- Domby 1817. – Domby Márton, *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pesten, Trattner János Tamás' betűivel, 1817.
- Eörsi 1973. – Eörsi István, *A költő és közönsége*, Élet és Irodalom, 1973. november 17. 4.
- Ferenczi 1907. – Ferenczi Zoltán: Csokonai. Franklin-Társulat, Bp., 1907, (Költők és írók, Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből)
- Haraszi 1880. – Haraszi Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp., 1880.
- Julow 1975. – Julow Viktor, *Csokonai Vitéz Mihály*. Gondolat Kiadó, Bp., 1975 (Nagy magyar írók).
- Kulini Nagy 1861. – Kulini Nagy Benő: *Csokonai Vitéz Mihály életrajza* = Csokonai-album, szerkeszti és kiadja: Kulini Nagy Benő, Debrecen, 1861, 3–30.
- Mészöly é.n. – Mészöly Gedeon: *Földiekkel játszó..., Csokonai Vitéz Mihály életregénye*, Rózsavölgyi és Társa, Bp., é.n.
- Mocsár 1973. – Mocsár Gábor: *A váradi temetés*. Közelítés egy soha meg nem íródó Csokonai-drámához, Tiszatáj, 1973, 11. szám, 53–66.

- Onder 2007. – Onder Csaba, „...ő lesz Dictátor közöttünk?”, *A Nekrológ-ügy Kazinczy hatalmi stratégiájában* = „'S végre mivé leszel?’” *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*. Szerk. Hermann Zoltán, Ráció, Bp., 2007, 103–121.
- Pál 1988. – Pál József: *A neoklasszicizmus poétikája*, Akadémiai, Bp., 1988.
- Rákai 2001. – Rákai Orsolya: *Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása*, *ItK*, 2001, 712–715.
- Rohonyi 1975. – Rohonyi Zoltán: *A magyar romantika kezdetei*. Kriterion, Bukarest, 1975.
- Szana 1869. – Szana Tamás: *Csokonai életrajza*. Kiadta: ifj. Csáthy Károly, Debrecen és Nyíregyháza, 1869.
- Szigethy 1973. – Szigethy Gábor: *Csokonai Vitéz Mihály halotti versei*, „A lélek halhatatlanságáról”. *Világosság*, 1973, 10. szám, 610–616.
- Szilágyi 2003. – Szilágyi Márton: *Poéta vagy versifikátor? Csokonai Vitéz Mihály konfliktusai Nagyváradon, 1804-ben* = *Polgárosodás és irodalom*. Szerk. Alexa Károly, A Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, [Bp., 2003], (Kölcsey Füzetek III.) 83–97.
- Szilágyi 2007. – Szilágyi Márton: *Történeti rétegek a Csokonai-kultuszban*. Csokonai Vitéz Mihály mint kultusztárgy, *Acta Papensia*, 2007, 3–4. szám, 325–346.
- Szilágyi 2008. – Szilágyi Márton: *Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül* (Esettanulmány). *Ethnographia*, 2008, 1. szám, 23–38.
- Szilágyi 2008a. – Szilágyi Márton: *Otthonteremtés és halál. Csokonai Vitéz Mihály utolsó éveiről* = *Redite ad cor*, *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz, ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008, 49–66.
- [Toldy] 1844. – D. Schedel Ferenc [Toldy Ferenc]: *Csokonai élete* = Csokonai Mihály minden munkái, a szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bévezetve kiadta: D. Schedel Ferenc, Hartleben K. Adolf tulajdona. Pest, 1844, (Nemzeti Könyvtár), XIII–XCIX.
- Toldy [1864–1865.] – Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. A legrégebbi időktől a jelen korig, Rövid előadásban 1864–1865, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta: Szalai Anna, Szépirodalmi, Bp., 1987.
- T. Szabó 2008. – T. Szabó Levente: *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete*, *Korunk*, 2008, 5. szám, 104–115.
- Vaderna 2009. – Vaderna Gábor: *Egy érzékeny barátság természetrajza, Kazinczy Ferenc és Dessewffy József barátságáról* = *Leleplezett mellszobor*. Nyomozások Kazinczy birtokán. Szerk. Czifra Mariann, Gondolat, Bp., 2009, 108–145.
- Vargha 1960. – *Csokonai-émlékek*. Összeállította és a jegyzeteket írta: Vargha Balázs, Akadémiai Kiadó, Bp. 1960, (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 1.).
- Vulkán 2007. – Vulkán Vera Tünde: *Egy Mártonffy-portré Cserey Farkas szerint*. Erdélyi Múzeum, LXIX. kötet, 2007, 3–4. füzet, 241–249.

Genesis and Function of a Literary History Legend
(Mihály Csokonai Vitéz and the funeral in Nagyvárád)

The aim of the study is to analyze one of the legends of literary history related to Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805): namely, the last, notable public appearance of the most important poet of the age was at a funeral in Nagyvárád, where he read a long funeral speech in verse. Although it is unanimously confirmed by various sources that Csokonai's appearance took place in the Presbyterian church, by the end of the 19th century we already find references to Csokonai reading his work by the grave, where he caught a cold which caused his death very soon after. This legend had a great influence on the wider literary public. According to this study the reason for the development of the legend was that this presentation turned into a topos harmonized with the more general, simplified perceptions which greatly influenced popular reception. Indeed, it was in this way that Csokonai could become the prototype of the poor, excluded poet who gained recognition only after his death, that is, the symbol of what was considered to be the typical fate of a Hungarian poet. The study brings up arguments in defiance of this tradition to show the moral that Csokonai's poetic career might bear if we do not consider the preforming influence of this tradition on our viewpoint.

Keywords: Mihály Csokonai Vitéz, Nagyvárád, funeral speech, 18th-19th century Hungarian literature, cult history, writer's biography, system of literary institutions, professionalization

821.511.141(497.113)-4:061
821.511.141.09:070.431

Bence Erika

· Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
· erikazambo@eunet.rs

ASZTALTÁRSASÁG ÉS HÍRLAP*

A regényképző anekdota forrásai Mikszáth regényeiben

Table-Companions and Newspapers

Egyes műveiben, mint pl. a *Beszterce ostroma* (1894), illetve a *Sipsirica* (1902) című regényeiben közvetlenül megjelenik Mikszáthnál az asztaltársaság mint az anekdotaképződés autentikus helye és pillanata, de ugyanebben az időben keletkeznek azok az elbeszélései is, amelyeknek alapját újsághírek szerveződése képezi. Tettenérhető az a folyamat elbeszélés módjában, amelynek során a(z) – regényeiben hazugság nyelveként funkcionáló – anekdotázás eljárását a bricolage technika váltja fel. Legjellemzőbb példája ennek a több újsághír összekapcsolásából létrejött Aranykisasszony-szüzsé, illetve Az *eladó birtok* című elbeszélés, legismertebb és legendásodott formája a Noszty-regény (1907). Májig tartják magukat, sőt erőteljesen befolyásolják recepcióját azok az elképzelések, amelyek közvetlen kapcsolatot feltételeznek a Szemző–Ungár-afférról közreadott hajdani újsághírek és a Mikszáth-regény létrejötté között. Jó példa erre az ómoravica szerelmi históriát feldolgozó, s azt a Mikszáth-regényre mindenféle distancia nélkül vonatkoztató 2008-as dokumentumfilm (Parti Andrea: *A Szemző fiú esete Ungár Piroskával*. Alternatív Film, Szeged).

A dolgozat az anekdota, az újsághír és a regényfikció közötti kapcsolatokat, átjárásokat, átalakulásokat vizsgálja a Mikszáth-elbeszélések világában.

Kulcsszavak: anekdotaképződés, bricolage, újsághír, asztaltársaság, regényfikció

MESÉLÉS ÉS BARKÁCSOLÁS

A világ és megismerhetőségének történetyszerű meghatározottsága (ami a narratológiai elméletek központi kategóriája) szervezi és működteti – természetsszerűleg – a Mikszáth-prózát, s a történetre reflektáltság képezi a benne megjelenő elbeszélői önreflexiók legfontosabb kitételeit is. (Törvényszerű tehát a történetben/általa vagyunk, határozzuk meg önmagunkat gondolata, s az irodalom önreprezentációként, az epika létformaként való értelmezése.) A történetre/történetekre és a belőle/belőlük szervezhető (öntörvényű) világra/világértésre vonatkozó legismertebb mikszáthi reflexiót a *Galamb a kalitkában* (1891) első mondatai képezik: „Valamikor (tíz év előtt) úgy írtam az elbeszéléseket, hogy két-három témából tákoltam össze egyet; az egyik szüzsémet, mert rövid

volt, hozzáragasztottam egy másikhoz s a kettőből mégiscsak kitelt egy jókora történet. Mire megvénül az ember, kifogy a leleményességből. Most már csak egy témám van, s két elbeszélést akarok belőle írni.” (MIKSZÁTH 1973: 7.) A téma–szüzsé–történet–elbeszélés viszonyrendszerére, s a belőlük alkotható világra vonatkozó bevezető mondatok a bricolage technika XIX. század végi – feltehetően a hírlapírás, az irodalomnak a tömegtájékoztatás e formáiban való jelenlétével összefüggő – létjogosultságára és térhódítására mutatnak rá. Fontos tanulmányok és az életművet feldolgozó monográfiák vizsgálati alapját képezik e mondatok. „Történetek metaforikus interakciójá”-ról, szövegköziségről, a „bar-kácsoló Mikszáth”-ról szólnak e a kutatások¹, másrészt a realista irodalmi beszédmód romantikustól való eltávolodásának írói felismeréséről és kinyilatkoztatásáról, minthogy a Mikszáth-szöveg a következőképp folytatódik²: „(...) Mert a múzsa is kivénült dáma már; aki a világot uralta egykor, most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma, a csinált virágok korszakában, legfőleg a toalettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt azelőtt; szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s helyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.” (Uo.) Vizsgálatunk szempontjából e sokat idézett bevezető mégsem jelölt utalásai, hanem idővonatkozásai, a múlt és a jelen szövegalkotó eljárása között vont mikszáthi distancia miatt fontos: amiben nem annyira a romantikától való eltávolodás folyamatát, hanem a történet forráshelyének megváltozását látjuk – nemcsak a Mikszáth-opusban, hanem

¹ Hajdu Péter: Történetek metaforikus interakciója. Mikszáth Kálmán: *Galamb a kalitkában* = Szegedy-Maszák Mihály – Hajdu Péter szerk. Romantika: világkép, művészet, irodalom. Budapest, 2001, 219–242. , Uő.: *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései*. Budapest–Szeged, 2005; Rózsafalvi Zsuzsanna: *A szövegköziség a Mikszáth-poétikában* = Eisemann György szerk. A kánon peremén. Budapest, 1998, 137–150.

² Többek között Schöpfung Mikszáth-monográfiájára (1941) hivatkozva írja Domokos Mátyás, hogy eltávolítva belőle a fantázia túlzását Mikszáth „kijózanította a romantikát”. (DOMOKOS 1974: 408.); Hász Fehér Katalin: „A »romantika« és »realizmus« kérdését Mikszáth négy évvel később, a *Galamb a kalitkában* bevezetőjeként a közönséggel beszéli meg, de lényegesen megváltozott hozzáállással, miszerint a két vitatott szemléletmód: a Fantázia és a Megfigyelés, vagyis a romantika és realizmus sem külön-külön, sem egymást kizorítva, hanem együttesen, egymást váltogatva adja meg a kívánt hatást. Éppúgy – magyarázza Mikszáth –, mint azok a képek a magyar házakban, melyeket ha szemből néznek, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát. Az egyik magában foglalja a másikat, viszont nincs olyan pozíció, amelyből mindkettő látható lenne, és a képet néző személy legfeljebb a hatással játszodozhat, ha hol az egyiket, hol a másikat, tetszőleges gyorsaságú változtatással szemléli. Ezt a nézőpontcserélgetést, melyet a stíluskérdésen és elbeszélői technikán túlmenően Mikszáth ismeretelméleti problémaként is kezel, a *Galamb a kalitkában* két történetét tekintve külön-külön, egymástól teljesen szétválasztva alkalmazza, de sok helyen a kettőt együtt, ugyanazon mondatban hozza be, ez elméleti tisztázást megelőző elbeszélésekben is.” (HÁSZ-FEHÉR 2008.)

a magyar irodalom alakulástörténetében egyaránt. Azok a történetek ugyanis, amelyek a századközép romantikus elbeszéléseinek alapját képezték, rendre asztaltársaságok körében folytatott mesélés, beszélgetés során merültek fel, hogy a századvégi anekdotikus elbeszélő próza (ahol az anekdota már egészen más szerepet tölt be: a csattanós, fordulatos történetek füzére helyett nyelvként funkcionál: a valóság elfedéseként szolgáló hazugságként) szüzséjének forráshelye a hírlap legyen: jellemző, hogy Mikszáth romantikusabbnak tartott elbeszéléseinek alapját rendszerint nem hírlapi szüzsé, hanem (gondolhatunk itt pl. a *Tót atyafiak* és *A jó palócok* legenda és a ballada alakzatait érvényesítő darabjaira) a gyerekkorban hallott/hallgatott családi mesélés képezi. Ha pl. a *Tót atyafiak* két darabját, *Az arany kisasszonyt* és az *Az a fekete folt* címűt helyezzük egymás mellé: az előbbi ironikus elbeszélői felhangja indukáló erejét az újsághír(ek) furcsaságot/különbséget – szálnalmat/megvetést érvényesítő hangvételében ismerhetjük fel, míg a brezinai történetben a legendák heroikus közvetítettsége is érzékelhető. Tehát *Az arany kisasszony*-típusú novellákat barkácsolta (hozta létre bricolage technikával), vagy miként ő mondta: „tákolta össze” több hírlapi cikk szüzséjéből Mikszáth a *Galamb a kalitkában* bevezetőjében említett tíz évvel korábbi időszakban. De, hogy mennyire igaza van, amikor a romantika és a realizmus nyelve közötti átcsúszásokat és együtt hatásokat érzékeltetve olyan képről beszél, amelyekben két kép van egymásra aplikálva („Ha szembe nézik őket, akkor Garibaldit ábrázolják, ha oldalt, akkor Pius pápát.” [MIKSZÁTH 1973. 7.]), mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Galamb a kalitkában* után is írt olyan elbeszélést, ahol központi szerepet tölt be az anekdotázó asztaltársaság nemcsak a regénytörténet, de az elbeszélői reflexív terek szintjén is.

Van Mikszáthnak két olyan regénye, amely valamiféle beszédmódbeli ütközőponton helyezkedik el: a kettő együtt, azaz az asztaltársaság és az újságcikk történetindukáló elve, a csattanós rövid meseként, illetve a hazugság nyelveként felfogott anekdota egyaránt funkcionál és érvényesül világukban. Az egyik a *Beszterce ostroma*, a másik *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regény. Mindkettő esetében rendkívül jelentős szerephez jut a befogadás, illetve a recepció; a mű „folyamatosan megtörténő esemény”-ként való létezése: azaz mindkettőnek eseményekben gazdag utóélete és története van, noha eltérő irányultságokkal. A hóbortjairól elhíresült Pongrácz István történetét Mikszáth asztaltársasági mesékből szövi, majd a mű (1894-ben a *Pesti Hírlapban* negyvenhét folytatásban, majd könyv alakban történő) megjelenését követően – a konkurrens – *Vasárnapi Újság* (megszólaltatva még élő tanuit és részeseit) átírja, átformálja a történetet. A Noszty-történet viszont újsághírből terebélyesedett regénybeli fikcióvá.

A BESZTERCE OSTROMA

Az asztaltársaságot mint a történetképző anekdota elhangzásának helyét Mikszáth szinte demonstratív emeli ki a *Beszterce ostroma* Bevezetésében: „Eszkendők sora óta együtt szoktam vacsorálni az István főherceg vendéglőben az igen t. barátommal, gróf Pongrácz Károly képviselővel és tábornokkal. A hosszú téli estéken sokszor csak ketten ültünk a szokott asztalnál, (...) s ha már kifogyott az aktuális beszélgetési anyag, szívesen csúszunk kijebbe a jelentől, az élményekben, színekben duzzadó múlt felé. (...) Sok, sok év alatt egyszer is, másszor is fölemlegette *Pongrácz István grófot*, az ő vitézi cselekedeteit, hadjáratát, egész excentrikus lényét. (...) Rokonok jöttek az asztalhoz, azok ismét új meg új vonást fedtek fel előttem Pongrácz Istvánról. Egy napon rájöttem, hogy a megboldogult gróffal magam is találkoztam volt egy egy ízben, láttam szemtől szembe és beszéltem vele. Most már érdekelni kezdett az alak, a *megírás szempontjából*.” (MIKSZÁTH 1974: 7.) A szüzsé keletkezésének módját és a megírás szempontját Mikszáth tipográfiailag is kiemeli a szövegben, az 1896-os évjelzettel, de ‘95-ben napvilágot látott regény befogadásának alakulásába mégis beleavatkozik a sajtó, olyannyira, hogy Mikszáth *Nyílt levélben* kénytelen reagálni. Nagy Miklós, a *Vasárnapi Újság* szerkesztője – sejtetően konkurrens szempontok által vezérelve – leközlí a nedeci várúr portréját, Mednyánszky László rajzát a várról, megszólaltatja a megboldogult gróf ismerőseinek visszaemlékezéseit és cikkeit. Ezekből a visszaemlékezésekből egy, a regénybeli-nél – miként Domokos Mátyás jegyzi meg – „színesebb, originálisabb figura” (DOMOKOS 1974. 415.) arcéle bontakozik ki előttünk. Mikszáth válaszevele regénypoétikai kitételeket tartalmaz: az újság és a cikkírói sugallta történelmi hitelesség, illetve anekdotai realizmus eljárása helyett a regényteremtő fikció működtetését írja le. Egyébként is erős elvi különbözőség mutatkozik az újság, illetve a regényíró történelmi látásmódjában, illetve hitelesség-képében. Az újság a hitelességet a valóság, a valóban létezett személyek és megtörtént események felismerhetőségében és megfeleltethetőségében látja azonosíthatónak, míg az író valóságosságáról beszél: „Ami a Beszterce ostromában igaz, az mind nem valószínű. Csak az valószínű benne, amit én gondoltam bele, azaz, ami meg nem történt. (...) Sok mindent tudtam még, amit beraktam, lealapácsoltam a végét, és sok újat a magam tégláiból tettem hozzá; a malter persze mind az enyím.” (MIKSZÁTH 1896: internetes forrás). A *Vasárnapi Újság*ban elbeszélte történetek ugyanakkor a gróf alakjában csak a különbséget jelenítik meg, illetve az anekdota szórakoztató narratívaként működő változatát prezentálják. A mikszáthi látásmód Pongrácz történetében az egyaránt megmutatkozó történelmi és a társadalmi tragikumot fogja be. Hogy az aktuális befogadó nem látja meg benne, illetve elhatárolódik a Miszáth-mű tartalmazta, az elbeszélés jelenére vonatkozó

súlyos társadalmi szatírától, lélektani motívumokkal magyarázható. Az viszont, hogy a 17. századi magyar történelem tragikus képe is felismerhetetlen volt, az aktuális és vita tárgyát képezi a későbbi, sőt, a mai befogadói stratégiákban is, a történelemtől alkotott eltérő képzeinkből, s a történelmi regény sokféle értelmezéslehetőségéből ered. Nem szeretnék e dolgozat keretében belebonyolódni e kiterjedt és folyamatos irodalomelméleti-történeti diskurzust jelentő kérdésbe, csak annyit: meggyőződésem szerint a *Beszterce ostroma* az elbeszélte történet és az elbeszélés ideje közötti rálátási távlat (az időbeli perspektíva) – látszólagos – hiánya ellenére is történelmi narratívaként értelmezhető, amennyiben a műfajtipust a történelem egy meghatározott korszaka emberi-társadalmi viszonyainak utánképzésével, a történelemtől szóló beszéd különböző változataival összefüggésben értelmezzük, hiszen itt, a Mikszáth-regényben, a XVII. századi Magyarország társadalomtörténeti képe a jelen kori anekdotázás, illetve a történelmi játék narratívái mögül bontakozik ki: úgy, hogy Pongrácz és társai eljátszák, reprodukálják/felidézik a két évszázaddal korábbi létformákat, sorsbeli meghatározottságokat.

A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL

„Olvastak Önök bizonyára az öreg Ungár esetéről. Kemény, öreg bácskai zsidó, mellékesen milliomos és egy szép leány apja. Az öreg Ungár leányát elszöktette egy húsz éves dzsentri gyerek. Egész Bécsig elszőkött a szerelmes pár. Tovább azonban nem mehettek. Az öreg lefűlelte őket és a leányt visszahozta. A leányszöktető ifjonc megkopott rokonai körülvették az öregot: – Ezen már csak a házasság segíthet. Az öreg aztán kitűzte az esküvő napját. Amikor aztán együtt volt a díszes nászkoszorú, megjelent az öreg, és odadobta közójuk leánya gyönyörű selyemruháját, és mondta a maga egyszerű paraszti nyelven, de körülbelül ezt: A millióval nem vagyok hajlandó restaurálni a dzsentrit. A lányom külföldre utazott, a kapu nyitva...!”

A fentiekben idézett – híressé vált – jegyzetet Ady Endre írta, a *Nagyváradi Napló* 1901. július 21-i számában jelent meg. Az irodalmi köztudat mindmáig ezzel, a korabeli bulvársajtó felkapta esettel azonosítja Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényének szüzességét, még akkor is, ha a történet végkifejletén kívül sem a nevek, sem az elbeszélte történet más aspektusai nem felelnek meg a valóságban lezajlott körülményeknek. A *Beszterce ostromához* képest tehát fordított irányú folyamatok játszódtak le: amíg az előbb vizsgált regényben a nevek és a történések azonossága ellenére sem tartották a regénybeli főhős alakját a valóságos Pongrácz gróffal megegyezőnek, addig itt a nevek és más attribútumok különbségei ellenére is megtörténhetett az azonosítás befogadói eljárása. Kétségtávol ebben nagy szerepet a sajtó szenzáci-

óra hangoltsága játszott, illetve a korabeli olvasó mézes-mázás szerelmi történetek iránti fogékonysága. Ezen igények, illetve igénytelenségek fényében követte aztán a fővárosi és a bácskai sajtó a két család közötti pörösködések és botrányok sorozatát, s keletkezhetett a két világháború között a Mikszáth-regénynek nem is egy olyan átírása, színpadi és filmadaptációja, amely happy enddel zárja le a történetet: Noszty Feriék világát tisztára mosva, az akadályozott szerelem házasságkötés révén való boldog beteljesülését nyújtja a befogadónak. A recepciókutatás³ mindenekelőtt Harsányi Zsolt⁴ nevét emeli ki, aki a legmesszebbre ment Noszty Feri romantikus hősszerelmessé formálásában. Színdarabot, filmforgatókönyvet írt a Mikszáth-regény alapján, a darab német változatában a szerelmes Noszty Feri (*Die Liebe des jungen Noszty*) alakját állítja színpadra. A II. világháborút követő eszmei-szemléleti változások viszont e törekvéseket fordítják visszájára, a hősszerelmes Noszty helyett most a pénzéhes, romlott, kizsákmányoló dzsentri állítatik elébünk. Kellér Andor félreértve a Mikszáth-regény *Utóhangjának* az irodalom alakulásairól (a riport felé történő kilendüléséről) szóló kitételeit, megírja Noszty Feri életrajzát, amelyben Noszty a családját terrorizáló monstrummá züllik. Kellér teljes egészében azonosítja a két alakot: „Szemző Gyula tehát a Noszty fiú...” (KELLÉR 1974: 184) – írja, noha maga Mikszáth sem az idézett *Utóhangban*, sem más formában nem írta le és nem vállalta regényhőisének ilyen értelmű beazonosítását, az Ungár család tiltakozását és fenyegetőzését elutasítóan és értetlenül fogadta. Az viszont igaz, hogy a vajdasági magyar művelődéstörténeti és irodalmi emlékezet által csak Gyusziként emlegetett Kamjonkai Szemző Gyula és az állhatatos Ungár Piroska a botrány és a több éves huzavona ellenére, végül mégis házasságot kötött: gyermekük született (vagy gyermekeik születtek), s pontos adat van arról, hogy házasságukat 1915. január 16-án Zomborban bontották föl. A két világháború között, majd a II. világháborútól a XX. század nyolvanas éveinek végéig fellelhető Noszty-adaptációk és értelmezések (Szemző–Noszty azonosítások) nyilvánvaló ideológiai sémáknak feleltek meg és tettek eleget, annak viszont már nincs érdemleges magyarázata (hacsak nem a térségi embernek az anekdotázást létformává fejlesztő lelki beállítottsága lenne az, amiről elsősorban XX. század végi irodalmi szövegek beszélnek), miszerint a térségi kollektív emlékezet miért tartotta fenn, s legendásította a Szemző Gyuszi–Noszty Feri analógiát mind a mai napig. Annyi látható, hogy e folyamatban igen nagy szerepe

³ Pl. Hajdu Péter: *A Noszty Feri alakváltozatai* = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk. *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 2007. 670–682.

⁴ Harsányi Zsolt: *A Noszty-fiú esete Tóth Marival*. Vigjáték 4 felvonásban. M. K. regénye nyomán színpadra írta Harsányi Zsolt, Budapest, 1926; Harsányi Zsolt: *Die Liebe des jungen Noszty*. Budapest, 1933;

volt a vajdasági magyar prózairodalomnak, mindenekelőtt a bácskai úri világ iránt erőteljes nosztalgiát érző, Szemző Gyusziról mint bácskai rablólovagról megbocsátó hangvétellel emlékező Herceg Jánosnak, önéletrajzi regényeinek és emlékezéseinek⁵, illetve azoknak a helytörténeti kutatásoknak, amelyek ezeket az irodalmi műveket forrásként kezelték.

A Szemző–Noszty-legenda legújabb fejezete 2008-ban íródott. Egy ómoravica fiatal húszperces dokumentumfilmet készített, s mind Magyarországon, mind a Vajdaságban bemutatta. *A Szemző fiú esete Ungár Piroskával* című, egyébként kiváló film, ugyan a két szemben álló család történetéről szól, ugyanakkor a Szemző Gyuszi–Noszty Feri azonosságát tényként kezeli. A szerelmi történetről és a kalandos életű Szemző Gyuláról alkotott legendákból építkezik: kevés dokumentumot mutat fel, a két világháború közötti bulvársajtó híreit anekdotaként tárja elénk: pl. a híres kalandor a Párizsba tartó vonaton két kocsi is kibérelt, s ott cimboráival cigányzene mellett megállás nélkül mulatott, miközben az ellenőrzést elmulasztó vámtisztek nem jöttek rá, hogy a nagybölgőben mesés vagyon rejtőzik; 1937-ben pedig az a hír jelent meg a *Magyar Újságban* és a *Naplóban*, hogy „Nyomtalanul eltűnt az egykori híres bácskai gavallér!” „A tudósítás szerint Szemző Gyula 1934-ben feleségül vett egy dús-gazdag amerikai nőt, és Rio de Janeiróban mulatót tartottak, fényűző palotában éltek a milliomosok pazar életét. Gyula rajongásig szerette a feleségét, ám egy idő után világgá ment, állítólag szerelmi csalódás érte. A felesége óriási hirdetésekkel adott fel az újságokban, miszerint fél éve nyoma veszett a férjének, és nagy jutalmat ígért annak, aki hírt ad róla. Úgy tűnik, Gyula sohasem került elő, a mendemonda azt tartja, hogy rablótámadás vagy bűntény áldozta lett, netán a braziliai őserdőkben szétépték a vadállatok.” (FEHÉR MAYER MÁRIA 2008: a Családi Kör on-line kiadása). Herceg János a *Módosulásokban* arról beszél, hogy a II. világháború után még látták a Keleti Pélyaudvaron, miközben cigarettát árult. Az Ungár család egyik, a filmben is megszólaló leszármazottja szerint Szemző Gyula 1955-ben hunyt el, de nem tudni, hogy és hol. Ungár Piroska a válás után állítólag teljesen magára maradt, az Ungárok nemigen tartották vele a kapcsolatot, Pesten trafikosnő volt. 1944-ben tűnt el, feltehetően a holokauszt áldozata, miképp a negyvenkét tagot számláló Ungár család tagjai közül, ötük kivételével, mindenki. A filmben megszólaló dr. Ungár Pál szerint a család tagjai sohasem kételkedtek abban, hogy Mikszáth róluk mintázta a Noszty-regényt: s mert kompromittálónak érezték, még „titokban sem” olvasták; a mai napig nem olvasta el maga sem.

⁵ Herceg János: *Módosulások*. Újvidék, 1989; Uő. *Régi dolgainkról*, Újvidék, 1992

NEM TUDOMÁNYOS BEFEJEZÉS

E sorok írója vette magának a fáradságot, és 2008 szeptemberében elment a film ómoravica (ma: Bácskossuthfalva) bemutatójára, amelyet a még álló, a baptista felekezet által felújított és használt Ungár-házban mutattak be. Felszólalásának lényege az volt, miszerint a regény (mint amilyen Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című műve is) és a legenda létformája, befogadásuk mikéntje eltérő alakzatokat és stratégiákat jelent.

Azt akartam valahogy elmondani, hogy a két műforma nem azonos: Mikszáth feltehetően a Noszty-történetet nagyon sok újságcikkből hozta létre bricolage technikával. A film alkotója, aki tanítványom volt: értetlenül nézett rám, csak-hogy azt nem mondta, épp maga nem hiszi a dolgot, aki tanította az egyetemen. Akkor megértettem, hogy a legendaképződés erősebb az irodalomtudomány teljes eszköztáránál.

KIADÁSOK

MIKSZÁTH Kálmán 1972. *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

MIKSZÁTH Kálmán 1973. *Galamb a kalitkában. Páva a varjúval. A szelistyei asszonyok. Sipsirica*. Akli Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

MIKSZÁTH Kálmán 1974. *Beszterce ostroma. Új Zrínyiász*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

MIKSZÁTH Kálmán 1998. *A lohinai fű és más elbeszélések*. Unikornis Könyvkiadó, Budapest

IRODALOM

DOMOKOS Mátyás 1974. *Mikszáth regényírói képzelete* = MIKSZÁTH 1974., 405–437.

FEHÉR MAYER Mária 2008. *A Szemző fiú esete Ungár Piroskával* = *Családi Kör*, 2008. október 23. on-line kiadás

HÁSZ FEHÉR Katalin 1998. *Mikszáth Kálmán elbeszéléseihez* = MIKSZÁTH 1998., 287–294.

HAJDU Péter 2007. *A Noszty Feri alakváltozatai* = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk. *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 670–682.

KELLÉR Andor 1974. *Zöld gyep, zöld asztal. A főispán*. Budapest

* Előadás formájában elhangzott 2009. augusztus 27–29-én Miskolcon, A tömegkommunikáció története című, a Hajnal István Kör által megrendezett tudományos tanácskozáson.

Table-Companions and Newspapers

The sources of anecdotes that inspired Mikszáth's fictions

In a number of Mikszáth's works, like for example in his novels *Beszterce ostroma* (*The Siege of Beszterce*) (1894) or *Sipsirica* (1902), the table-companions, as the authentic place and moment for the creation of anecdotes is actually present, and this was also the time in his life when he produced short stories, basing them on and patching them together with news items. The process can be captured in his manner of telling the story, during which he changes the method of anecdotizing – which functions as the language of telling lies in his novels – for the bricolage technique. The most characteristic example of this is the *sujet* of *Aranykisasszony* (*The Golden Maid*) or the short story under the title *Az eladó birtok* (*An Estate for Sale*), and the best-known and legendized form of this way of telling the story is the novel *A Noszty fiú esete Tóth Marival* [*The Young Noszty's Affair with Mary Tóth* (1907)]. The notions which presume a direct connection between the Szemző–Ungár affair published in news items of the time and the creation of Mikszáth's novel still hold, and moreover, greatly influence the reception of the novel. The documentary film shot in 2008, which elaborates the case of a love affair in Ómoravica, and refers it to the Mikszáth novel without any reservations, is a good example of this approach. [Andrea Parti: *A Szemző fiú esete Ungár Piroskával*. (The Young Szemző's Affair with Pirooska Ungár) Alternatíva Film, Szeged].

The paper examines the relations, transitions and transformations between anecdotes, news items and fiction in the world of Mikszáth's stories.

Keywords: creation of anecdotes, bricolage, news item, table-companions, fiction

821.511.141.09

Janovics Mária

· Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
· maria.janovic@gmail.com

A MIKSZÁTH-NOVELLÁK KONCEPCIÓJA

The Conception of Mikszáth's Novellas

A vizsgálat célja a Mikszáth-novellisztika metaforikus és metonimikus folyamatainak feltárása, illetve a *mise en abyme* működésének értelmezése. A *Galamb a kalitkában*, *Az eladó birtok*, valamint *Az arany kisasszony* című szövegek képezik a vizsgálat középpontját. A *Galamb a kalitkában* két olyan elbeszélésből áll, melyek egy és ugyanazon történet változatainak tekinthetők. A vizsgálódás szempontjából viszont két külön álló szövegtestnek minősülnek. *Az eladó birtok* és *Az arany kisasszony* két külön álló szöveg, viszont olyan párhuzamba állíthatók, mint a *Galamb a kalitkában* elbeszélései. Következik ez a két történet elemeinek azonosságából, különbözőségéből, analógiájából.

Kulcsszavak: mise en abyme, metaforikus és metonimikus folyamatok, bricolage-barkácsolás, intertextualitás

MISE EN ABYME

A Mikszáth-művekre nagymértékben jellemző a képi beszédmód, ellipszis, parafrázis. A *Galamb a kalitkában* történetei egymás tükörképei, így a *mise en abyme* jelenség szempontjából világítom meg az erre vonatkozó tulajdonságokat. Míg a másik két szöveg, mint említettem, közös elemeket tartalmaz, ezért az intertextualitás, szövegköziség fogalmát vezetem be a szövegek tárgyalásakor.

A Mikszáth-novellisztika képletszerű leírása, illetve ábrázolása a következőképp alakul:

2 BRICOLAGE – BARKÁCSOLÁS

3 INTERTEXTUALITÁS

ANEKDOTA – BALLADA-----1 NARRÁTOR

4 METAFORIKUSSÁG – METONIMIKUSSÁG

5 ÉLŐBESZÉD-SZERŰSÉG

1. ábra

1. A narrátor, elbeszélő a novellába bizonyos anekdotát épít.
2. A barkácsolás módszere szövegköziséget eredményez.
3. A szövegköziség (tehát a szövegek érintkeznek, kapcsolódnak egymáshoz) metaforikus, metonimikus mezőket hoz létre.
4. Mikszáth közös horizontot teremt az olvasóval, ezért az élőbeszéd hatását kelti az olvasat.

Kálmán C. György (KÁLMÁN C. GYÖRGY internetes forrás) foglalkozik a *mise en abyme* fogalmával, működésével. Szerinte a fent említett fogalom egyfajta metafora, mely a két szöveg egymásra vonatkoztatásával valósul meg. Belső elbeszélés az önreflexió változataként is megjelenhet. A *Galamb a kalitkában* esetében a két szöveg reflektálja egymást, egymás tükörképeként jelenve meg.

Rózsafalvi (RÓZSAFALVI 1998: 138) beszél Lévi Strauss „bricolage”-konceptiójáról, melynek lényege, hogy a már feldolgozott anyag újraíródik, transzponálási folyamaton megy keresztül. Az újságokból, naplókából, ponyvafüzetekből válogatott pretextuson (HANS GEORG GADAMER 31) olyan szövegeket értünk, melyek megértése nem az értelem bennük intencionált átadásában rejlik, hanem valami elleplezett jut bennük kifejezésre. A pretextusok a barkácsolás elve szerint átértelmeződnek, kombinálódnak, asszociációs mezőket és képeket hoznak létre. Így a barkácsolás az intertextualitás működését feltételezi, amely a szövegben, szövegek között metaforikus és metonimikus mezőket hoz létre. Valójában a *mise en abyme* jelenség azért valósul meg a Mikszáth-novellában, mert az egyik történet olvasható a másikban, így kezelhető a szöveg a történet a történetben jelenségeként. Tehát az elbeszélés több szöveget mozgat egyszerre. A két történet rekonstruálása révén megképződik a virtuális történet. A történetek hasonlóságai, különbözőségei metaforikus, metonimikus, rész–egész viszonyt feltételeznek. Egyfajta belső intertextualitásról

van szó, mivel a „történet a történetben” esettel állunk szemben. Jelen esetben *Galamb a kalitkában* két elbeszélése, valamint *Az eladó birtok* és *Az arany kisaszony* történetpárokkal. Hogyan is működnek a metaforikus és metonimikus folyamatok Mikszáth szövegvilágában?

GALAMB A KALITKÁBAN

A külön címet viselő történetek (*Az első elbeszélés*, *A második elbeszélés*) időben távol állnak egymástól. Az első történet a négyszáz évvel korábbi Itáliában, míg a második a kortárs Budapesten játszódik. Az omnipotensnek nevezhető elbeszélő a másik történetre utalva teszi fel a kérdéseket. Az első történet tele van olyan utalásokkal, amelyek csak a második történet olvasása után válhatnak világossá. Itt közli az olvasóval, hogy az egyik történet a másik tükörképe. A *Galamb a kalitkában* történet esetében tehát olyan fajta *mise en abyme*-ről beszélhetünk, mely rávilágít a „történet a történetben” esetre, vagyis a két elbeszélés csak egymást olvasva válik világossá, igazodva a narrátorhoz, amiképp ő is megjegyzi, hogy tulajdonképpen az olvasó egyazon történettel áll szemben. A történeteinek helyszínei Verona és Budapest. Az első elbeszélésben a következőket olvashatjuk: „Valamikor (vagy négyszáz év előtt) élt Veronában egy becsületes, jószívű ember, név szerint Balduin Gervasius, aki rendkívül szeretete a virágokat. Ez az egy szenvedélye volt. Hozatta a nevezetes tulipánhagymákat Hollandiából, a rózsákat Törökországból, s boldog volt abban a hitben, hogy neki van a világon a legszebb kertje.” (MIKSZÁTH 1956: 8) Magát a paradicsomot festi meg a kert leírásával. Ez a gondolata támad az elbeszélőnek is a második elbeszélés kezdetén: „Ugorjunk át négyszáz esztendőre. Hipp-hopp, itt legyünk Budapesten. Hiszen úgyis csak némileg van összefüggés a két elbeszélés között. De tán rossz helyre ugrottunk, mert Budapest nem nagyon alkalmas hely, hogy csodálatos dolgok történjenek benne, írók tollára méltók.” (MIKSZÁTH 1956: 31) Ellentétbe állítja a veronai és a budapesti tájat: itt már nincs virágillat, harmat, sem madárdal. A *Galamb a kalitkában* első szövege akkor lép metaforikus működésbe, amikor egy sétánál Balduin a kalitka tartalma felől érdeklődik. Az elbeszélői kommentár szól róla, hogy Balduin azért nevezi kalitkának a házikót, mert kalitkára, filagóriára emlékeztette. Zalabai szerint (ZALABAI 1998: 25) a két dolog képe egymásra vetül, vagyis a rózsza és Esre analízisével egymásra vonatkoztatjuk, szintetizáljuk, majd absztrakció útján elhagyjuk a különböző tulajdonságokat. A rózsza itt utal önmagára, valamint rejtett tulajdonságaira, metaforikus értelmére. Az első jelentés mint rózsza, kapcsolatba hozható a második jelentéssel Esre, s itt folytatódik a kettőskép, Esre attitűdje maga után vonja a galamb jelentést. A metafora mélystruktúrája szerint az analógiaelmélet magában foglalja a metafora másik működési elvét, a különbözőséget.

A1 és A2-----hasonlóságokból áll
 Esre és a rózsza -----szeretnivaló, kedves tulajdonságok
 A3 és A4-----különbségekből áll

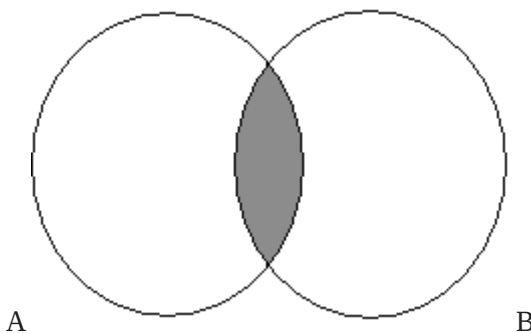
A galamb nem olyan mint Esre

2. ábra

A metafora mélystruktúrájához tartozik az interakció elmélete is. I. A. Richards (ZALABAI 1998: 106–108) nevéhez fűződik, kifejtette, hogy amikor metaforát használunk, két együttesen ható, de különböző dologról beszélünk, ezeket összekapcsolja a két dolog interakciója. A metaforát két fogalom egymásba játszásának interakciójaként jelöli meg, avagy kontextusok átvitelének: transaction between contexts.

A1 és A2-----	A3
Esre rózsza	galamb
Esre galamb	rózsza

3. ábra

4. ábra

A és B külön álló elemek, de hasonlóságaik vannak. Legyen az A Esre, a B a galamb, amivel Albertus jelöli a lányt. Közös vonásai miatt jutott eszébe ez a hasonlat, melyek lehetnek a szelídség, kedvesség, félénkség.

A rajz alapján a következő értelmezés születik meg: „A metafora kettőskép: két – más-más mezőösszefüggéshez tartozó-jel (fogalom, jelenség) kölcsönviszonya, melyet részben a szemantikai összeférhetlenség, részben pedig a sze-

mantikai összeférhetőség határoz meg, létrehozva a két jel között az analogikus vonásokat tartalmazó ikont.” (ZALABAI 1998: 111)

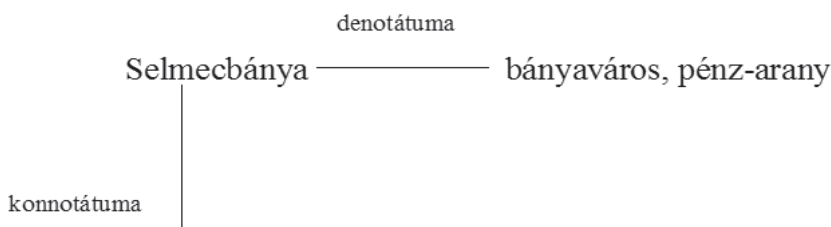
A rózsza és a galamb metaforája ott kapcsolódik össze, amikor Balduin kijelenti, hogy ő a galambházban lévő rózsát választja. Albertus nem tiltakozik, hogy nem rózsza van a házban, mert az ő nyelvén Esre tényleg rózsza. Mikor Balduin megtudja, hogy a rózsza Esre, átáll Albertus nyelvére, és elmondja, hogy nem követelte volna, ha tudja, hogy galamb van a házban, nem pedig rózsza. „A két történet azonban nemcsak a narrátori kommentárokból olvassa egymást, hanem abban a két metaforarendszerben is, amely mindkét elbeszélésnek közös szubtextusát alkotja. (...) A narrátori diskurzus, amely kihirdeti a fikcionalitást, mindazonáltal valószínű szekvenciákat hoz létre. Ezek a szekvenciák olyan szubtextusokká fejlődnek, melyek a szöveg egészét tükrözik, melybe beágyazódnak, és így megkönnyítik a szöveg interpretációját. Egyfajta *mise en abyme* ez.” (HAJDU 1999: 694)

Hajdu Péter (Uo.) elemzése szerint két történet dialogikussága Szabó Dániel szavai után megerősítést nyer. Az első történetben Albertus Esre gyámja és kérője, a kalitka a védettség jelképeként van jelen. A másodikban Szabó Dániel gyám, de nem kérő, s a kalitka a hatalom jelképeként működik. Tehát Dániel annak adja Esztert, aki többet fizet, míg Esrének joga volt dönteni. A galamb valamilyen módon devalválódik, mely maga után vonja a rózsza degradálódását, amely a második részben olvasható. Korláthy beleharap Eszter karjába. A rózsza már csak a lány arcán jelenik meg az agresszió jeleként. Eszter elhagyja vőlegényét, és elutazik. A virág-szubtextus itt bontakozik ki, amikor Esre arra kényszerül, hogy virágárusleány legyen, és közben mosolyogjon a vevőkre. Hajdu Péter szerint (HAJDU 1998: 700) kétirányú metaforának tekinthető a mosoly és a virág. Érezzük, hogy van valamilyen mellékszöveg, afféle virágárusleány és prostituált mosolya egyben. Majd Eszter lakhelyéről olvashatunk, a padlásszobáról. A padlásszoba is egyik mozzanata a galamb, kalitka metamorfózisának. A két történet itt a nők szemszögéből olvassa egymást. Az elsőben a kalitka mint védelem manifesztálódik, ahova Esre boldogan „repül” vissza. A második történetben a kalitka egy hamburgi padlásszobává, majd tényleges kalitkává változik, amikor a rendőr így szól: „Őn a törvény nevében foglyom. Kövessen, asszonyom.” (MIKSZÁTH 1956: 65) Altorjay egy év múlva érdeklődni kezd Eszterről, akiről kiderül: „A galamb most kalitkában van.”

AZ ELADÓ BIRTOK ÉS AZ ARANY KISASSZONY

Rózsafalvi Zsuzsanna (RÓZSAFALVI 1998: 137–148) szövegköziségről beszél *Az eladó birtok* és *Az arany kisasszony* esetében. Mivel a szövegek dialogizálnak egymással, kapcsolódási pontokat fedezhetünk fel bennük, mely a recepcióban válik teljessé. „Valamikor (tíz év előtt) úgy írtam az elbeszéléseket,

hogy két-három témából tákoltam össze egyet, az egyik szüzsémet, mert rövid volt, hozzáragasztottam egy másikhoz, s a kettőből mégiscsak kitelt egy jókora történet. Mire megvénül az ember, kifogy a leleményességből. Most már csak egy témám van, s két elbeszélést akarok belőle írni.” (MIKSZÁTH 1956: 8) Selmezbánya görbe és külön város, melynek emberi vonatkozásait az arany a romlottság jelképeként reprezentálja. A két történet (*Az eladó birtok*, *Az arany kisasszony*) színhelye azonos, ez metaforikus és metonimikus kapcsolatokat eredményez. Selmezbánya mindkét szövegben ugyanolyan jelentéstartalommal bír, szinte már dialogizálnak egymással. Azonban *Az arany kisasszony*ban az elbeszélésvilág része, míg *Az eladó birtok*ban nyelvi kódolva van. Furcsa vidék, a barátnők átkiabálnak egymásnak, viszont ha meg akarják látogatni egymást, akkor órákig kell gyalogniuk. A szokatlan tér anekdota-, legendaszerű történetet eredményez. *Az eladó birtok* szövegében Marjánszkyék megindulnak Selmezbánya felé, az elbeszélő előre jelzi, hogy a görbe város felé, amelynek gyomrában „pokol” van: „A structollas kocsis egyet cserdített ostorával, s aztán megindultak a görbe város felé, amelynek a gyomrában egy pokol van aranyból. Kovárnoktól Selmezbányáig másfél napig tart az út, várak mellett, erdők között, mindég hegynek fel, istenverte úton, folyton a feldőlés esélyeiben. Elunja azt nemcsak az ember, aki ide-oda lötyög a hátulsó ülésen, hanem még talán a ló is.” (MIKSZÁTH 1957: 76) A természeti jelenségek is fokozzák a hely jelentette viszontagságokat, teljes sötétségben kell haladniuk: „...felhő kerekedett s úgy elnyelte a mennyei fényes kiflit egy harapásra, mint egy falánk fekete kutyát”. (MIKSZÁTH, 1957: 78) Selmezbánya említése megidéri az ördög-képzetet, mely a város egy részét jelöli. Tekinthejtük az ördög és a város kapcsolatát metonimikus viszonynak, ugyanis Selmezbánya a pokol képzetével azonosul. „...Mégis borzasztó, hogy erre is emberek laknak. Nem jó ez, csak ördögök szánkázó helyének. Szent József, Szűz Mária, süllýesszétek el, kérlek! Álmos volt az isten, mikor teremtette. Hogy nem volt a keze ügyében gyalu, amivel a görbeségeit lefaragja!” (Uo.)

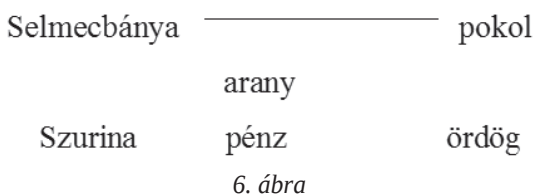

topográfiai elhelyezkedésből kifolyólag:

Pokol, ördögök lakják, arany

5. ábra

Ok-okozatbeli viszony rejlik Szurina és az ördög kapcsolatában.

6. ábra

Szövegszerűen is reflektálódik, hogy az egész város gonosz fészek. Borcsányi pénzért akarja odaadni valakinek a lányát, akárcsak *Az arany kisasszony* című novellában. Több közös vonás jelenik meg a két szövegbeli Selmezbánya között. *Az arany kisasszony* elbeszélője *in medias res* kezdettel indítja a novellát, a hallgatóságot szólítja meg, alapozva a Selmezbányával kapcsolatos kollektív tudásra: „Uraim, ha a pokolban egyszer az a gondolatjuk támadna az ördögöknek, hogy várost építsenek, az bizonyosan olyan lenne, mint Selmezbánya (...) Nyájas olvasó, ki még nem jártál e görbe országban, képzelj magadnak három-ezer hegycsúcsot, ugyanannyi völgykatlant, egy tucat sziklát, mely sűrűn be van építve mindenféle alakú házakkal, melynek előrsze sokszor háromemeletes, míg ellenben a háta szerényen odalapul a hegyhez.” (MIKSZÁTH 1967: 7) *Az arany kisasszony* Selmezbányájának leírása a görbe ország, melyet hegycsúcs, völgykatlan övez, tükröképe *Az eladó birtok* városának, amely szintén erdők övezte úton terül el. A Selmezbánya jellegzetességeit megjelenítő szövegrészek dialogizálnak egymással. „Ha végigjáród e maga a természet által kikövezett várost, szíved csordultig megtelik humanisztikus érzelmekkel, s elérzékenyülten sóhajtasz föl: *Hát még itt is emberek laknak?* A vidék kietlen, rút, az időjá-

rás mostoha. A zimankós »Szitnya«, a »felhők szeretője« erővel aszott keblére húzza le szeretőit, akármerre tartanak. Ha felhője nincs, mint a mellőzött vén leány, duzzog, fölfújja magát. Ha tehát eső nem esik, szél sivít végig a zigzugos utcákon, a sikátorokon. Szomorú város ez! A levegője méreg a bányák kipárolgásától, vizétől »golyva« nő a halvány arcú leányok és idétlen férfinép nyakán. (...) (Szinte szégyenlem megírni).” (MIKSZÁTH 1957: 8)

Az általam vizsgált művek szembetűnő jelensége az embléma-motívum. (RÓZSAFALVI 1998: 140) Az emblematiszta kapcsolat összetevői a lehetséges világ – fikció, mely a valós vagy egy másik ilyen világgal van összefüggésben. Az *arany kisasszony*ban az *arany* strukturálja az elbeszélést. Ez hoz létre bizonyos anekdotikus szövegösszefüggéseket. A másik történetben a Bogárkáért, birtokért folytatott küzdelem lassan átváltozik a Bogárkáért mint nőért folytatott harccá. A narrátor az olvasó cinkosa. Az olvasó az első perctől fogva a Bogárka mint birtok megnevezést hamis kijelentésnek érzi. Amikor a hős közeledik a birtok felé, egyre világosabbá válik a folyamat, ahogy Bogárka a női lényre vetül.

A cím mintha magában foglalná a másik történet címét: *Az arany kisasszony – Az eladó birtok*. A lányt aranyért adják el, illetve a szövegvilágban erre ténylegesen nem kerül sor. *Az arany kisasszony* esetében komplex metaforával van dolgunk, bár ironikus kicsengéssel párosul. Arannyá soha nem válik a kisasszony, mert a vőlegény nem hozza meg a kért mennyiséget. Másodsorban nem kisasszony, ez inkább ironikus tartalmakat fed. Ha ezt kifejtjük, rájövünk, hogy a cím ok-okozati viszonyokat takar. Olyan metonímiával van dolgunk, amely az ok-okozatbeli, előzménybeli-következménybeli érintkezésen alapul, vagyis a kauzalitás mozzanata rejlik benne:

7. ábra

Viszont a címben megjelenik az *arany* jelző, amely már a történet végére mutatva jelzi, hogy toposzként működik a szövegvilágban. Vagyis: az *arany* fogalma azt jelöli, érte cselekszenek, mivel a kisasszony jelentését fedi, viszont ha ezt a cselekedetet (aranyásás) véghez kell vinni, már nem „kicsi”, hanem „nagy”, vagyis megfizethetetlen súlyú.

Patáncsy anekdotikus alakjának függvénye a birtok, Bogárka áruba bocsátása. *Az eladó birtok* cselekménymagja megegyezik *Az arany kisasszony* című novella történetének magjával, amikor a hős a lányáért cserébe pénzt, Selmecbánya topográfiai helyzeténél fogva, aranyat követel. Ez felidézi az áruba bocsátott lány balladáját. Az anekdotikus cselekménymagok a digresszív történet-

vezetést tartják fenn. Az ilyen anekdota elmesélésénél, mivel a narrátor hangja közel áll az élőszóhoz, a szerző és az olvasó együttgondolkodását feltételezi.

Tehát a birtok női szerepet tölt be Marjánszky életében. Amikor megtudja, hogy a Bogárka eladó, megkezdődik a maszk lefejtése, vagyis a nő megszerzése és valóságos megismerése. A kaland során, amíg a Bogárkához érnek, már találkozik a nővel, ezt csak későbbi kifejtés során tudjuk meg. Az utazás során megállnak Kártonynál, aki lánya lakodalmát ünnepli. A részlet szorosan kötődik a szövegvilághoz, hiszen az eladott lány balladájára épül az egész. Kártony lakodalma pedig metaforikusan jelentheti a lány áruba bocsátását, eladását. Karneváli jellegű az összejövétel, melynek az elbeszélő egyéni színezet ad a „podzabucski tánc” megnevezésével. A defloráció már itt kibontakozik. Kártony jelleme is anekdotába illő, aki a pálinkát a száján veszi be, és a szemén jön ki. Vagyis az italtól sír, és nyelve nem forog, majd egy juhászdal éneklésébe kezd. Az ilyen betétek az intertextualitás jelenségét jelölik, viszont a fikció szintjén, mert ezeket az elbeszélő találja ki. Marjánszky felmegy a padlásra aludni, ahol találkozik a tulajdonképpeni „eladó birtokkal”, Erzsikével. Az elbeszélő közvetíti a hős belső beszédét: „Marjánszkynek káprázott a szeme, mintha egy látomány lenne, egy tündérkép ködből szöve. Hiszen szinte ismerős. Megdörzsölte a homlokát. Igen, igen, egy istállóban van. Maga a Madonna ez! S önkéntelenül a tehénke felé fordítá tekintetét. Hátha minden úgy van, mint régen a szent regében. Hátha a gyermek is ott fekszik a jászolban...” (MIKSZÁTH 1957: 85) A defloráció, avagy a nő tényleges megszerzése a testet öltött gonoszságnak, az ördög kísértésének a következménye: „Marjánszky jó ember volt, de mégiscsak ember. Az ördög ott járt a sarkában. Hiszen minden embernek van egy láthatatlan inasa, az ördög. Ott van ez mindig kéznél éjjel-nappal. Az ördög incselkedni kezdett vele: *Ne menj el uram, hiszen kellemes itt... Hogy vergődik az a fehér kis galamb! Hátha mégis elhull valami tolla. Bizony bolond volnál, ha elmennél.*” (MIKSZÁTH 1957: 88) Az ördög metaforikus kifejezése, „láthatatlan inas”, valamint a hős jelleme a rész–egész viszonyán alapszik. Ha azon az úton indulunk el, hogy az ördög az ember rosszabbik énje, amely jelen esetben csábításra ingerli Marjánszkyt, akkor az ördög az emberi tudat egy részének megjelenítője.

A Borcsányi-ház barátja Plange úr. Az alakjához fűződő történet párhuzamba állítható *Az arany kisasszony* Csutkás tanár úrnak jellemével. A következő körülírásban fény derül arra, hogy ő is a lányra pályázik: „...kis ajtót csináltatott a Borcsányi-kertbe, ami a szabad bejárás jogát jelentette. De miután Plange úrnak is volt kertje és sokkal szebb ennél, ez a jog nem sokat látszott érni. De minthogy Plange úrnak nem volt felesége (harmadéve halt meg feketehimlőben), és Erzsike délutánonként mindig a kertben tartózkodott, ez a jog mégis sokat látszott érni.” (MIKSZÁTH 1957: 103) A kártyakompánia leírása intertextusnak tekinthető *Az arany kisasszonyban* leírt, Csemeznéknél összegyűlt társasággal szemben.

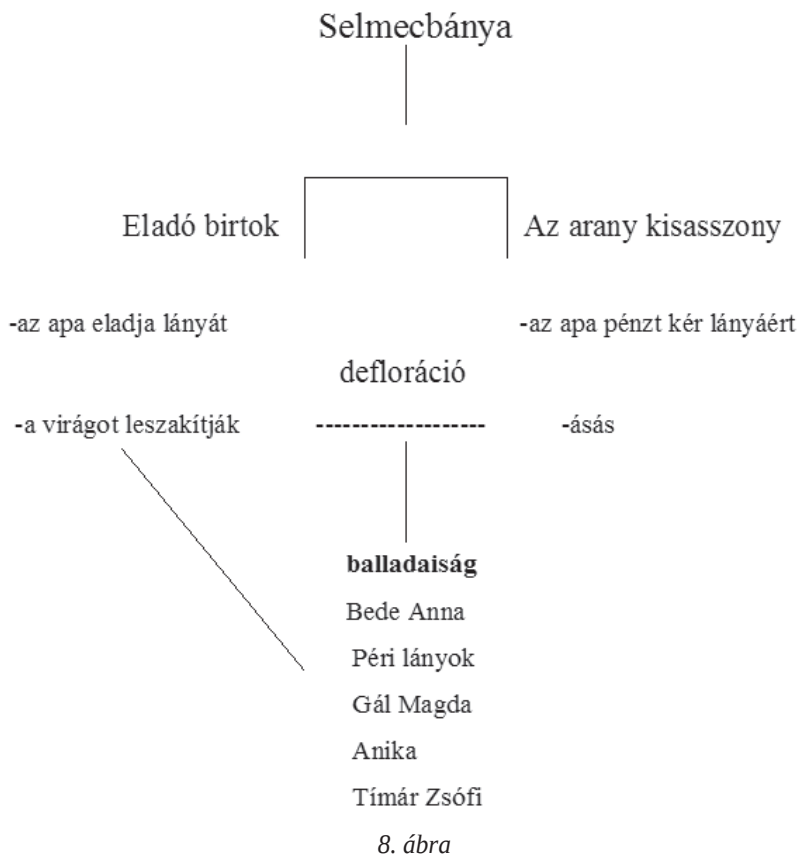
A műben az eladás motívuma ténylegesen az áruba bocsátásra utal, míg *Az arany kisasszony* című novellában az *arany*nak pszichológiai vetületei vannak.

Erzsike és a galamb-motívum a defloráció előtt megjelenik, mely a *Galamb a kalitkában* szövegvilágával teremt párhuzamot. „...Hanem ott vannak a postagalambok. Ezek a jó tanúk, akik bebizonyíthatják. Mikor elviszik őket sötét kalitkában, vasúton, zárt kupéban, az ötödik országba (...) és ha kieresztik, mégis egyszerre megindulnak egyenes irányban és szállnak, szállnak vissza mesés gyorsasággal, fennakadás nélkül abba a városba, abba a házba, ahonnan elvitték. (...) Hanem a postagalambok tudománya nincs benne az öt érzékben. Ez megfoghatatlan, ismeretlen forrású tudás, ez már a hatodik érzék. És ha már egyszer megvan a galamboknál, az a tehetség ne volna meg az emberben?...” (MIKSZÁTH, 1957: 112) „Reggel korán kelt és egy virágbokrétát rendelt Erzsikének a kertésznél. Míg a kertész összeválogatta, kétszer is megkérdezte: *Nincs-e valami szebb, valami külön?* A kertész méregbe jött: – Hol látott az úr szebb szekfűket, szebb rózsákat? Hogy Budapesten? No, azt meghiszem. Majd bolond az úr kedvéért a selmeci föld, amelynek a gyomra ki van lyukasztva, hogy olyan növényeket hozzon, mint a pesti homok. A selmeci földtől ez is elég....” (MIKSZÁTH 1957: 113) A részlet utal a *Galamb a kalitkában* történetére, melyből a kert és a virág metaforáját idézi. Esre maga egy rózsza, mely a kertnek a része. Albertus a kertjének él, vagyis a virágjának. A metonímia helybeli érintkezését tapinthatjuk ki. Megjelenik az Itáliával ellentétes Budapest, ahol nem teremhet olyan szekfű, mint Selmecen.

Csemez anekdotikus, metaforikus alakja párhuzamba állítható Borcsányiéval (lányukért pénzt követelnek). Bár Borcsányi a tényleges adósság miatt követel aranyat, míg Csemez úrnak, úgymond, önkényességből jut eszébe a Krisztina súlyának megfelelő mennyiségű aranyat kérni. Az „Egy kis virág leszakítására három kéz nyúl” című fejezetben maga a defloráció jelentése fejeződik ki. A fent említett Plange úr analógiájára jelennek meg Krisztina kérői, „akik abba a meleg fürdőbe vágyakoznak, amelyből mikor benne van az ember, nyomban kikívánczik”. (MIKSZÁTH 1967:10) Először is Csutkás tanár úr anekdotikus alakját helyezem párhuzamba Plange úr alakjával. Csutkás tanár úr alakja a fikció és a valóság dualitását mossa össze. A szöveg a valós történelembe ágyazódva fejti ki Csutkás múltját, amelynek központi magva, hogy Petőfit tanította selmecebányai diáksága idején. A valóságos Petőfi-legenda elmesélésére nem kerül sor a kitérések következtében. (EISEMANN 1998: 15) Csutkás alakjának leírását szatirikusan fogalmazza meg: „Csutkás tanár úr egy rajongó pedagógus, egy valóságos Pestalozzi, ki a modern elvekből indulva ki, jutalmát ebben leli, s ezzel dicsekszik egész az unalomig. Keveset beszél, csendesesen, elmélyedve ül esténként két barátja közt, csak néha veti föl szemeit, egyet szippant ismert metódusa szerint a burnótszelencéjéből, és halkan dörög: csüggnék rajtam...” (MIKSZÁTH 1967: 11–12) Csutkás a felkiáltás alatt tanítványai szeretetét érti,

viszont ironikusan megjegyzi az elbeszélő, hogy nincs olyan gazdag és fényes múltja, mint Luppán lovagnak. Az elbeszélés azért ölt ironikus hangnemet, mert Luppán lovag múltja is csak a saját fikcióján belül igaz. (EISEMANN 1998:16) „Még olyan dolgokat is elmond, aminők sohasem történtek meg vele, amikről csak ő képzei, hogy átélte, átszenvedte.” (MIKSZÁTH, 1967: 14) Elmeséli felesége és gyermekei halálának történetét, mely az ő képzeletének keretein belül igazságot nyer. Kislányát Eszternek hívták, mint a *Galamb a kalitkában* hősnőjét. Egyfajta intertextualitásnak lehetünk tanúi, amely az elbeszélő homogén szövegvilágából fakad. Mint említettem, *Az eladó birtok*ban a tényleges eladásról van szó, *Az arany kisasszony*ban pedig pszichológiai esetről beszélünk. A két hősnő regénybeli alakokba szerelmes, így a szerelem is negatív kicsengésűvé, pejoratívvá válik. *Az arany kisasszony*ban megfogalmazódik Mirkovszky gondolata az érzelmekről: „szeressen akit akar, de legyen az én nőm” (MIKSZÁTH 1967: 24), tehát a szerelemről, mint az érzelmek nem is létező kategóriájáról van szó.

Kirajzolódik a metafora vázlata:

1. Selmebánya metaforája
2. A defloráció metaforikus működése, avagy az áruba bocsátott lány motívuma

A vizsgálódás Mikszáth Kálmán novelláinak metaforikus és metonimikus folyamatait, valamint a mise en abyme működésének folyamatait veszi alapul. Az elemzett szövegek a *Galamb a kalitkában*, *Az eladó birtok*, valamint *Az arany kisasszony*. Munkámban megpróbálom körvonalazni a szövegek közötti átjárhatóságot, melyek a *bricolage* révén, intertextusok nyomán figyelhető meg. Az intertextusok metonimikus és metaforikus mezőösszefüggéseket hoznak létre, melyek a két szöveg egymásra vonatkoztatásával, a mise en abyme létrejöttét feltételezik. Kulcsszavak: bricolage, intertextualitás, anekdota, élőbeszédszerűség, mezőösszefüggés.

KIADÁSOK

MIKSZÁTH Kálmán 1956. Összes művei (szerk: Bisztray Gyula, Király István), Akadémiai Kiadó

MIKSZÁTH Kálmán 1957. Összes művei (szerk: Bisztray Gyula, Király István), Akadémiai Kiadó

IRODALOM

BAHTYIN, Mihail 1985. *A szó az életben és a költészetben*, Európa Könyvkiadó, Budapest
 BENCZIK Vilmos 2007. *A jakobsoni metafora-metonímia bipolaritás kiterjesztésének néhány lehetősége* = Világosság, 5. 55–62.

EISEMANN György 1998. *Mikszáth Kálmán*, Korona Kiadó, Budapest.

FÁBIÁN Pál – SZATHMÁRI István – Terestyéni Ferenc (szerk.) 1974. *A szavak képes értelme. A magyar stilisztika vázlata*, Tankönyvkiadó, 76–121.

FÁBRI Anna 1998. *Mikszáth nőalakjai* = Holmi, 1. 45–50.

GADAMER, Hans Georg: *Szöveg és interpretáció* = Szöveg és interpretáció (szerk: Bacsó Béla), Cserépfalvi Könyvkiadó, 31.

GÖRÖMBEI András – Györke Ildikó 2004. Balladaszerűség és balladatörés Mikszáth novellisztikájában = IT, 4. 498–516.

HAJDU Péter 2005. *Csak egyet, de kétszer (A Mikszáth-próza kérdései)*, Gondolat Kiadó, Pompei, Budapest–Szeged.

HAJDU Péter 2007. *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában* (Mikszáth Kálmán: A jó palócok) = SZEGEDY-MASZÁK Mihály–Veres András (szerk.) *A magyar irodalom története 1800–1912-ig*, Gondolat, Budapest.

KÁLMÁN C. György. *Példázat, mise en abyme, metafora* = www.geocities.com

Király István 1952. *Mikszáth Kálmán*, Művelt Nép Kiadó.

KOVÁCS Gábor 2006. Az intonáció metaforái = *Iskolakultúra* 5. www.vega.2000eu

KISS Endre. A metafora heurisztikájához = www.c3.hu

KÖVECSÉS Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex, Budapest.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán 1995 Intertextualitás: létmód és/vagy funkció? = IT 4., 495–550. o.

- NYILASY Balázs 1994. Szociálpszichológia és irodalom = *Tiszatáj*, 2. 34–49.
- RÓZSAFALVI Zsuzsanna 1998. A szövegköziség a Mikszáth-poétikában = *A kánon pere-mén* (szerk: Eisemann György), Budapest ELTE XVIII–XIX. századi Magyar Irodalom-történeti Tanszék, 137–150.
- SZIKSZAINÉ Nagy Irma (szerk.) 1994. *A képi szint*. Trezor Kiadó, Budapest. 110–129.
- ZALABAI Zsigmond 1998. *Tűnődés a trópusokon*, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony

The Conception of Mikszáth's Novellas

The aim of this study is to reveal the metaphorical and metonymic processes operating in Mikszáth's novelistic works, that is, the interpretation of how the *mise-en-abyme* functions. The texts of *Galamb a kalitkában* (*Pigeon in the Cage*), *Az eladó birtok* (*An Estate for Sale*) and *Az arany kisasszony* (*The Golden Maid*) are in the focus of the study. The *Pigeon in the Cage* consists of two short stories which can be considered as two versions of the same story. Nevertheless, from the viewpoint of our analysis they qualify as two separate textual bodies. *An Estate for Sale* and *The Golden Maid* are two separate texts; nevertheless, they can be paralleled the same way as the short stories in the *Pigeon in the Cage*. This follows from the sameness, otherness and analogy of the two stories.

Keywords: *mise-en-abyme*, metaphorical and metonymic processes, bricolage, intertextuality

7.042:597.2/5

Géczi János

· Pannon Egyetem, Antropológiai és Etikai Tanszék, Veszprém
 · geczijanos@vnet.hu

IKHTHÜSZ

Ichthus

Az antik görög, a korakeresztény, a bizánci, a skolasztikus, a reneszánsz és a felvilágosodás kori halértelmezések és halábrázolások történeti áttekintése során szembeötlő, hogy nemely elem évszázadok, művelődési korszakok, sőt kulturális hasadások fölött is átível. Ezek mindegyike a görögség filológizáló s egyben filozofáló, azaz az individuális nézeteknek teret adó, s őket csoportosítani kész törekvéseinek hagyományából ered.

Az egyik ilyen: a hal legtagabb értelmével a vízben élő állatok összegző neve. Nem a specifikumra figyelmeztető értelem a meghatározó e nézetek esetében, hanem az általános jelentés.

A másik vonása: az ember mikrokozmosza és az univerzum makrokozmosza között analógiák állíthatók fel, s ezek elmondása során a két kozmosz közti organikusság kiviláglik. A halra hivatkozás ennek a beszédmódnak a szolgálatát vállalja.

Kulcsszavak: művelődéstörténet, ikonográfia, szimbólumtörténet

1. A HAL

Thomas Cantipratensis *Könyv a dolgok természetéről* című, skolasztikus természetbölcseleti karakterű művéhez fordulva, a halság eszenciáját keresgélve, nem a hálnak nevezett táplálék, medicina, illetve szakralitás, de nem is egyik vagy másik jelképe tűnik elő, hanem az a bonyolult konglomerátum, amelyet a halról való képzetek halmaza hordoz. Persze, ez egykor nem is volt olyan képtelenség: végtére is a mű szerzője a középkorban élt, a mai Belgium területén. Cantipratensis (1202–1270) Ágoston-rendi, majd domonkos szerzetes, az antik és arab természetről szóló irodalmat tanulmányozó Albertus Magnus tanítványa. S mivel Albert a mestere, figyelemmel fordult az arisztotelészi örökséghez, két nagy hatású, iskolai tananyagká is vált természettudományos művet is írt, az egyik éppen a főlemlegetett.

Cantipratensis, hogy kétségeimről általa szóljak, az alábbiakat írta:

„*Apolip Plinius állítása alapján olyan hal, mely lábait és kezeit karként használja. Karjában annyi erő lakozik, hogy a vigyázatlan hajóst bármely hajóról erőszakkal elragadja, tengerbe rántja, és felfalja. Szívesen táplálkozik ugyanis hússal. A Velence környéki tengerben igen gyakori. Farka hasított, hátában he-*

gyes cső van, amelyen a vizet hol jobb, hol bal felé ereszti át – tetszése szerint. Igen kemény fejét ferdén tartva úszik. Hanyatt csimpaszkodik a sziklákra, úgy-hogy lehetetlen lefejtetni. A halak közül egyedül a polip jár ki a szárazföldre. A polipok télen közösülnek, tavasszal rakják tojásaikat. Olyan termékenyek, hogy felfoghatatlan. Ha költözködnék, emberi koponyákban szállítják és viszik odébb tojásaikat. A polipok a szárazföldön fejjel lefelé közösülnek. Kotlani szoktak a tojásaikon, és miközben rajtuk ülnek, szinte rostélyszerű karjaikból kamrát formálnak körülöttük. A kőről a polipot lehetetlen lefejtetni. De ha valami bűdöset helyezünk oda, azonnal leválik róla. Kagylóhússal táplálkozik, a kagylót ölelésével roppantja össze. Lakhelyét tehát a körülötte heverő kagylóhéjakról lehet felismerni. A következő csellel is zsákmányul tudja ejteni a kagylót: a kagyló nem lát és érzel, legfőljebb megérzi a táplálékot, és el tud menekülni a veszély elől. Így aztán, a polip megvárja, amíg a kagyló kinyílik. Ha egyébként egy sziklát találnak, ahogy Plinius, Szent Ambrus, sőt Nagy Szent Vazul is mondja, erősen rátapadnak, és a halakkal és kagylókkal szemben a sziklát használják fedezékül. Miközben tehát a kagyló nem törődik az ismert dologgal, hiszen csupán a sziklát veszi észre, a polip követ vet a kagylóba, így akadályozva meg, hogy bezáruljon. Majd ráront, és kiszívja a húsát. A polipok kéthavonta raknak tojásokat. Két évnél tovább nem élnek. Sorvadásban szoktak egyébként elpusztulni, és mindig gyorsan, mivel a szülés után nem sokáig élnek.”

Máshol pedig ezt mondja ugyanő:

„A cet, miként Szent Izidor is állítja, minden halak legnagyobbika.”

Illetve:

„A tengeri borjak Plinius szerint halak.”

Mit is szögez le – a középkorban megszokott módon, szaktekintélyek sorára hivatkozva, itt Pliniusra, Ambrusra, Nagy Szent Vazulra, ott pedig Szent Izidorra, mint ismereteinek forrására rámutatva – Cantipratensis? Mindenekelőtt azt (az első szövegre tekintve vissza), hogy a polip hal. Továbbá azt, hogy a polip természetének része a furfang. De azt is, hogy ő maga, a szöveget létrehozó szerzetes sem tudja, miféle lény a polip – Plinius szerint mindenesetre hal.

Az első században élő és alkotó, az antik természetbölcseleti művek legmonumentálisabbját megalkotó, azaz kompiláló Caius Secundus Plinius lenne a sok (mai szemszögből nézve) tévtan ősatya? Végére is a *Historia Naturalis*ban például a tengeri tehénről, amelyről ugyan tudja, hogy bundája van, szárazföldön alszik és levegőt lélegzik, határozottan azt állítja, hogy hal. Miként a lábasfejű, azaz puhatestű polipról is. Csakhogy Plinius előtt is sok-sok szaktekintély élt, kutatta a természetet, és hozott létre a hagyományhoz kapcsolódó szövegeket, amelyekben ugyancsak hasonló állítások találhatók, s a módszerük sem más egyéb, mint amit Thomas Cantipratensisnél figyelhattunk meg. A szakkérdésekkel foglalkozott egykori kutatók megnevezése elegendő ahhoz, hogy hálnak

tekintjük azt, amiről ugyan ellenőrizhető adatok is azt sugallják, hogy nem hal: a saját tapasztalatot fölülírja a hagyományos vélekedés.

Minduntalan tintapacás lesz tehát az a papír, amelyen a halakról szóló szövegeket silabizálom ki, mert rendre a halak közé keveredik hol egy hálnak gondolt foka vagy meztelen tengeri csiga, hol egy valóságos tintahal, avagy egy polip!

Ha áttekintem a képi ábrázolásokat, a rajtuk látható halak révén a fentihez hasonló problémára bukkanok. Köztük pl. erre: a tengeri vagy édesvízi lényeket bemutató megjelenítéseken szemünkbe ötlő, ma halként azonosított lények korukban hálnak számítottak-e? Az antik mozaikokon és freskókon, majd a középkori táblaképeken különböző hordozóanyagokra változatos módszerekkel felrajzolt ábrákon felbukkanó vízi lények mindegyikét hálnak gondolták-e?

A kérdést természetesen filológiai módszerekkel meg lehet válaszolni: gyorsan ki is derül, hogy a vízi létezésben előforduló lények mindegyikét, mind az írott, mind a képi szövegekben előszeretettel úgy értelmezik, hogy azok, legyenek bár halak vagy sem, egy tulajdonságuk folytán a halak közé, a halak csoportjába sorolhatók. A hal szinonimája lehet a vízben élő lénynek.

De a filológiaiilag megválaszolt dilemma ellenére mindenkor ott horgosul a kérdés annak feje fölött, aki éppen egy ábrázolást vizsgál (hacsak nincs az ábra mellé írva, mint az egyiptomi festészetben, az ábrázolt dolog neve is): azt találja-e rajta, amit éppenséggel vél, amit a maga szavával gyorsan s pontosan meg is nevez?

Nem könnyű a korok nézetei között tájékozódni. A minden lazaságtól, különösen a tág értelmű jelképektől purgált természettudományokon nevelkedett mai olvasónak/nézőnek a helyes olvasat előállításához tudnia szükségeltetik, hogy mily, nemegyszer rafináltan összetett kódok segítségével jut a szöveg/kép szerzője a szülőkkora szerinti értelemez. (Ahogy azt is, milyen káosz születhet abból, ha pl. mai füllel hallgat egy régi zenét azért, hogy a korabeli értelemben hallja.)

Thomas Cantipratensis polipot bemutató *Bestiárium*-részlete a jószág viselkedését mai értelemben is szakszerűen írja le. De ha ehhez a lábasfejűt ábrázoló szöveghez annak idején egy ábrát szerzett volna egy illuminátor, és ma csak ezt az ábrát ismernénk, azt bizonyosan nem úgy értenénk, mint a tudós szerzetes társai, azaz nem hálnak, hanem annak, aminek ma a tudományos vizsgálatok eredményeként a tudományos közösség elfogadta.

2. *PHYSIOLOGUS*

A középkor legelterjedtebb vallásos-szimbolikus munkájához, a *Physiologus*hoz, népszerűségét és ismertségét bizonyítva, Európa és Kis-Ázsia számos vidékén sok-sok illusztráció készült. E kézirat eredetije görög nyelvű, valószínűleg Alexandriában keletkezett a második században, s az idők folyamán a

kéziratai szüntelenül változtak, átdolgozzák, bővítik, a kor igényei szerint alakítják őket. A sok nyelvre lefordított, sokat forgatott kéziratokat a könyvnyomtatás megjelenése után számtalanszor kiadták – méltán tekinthető így a hal keresztényi tartalma leghatásosabb kialakítójának és elterjesztőjének. A munkát koptra, etiópia, örményre, szírre (azaz a görög mentalitású keresztények számára), majd pedig szír közvetítéssel arabra is lefordították – s ennyiben az, ha nem is az iszlám szimbolikára, de a köznapok praxisára is hathatott.

A *Physiologus* az első olyan mű, amely a természetről szóló görög-hellenisztikus bölcséleti ismeretekkel és a kialakulófélben lévő keresztény allegorikus értelmezéssel egyidejűleg írja le a *Biblia* élőlényeit.

A *Physiologus* kéziratmásolatok tartalmi összevetéseként három csoport képezhető. Az eredeti, az 5-6. századi, majd a 11. századi szövegváltozatok jól tükrözik a könyvre igényt tartók halról való képzeleinek változását. Ami azonban mindegyik módosulás alapja, hogy a mű létrejöttékor még minden vízben élő állatot, a szó eredeti „hal” jelentése ellenére, piscis néven emlegettek. A *Physiologus*, mivel nem csak a görög kultúra örökségét folytató keleti kereszténység alakjainak fantáziáját izgatja, hanem az 5. században, fordítás révén, a latinítás világába is bekerül (e kortól kapja a nyugati világban a *Bestiárium* nevet), a nyugati világ halképét is meghatározta. Biológiai és morális felvetéseit végső soron ugyanúgy követi az utolsó nyugati egyházatya, Sevillai Isidorus, aki a halak legnagyobbikaként a Jónást is elnyelni kész cetet ismeri, amire aztán ugyancsak hivatkozik Cantipratensis, s akinek enciklopédikus munkája, az *Etimológia* a kolostorok és a klerikus iskolák fontos kézikönyvévé válik, mint Albertus Magnus, aki úgyszintén könyvet írt az állatokról, és hosszan értelmezi benne a halakat, akárcsak számos más skolasztikus vagy reneszánsz humanista. S a kései követők között ott találjuk a Hollandiában tanult protestáns papot Miskolczi Gáspárt is, aki 1702-ben adta közre a maga *Bestiáriumát*, amelyben erkölcsnemesítő szándékkal a halakat illetően is kifejti épületes gondolatait. (A munka valójában fordítás: Wolfgang Frantze lutheránus teológus *Historia sacra animalium* című művének magyarítása – esetünkben mindez azt bizonyítja, hogy széles földrajzi térség népessége lehetett beavatva pl. a műben képviselt hal-fogalomba is.)

A *Physiologus*, amely jelentős hatást gyakorolt a középkor gondolkodására, irodalmára, művészetére, nem egyéb tehát, mint a *Bibliában* szereplő ásványok és élőlények erkölcsi jelentésének kifejtése; egyfajta erkölcsi enciklopédia, eleje a 18. századig is nyúló európai természetképnek. Minden meghatározása bibliai idézettel veszi a kezdetét, majd természetbölcselekre utalva, tekintélyüket latba vetve történik, nemegyszer a csodás jelenségek elősorolása által is bizonygatva, azon sajátosságok fölmondása, amelyek az ismertetett lényt jellemzik, s a keresztény embert bűnére, illetve erényeire emlékeztethetik.

3. ΙΧΘΥΣ

Hogy mára, természettudományi tartalmán túl, mi a hal értelme, ahhoz, monográfiák sora után állítható, a kereszténység járult hozzá nagyban, és nem is a keresztény elvek szerint alakuló tudomány, hanem a keresztény szimbolika. Az iszlámban például nincs a halnak vallási értelme, táplálék csupán, a görög-hellenisztikus medicina nyomán kialakuló arab orvoslásban pedig gyógyszeralapanyag. A görög és római hal (beleértve sok-sok vízben úszó állatot), az Alfához hasonló formához jutva, sokféle, e formával nem azonosítható lénytől elhatárolódik.

A hal a kereszténység előtti görög–római antikvitásban nem bírt semmilyen különös jelentéssel, hacsaknem annyival, hogy a mediterrán népeknél (azaz a civilizációs hagyományt létrehozó embercsoportok mitológiájában) mindig a termékenységnek, az élet bőségének a jelképe. A keresztény szimbólummá alakulásért több momentum is felelős, mindenekelőtt az, hogy a hal görög neve (ΙΧΘΥΣ) egyben mozaikszóként is használatos a keresztények körében, akik a keresztény mellett ekkor még fontosnak gondolták a görög hagyományt is (Jézus Krisztus Isten Fia Megváltó = Iészusz Khrisztosz Theu Hüiosz Szótér). Ráadásul Jézus tanítványai között is akadt halász, több is (*Máté evangéliuma*, 19).

A hal ekkor tehát a megkeresztelt ember szimbóluma, tulajdonságai egytől egyig krisztianizálódáson esnek át, s nincs olyan része, amelynek ne jutna keresztény értelem.

A delfint (amelyről az antikok sosem állították, vízi életmódja ellenére, hogy hal, éppen azért, mert ismerték és tisztelték Arisztotelészt, ő pedig a delfint a halak és az emlősök köztes lényének mondta) a kései ókeresztény ábrázolások tanúsága szerint Krisztussal azonosították, hallá minősítették vissza, a delfin vált a halak (a keresztények) királyává. Ravennában, a S. Apollinare Nuovo bazilika káprázatos mozaikjainak egyikén a halászó Péter-Simont és Andrást láthatjuk, a hallal telis-tele háló mellett pedig egy delfin bukik elő a vízből. E delfin a parton álló Jézus megjelenítője, aki a feladatára, a lelkek halászására figyelmezteti, s követőjének hívja a testvérpárt. E delfinalak végzi a tópartra érő evangelizáló Jézus és apostolai cselekvésének szimbolikus azonosítását.

4. JERUZSÁLEMI SZENT KÜRILLOSZ: „JÉZUS KIFOG TÉGED HOROGGAL, NEM AZÉRT, HOGY MEGÖLJÖN, HANEM AZÉRT, HOGY A HALÁL ÁLTAL ÉLETET ADJON NEKED.” (PROKATEKÉZIS, 4.)

A Bizánci Birodalomban és a vonzáskörzetében tevékenykedő, a görög hagyomány fenntartásában érdekelt keleti egyházatyák – akik a latin egyházatyákkal ellentétben a teológiai kérdések mellett természettudományosakkal is

foglalkoznak – általában a Teremtés kapcsán fejtik ki nézeteiket az érző lélekkel rendelkező állatokról, így a halakról is: munkáikban az arisztotelészi állattan és a *Bibliához* kötődő morális állatszemplélet kapcsolódik egybe. A 10. században íródott az antik örökséget hangsúlyozó *Szúda*-lexikon, amelyben mintegy tízezer, a klasszikus szövegek értelmezését támogató címszó található, köztük állattaniak. Ezeket a címszavakat ugyan Arisztophanész Büzantiosz *Epitoméja* művéből emelték át, de bennük a (véltőleg Theophrasztosznak köszönhető) pszeudo-arisztotelészi *Zoika* ismeretei lelhetők fel. Arisztophanész, mondani sem kell, nem előzmény nélkül, az állatokat életterük szerint csoportosította, így hozta létre rendszertanában a vízi állatok kiterjedt csoportját.

A halak specifikuma – e bizánciak használta fogalmak tartalmát jól megvilágító munka szerint – a pikkelyesség.

S valóban, ezt minden bizánci mozaikon következetesen betartják, ha más-ként nem is, a kövecskék elrendezettségével. Igaz, akad listájuk azokról a halak-ról, amelyek nem pikkelyesek (pl. a muréna, a tuskés rája). S miként tény, hogy a halak közé csoportosítja a mű az úgynevezett puhapáncélosokat: a különféle rákokat is.

A *Szúda*-lexikonnak köszönhető, hogy a mozaikok vízi állatábráihoz szöveges összegzéseket is tudott a keleti keresztény terület középkori embere társítani. De kétségtelen, hogy a halismeretet inkább a vallás szövegvilága tartotta fenn.

Pál apostol korinthuszbeli hívekhez írt, görög nyelvű levelében (I. Kor. 39.) azt képviselte, hogy az emberétől eltérő húsok is vannak, mégpedig a barmoké, a szárnyasoké és a halaké. Azaz maga is az Arisztophanész által követett arisztotelészi-theophrasztoszi örökség folytatója lett, s feltételezhetően nem bölcselői megfontoltságból, hanem a korabeli közgondolkodás képviselőjeként.

Szent Baszileiosz, a keleti szerzetesség megalapítója, akinek munkáit a mai napig olvassák, állítása szerint is (*Amphilokhosz ikonioni püspökhöz írt levele*, Ep. 188. 14. kánon) a *Septuagintában*, az Ószövetség görög fordításában a hal fogalmán minden értendő, ami a vízben mozog. Közben ugyanakkor felsorolja, hogy időközben a hal fogalma alól kiestek például a cetek, a bálnák, a cápák, a delfinek, a fókák, a rozmárok, a fűrészhalak, a kardhalak, amelyek, ki tudja, miért, mégis vízben, avagy vízben is élnek.

A keresztény ember három forrásból juthat tehát húshoz, s ezek egyike a vízi lényeké, amelyet halászattal ér el. Az időszámítás szerinti 2. évszázadban élt az az egyetlen művével az utókorra maradt szíriai Oppianosz, akinek *Halieutika* (*Halászat*) című zoológiai és etológiai tankölteményét utóbb sokat forgatják és kivonatolják. A halászat titkait tárja olvasója elé a Bíborbanszületett Konstantin császár számára készült összeállítás is, a *Geoponika* 20. könyve. De hogy miként is látták a bizánciak a halat, azt egy Velencében őrzött szíriai kódex (Bibl. Marc. Gr. Z. 479. fol. 59v.), illetve Nazianszoszi Szent Gergely szentbeszédeit,

homiliáit illusztráló kéziratok mutatják. Ugyanolyan egyszerűek ezek, mint a falképeken, pl a ciprusi Panaya Forviotissa 14. századi freskóján feltűnő halak.

A vallásgyakorláshoz szükséges ábrázolatok között előfordul a galileai tenger mellett járó Jézus és a halászó Simon, akit Péternek hívnak, és testvére, András találkozását bemutató képtípus (Máté 4, 19.), s magas számban találunk a jézusi csodatételt, a két hal és a kenyerek szaporítását bemutató képet (Máté 15, 32–39; vö. Márk, 8. 1–10.). (Pl. Heptapégón – Thabga – mozaikja.)

5. BAROKK HALAS CSENDÉLETEK

A festészetben egyetlen képtípus akad, amelynek egyik változatában bőséggel szerepelnek halak. A barokk időszakában annyira kedvelt csendélet képtípusa ez. Viszonylag későn, a 17. század kezdetén válik a flamand, a holland és az itáliai festők tevékenykedése eredményeként autonóm műfajjá, ekkortól formálódnak népszerűvé a virágokat, gyümölcsöket, fegyvereket, könyveket, tárgyakat, konyhákat, asztali étkeket és terítékeket, piacokat ábrázoló kompozíciók.

Kamrában elraktározott vízi állatokkal (mégpedig két murénával és két rákkal) már Herculanumban, a Szarvasok házának egyik freskóján is találkozhatunk. Az első századi ismeretlen festő a bőséget idézi meg azzal, hogy polcokra helyezett étkek nyersanyagait, szárnyasok, halak, gombák és gyümölcsök sokféleségét festette meg. Összegzés ez is, miként több, vele egy időben született római természetrajzi könyv, a bőség tárháza. Pliniustól tudjuk, hogy mennyire kedvelték a rómaiak ezt az enciklopédikus beszédet, képiséget, és azt is, hogy mennyire ügyeltek, hogy minden részlet valóságghú legyen.

Mintha az éléskamra bőségét elénk táró képhagyományt folytatták volna Christoforo Gherardi, illetve Raffaello tanítványai, akik, amikor díszítőfüzéreket rajzoltak a paloták falára, természeti motívumokból állították össze az üres falfelületeket beborító fesztonokat, s akik a növények közé zsinegről alálógó halakat is föl-fölvázoltak. A virágok, gyümölcsök és állatok együttes látványa is gazdagság és bőség illúzióját kelti, s nem csupán a valóban gazdag legfelsőbb körök épületeinek divatos díszei, de a vidéki nemesség kúriáiban, a kevésbé tehető polgárok házaiban is feltűnnek.

A halak piaci, konyhai és asztali jelenetek dekoratív részei: mindegyik 1550 után vált kedveltté, mintegy a direkt vallási témák háttérbe szorulásával a városi polgári körökben. Vincenzo Campi halárusokat bemutató festménye, Joachim Antonisz Uytewael konyhai jelenete egyaránt a tehetőségről, a merev és pazar szertartásosságról, illetve a túlárado bőségről szól. Elhisszük, hogy a képek tulajdonosa, aki megengedheti magának, hogy drága festménnyel rendelkezze, egyben pedáns, dolgait rendben tartó és gazdaságára felügyelő, akkurátus gazda is.

Száz évvel később, amikor a bőség ábrázolása helyett a mértéktartó takarossághé lép elő, egyre többször tányérra helyezett ételként és részletgazdag ábrázolásra lehetőséget nyújtó dologként látjuk viszont a halat. Pieter Claesz dohányzóeszközök, kenyér és hering kompozíciójával akár vallásos meditációra is biztathatja nézőjét, s nem különbözik ettől Luis Eugenio Meléndez csendélete sem, amelyen két rézedény előtt egy nyers halszelet és egy citrom látható. Hogy valóban moralizáló képtípussal akad dolgunk, amely ráadásul a korszak vallásos, meditációt szorgalmazó magatartását szolgálja ki, azt igazolja Vincenzo Campi étkek között tevékenykedő asszonyt bemutató alkotása. A nő valójában Márta, amint otthonában éppen vendégül látja Jézust, aki fel is tűnik a kép háttérében.

6. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÁBRÁZOLÁS IGÉNYÉNEK MEGJELENÉSE

Azokból a könyvekből, amelyeket manapság élettudományi jellegűekként mutatunk be, ámbár egykor csupán a természetrajz egyik ágát, az élőlényekkel foglalkozót képezték, a reneszánsz idejétől a felvilágosodás végére lassan eltűntek a moralizáló hasonlatok. Igaz ez az illusztrációkra is: a hal, ha valaki a képét szakkönyvbe szánja, nem egyéb egy halnál. Nem táplálék, nem gyógyszeralapanyag, s nem profán vagy szakrális jelkép. Ugyan az anatómia, majd pedig a morfológia mai értelemben vett tudományokként csak a 18. században jelennek meg, s mindezek, rokon tudományuk, a rendszerezés hagyományát követve, a legtermészetesebb módon használják fel a leírás, az összehasonlítás és az érvelések során a képeket, a természetrajz művelői mindenkor éltek a képillusztrációk adta vizuális megjelenítés előnyeivel. Azonban a lényeg: a jelképeitől megfosztott hal képe, a trópusok nélküli élőlény, egy deszakralizációs folyamat eredményeként a felvilágosodással lesz először látható. Másrészt észlelhető, hogy ezen időszak után vesszük észre, hogy a csupasz nyelvi közlések is bírnak szerves részüket képező jelképiséggel.

A halak képe először a *Physiologus* követő bestiáriumokban, illetve a nevük alapján füveskönyveknek gondolható herbáriumokban jelenik meg. Herbáriumban, azaz az antikvitásban körvonalazott, dioszkoridésziként ismert orvoslási hagyományokat fenntartó gyógyszerek alapanyagait bemutató, leginkább növényeket felsorakoztató műben, Lonicerus munkájában látható a márna és a ponty kézzel festett fametszete. (Lonicerus: *Márna és a ponty*. Kreuterbuch. Frankfurt, 1560.)

E művel szinte egyidejűleg jelent meg a németalföldi Pieter Brueghel rézmetszete, amelynek címe: *A nagy halak megeszik a kicsiket*. Hogy miként is használják fel a halat egy szatirikus, moralizáló ábrázolásban, s miként egy biológiaiban, azt érdemes számba venni. Nos, nem a repülő halra gondolok, amely ebben a korban már nem képtelenség, hiszen az Egyenlítőn átkelő portu-

gál–francia és spanyol hajósok sora számol be létezésükről – nem is a lábakon járó vagy a kagylóhéjba zárt halakra, amelyek kétséget kizárva allegorikusan s emígyen etikai utalással bírnak, hanem arra az anatómiai precizításra, amellyel a művész jelképes jeleneteinek megalkotása során él.

A 18. század a standardizálódott szempontok szerinti állatillusztrálás időszaka – és ezek a fogalmi elképzelést nyomon követő képi elvek elemeiket tekintve már a korábbi évszázadokban jelentkeztek. A természethűség – a késő gótika idején – nem élettudományi normaként jelentkezik, hanem etikai, éppenséggel vallás-etikai igényként. A zoológiailag pontosan megrajzolt halak az erkölcsiség egzakt igényére utalnak.

A 18. századi halillusztrációkon az élőlények immár nem mozgásuk, hanem anatómiájuk révén identifikáltak, leginkább látványos felületük, az oldaluk van mindenkor lerajzolva (Ponty. *Danubius Pannonico-mysicus, observationibus*”, etc. [7 vols., Hague, 1726] – Amselodami).

Luigi Ferdinando Marsigli gróf *Danubius Pannonico-Mysicus* című tudományos műve a kései felvilágosodás terméke. A munka latin nyelven íródott, mint ekkor a legtöbb közép-európai természettudományi alkotás, és Nyugaton, a szellemi központban, Hágában és Amszterdamban jelent meg 1726-ban. A földrajzi-ásványi-halászati-madarászati mű valóság-hű természetrajzi ábrázolásai révén vált híressé és értékeltté, túl azon, hogy ez az első Duna menti természetrajz, s benne, a metszetek alatt, a halak magyar nevét is feltüntették. De hogy ezek a rajzok, történeti voltukon túl, művészeti munkaként is értékesek-e, vagy csak hűségeselek, ám egyben dekoratívok, eddig még nem dőlt el.

7. A HAL: ANTIK ELKÉPZELÉSEK TOVÁBBÉLÉSE

A halértelmezések és halábrázolások történeti áttekintése során szembeötlő, hogy némely elem évszázadok, művelődési korszakok, sőt kulturális hasadások fölött is átvél. Ezek mindegyike a görögség filologizáló s egyben filozofáló, azaz az individuális nézeteknek teret adó, s azokat csoportosítani kész törekvéseinek hagyományából ered.

Az egyik ilyen: a hal legtagabb értelmével a vízben élő állatok összegző neve. Nem a specifikumra figyelmeztető értelem a meghatározó e nézetek esetében, hanem az általános jelentés.

A másik vonás értelmezéséhez hozzájutunk Giuseppe Arcimboldo 1560–1570 között festett, nyilvánvalóan allegorikus képe által. A mű, amely a bécsi Kunsthistorisches Museum féltett kincse, címmel is el van látva. *A víz (Aqua)* az egyik őselemt képviseli, s éppen a fentebb említett filológiai és filozófiai értelemben.

A képi kompozíció aggályos pontossággal megfestett vízi állatokból szerveződik: rák, polip, angolna, rája, fóka, teknőc, korall, békák, kagylók és egyébeken együttese, azaz az antik értelmű hal különféle egyedei adnak ki egy emberi arcot. Portré ez a kép, még ha bizzar is: a négy elem és a négy évszak képciklus részeként nem csak az antik időktől megmaradó nedvkórtan elvének a hivatkozója, de annak is, amelyet a felvilágosodás végéig bölcs és kevésbé bölcs európaiak vallanak. Elképzelésük szerint az ember mikrokozmosza és az univerzum makrokozmosza között analógiák állíthatók fel, s ezek elmondása mentén a két kozmosz közti organikusság kiviláglik.

A hal tehát – akárha a görög, akárha a latin vagy a bizánci, akárha a keresztény olvasatát nézzük – ennek a beszédmódnak a szolgálatát vállalja.

Ichthus

When surveying the history of the interpretations and representations of the fish symbol in various periods: Ancient Greek, Early Christian, Byzantine, scholastic, Renaissance and the time of Enlightenment, it is striking that certain elements overarch centuries, cultural periods and even cultural splittings. Each of the elements has roots in the Greek tradition to philologize and philosophize, that is, their tendency and readiness to provide room for individual views and then endeavour to arrange them in groups.

One of the interpretations is: fish, interpreted in its widest sense, is a summation term of all the animals that live in water. It is not the sense that calls attention to the specific, but rather the general one that is the determining factor in these views.

Another view is: analogies can be set up between man's microcosm and the macrocosm of the universe and, by presenting them in parallel, the organic relation between the two cosmoses becomes evident.

Keywords: cultural history, iconography, history of symbols

575.8

Czékus Géza

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
czekusg@tippnet.rs

AZ A DARWINIZMUS MAI TOLMÁCSOLÁSA

Interpretation of Darwinism Today

Az élővilág változatossága lenyűgöző. De vajon mindig is ilyen változatos volt? Mindig is ezek a növény- és állatfajok népesítették be az életteret? A növényi és állati szervezetek származásának problémája egyidős az emberiséggel. Az emberben mindig élt a kíváncsiság a rejtélyes dolgok iránt. Ki vagy mi hozta létre az életet? Hogyan keletkezünk mi, emberek? A világ létezését általában kész ténynek tekintették, úgy gondolták, hogy az mindig is olyan volt, mint ma.

Az élővilág változása rendkívül lassú, észrevehetetlen folyamat. Tudjuk, hogy az élet mintegy 3,5 milliárd évvel ezelőtt jelent meg a Földön. Ez idő alatt jutott el a mai fejlettségi szintig. Egy-egy emberöltő nagyon rövid időszak ahhoz, hogy bármilyen lényegbevágó/fejlődési változást tapasztalni tudjunk. Évszázadokon keresztül azt hitték az emberek, hogy a fajok változatlanok. Ennek ellenére rejtélyes az élet és a fajok eredete és fejlődése.

A vallásalapítók és filozófusok is keresték a választ. Ezeket három csoportba sorolhatjuk:

1. Végtelen időben létező világ (Arisztotelész);
2. Rövid ideig létező, változatlan világ (minden Istentől származik, minden teremtmény változatlan és tökéletes). *Scala naturae* (a teremtmények sorozata – a létező dolgok hierarchikus sorozata: kövek, ásványok... ember). Mai szóhasználattal értelmes tervezettségnek (intelligent design, ID) nevezhetjük. Mert az összetett szervek részenként vagy apránként nem jöhettek létre, főleg nem véletlenszerűen. Ezért feltételezik egy intelligens tervező meglétét.

3. Fejlődő világ. Léteznek szigorúan rendszeres változások, de vannak szabálytalanok is. Az evolúció a változásoknak egy olyan típusa, amely állandóan zajlik, és irányultsága is van. A világ nem statikus, hanem állandó fejlődésben van.

Az első tudományos törekvéseket az ógörög filozófusok tették meg. Voltak közöttük materialisták és idealisták is.

Hosszú időnek kellett eltelnie, míg Darwin egy új megközelítésben magyarázta meg az élővilág fejlődését. Tanítása ma is aktuális. Nem újramagyarázott és átfogalmazott elméletről van szó, hanem a darwini tanítás korszerű értelmezéséről. Olyan új elemeket tartalmaz, amelyekről Darwin nem tudhatott, amelyeket a tudomány a közelmúltban tárt fel és magyarázott meg.

Kulcsszavak: Darwin, darwinizmus, evolúció, faj.

BEVEZETŐ

Nagyon sokáig az volt az általános felfogás, hogy földünk életkora nem több néhány ezer évnél. A Szentírás is erre utal. Tudjuk azt, hogy bolygónk mintegy 5 milliárd évvel ezelőtt jött létre. Kezdetben izzó állapotban volt, az életfeltételek sokkal később alakultak ki. Valószínű, hogy mintegy 3,5 milliárd évvel ezelőtt, az őstengerekben jelent meg az élet egészen egyszerű szervezetek – mai értelemben egyséjtűek – formájában. A különböző fajok nem egyszerre, hanem fokozatosan és folyamatosan jelentek meg a Földön (és tűntek is el), és foglalták el a vizek után a szárazföldet is, alkalmazkodva a föld különböző feltételeihez. Tudjuk azt is, hogy kisebb-nagyobb természeti csapások vagy lényeges változások növény- és állatcsoportok kiveszéséhez vezettek. Mi, emberek is ennek a folyamatos változásnak, fejlődésnek a részesei vagyunk annak ellenére, hogy mindössze kb. kétmillió éve létezünk.

Az evolúció (fejlődéstan) a biológia relatíve fiatal ága, amely az élőlények törzspejlődésével foglalkozik. Több természettudomány, így a biokémia, molekuláris biológia, összehasonlító anatómia és élettan, embriológia, örökléstan, geológia vagy a nukleáris fizika eredményeit is felhasználja. Számtalan kérdésre próbál választ adni, mint pl. arra, hogy mi az oka az élővilág változatosságának, hogyan alakulnak ki új fajok, miért hasonlítanak egymásra a különböző fajok, vagy éppenséggel, miért különböznek egymástól, miért van hasonlóság a nagyon távoli (baktériumok – ember) szervezetek között, miért van minden szervezetnek egységes genetikai kódja stb.

Amíg a fejlődés az ember megjelenéséig eljutott, különböző fokokon ment át:
 kozmikus evolúció,
 a Föld evolúciója,
 kémiai evolúció, és végül a
 biológiai evolúció.

Mi teszi aktuálissá az evolúciós tanítás(oka)t?

Két jeles dátum, mindkettő Charles Darwin nevéhez fűződik:

- kétszáz éve, 1809. február 12-én született,
- főműve, *A fajok eredete*, százötven éve, 1859. november 24-én jelent meg (első magyar nyelvű fordítása 1873-ban került kiadásra).

Ez a két jubileum alkalmat ad arra, hogy egy visszatekintést tegyünk a darwinizmus rögzös útjára és újabb kori magyarázatára.

A VÁLTOZÉKONYSÁG FOGALMÁNAK MEGJELENÉSE

A merev állandósággal szemben sokan azt hirdették és hirdetik, hogy a világban igenis sok változás történt, és sok folyamat állandó változásban van. Egyesek hirtelen változásokról beszélnek. A biológia (paleontológia) is ismer ilyeneket. Ilyenek a makro mutációk. Egyébként a „gyors” változások is néhány százezer évig, olykor egymillió évig is eltarthatnak, tehát szó sincs hirtelen, pillanatnyi változásokról.

A XIII. századtól, de különösen a XV. és a XVI. századtól a természettudományok erőteljes fejlődésnek indultak. A XVIII. században már az emberiség igen nagy mennyiségű kémiai, geológiai és biológiai tudás birtokában volt. Több kővéletet is felfedeztek, megállapították, hogy azok különböző geológiai rétegekből származnak. Arra következtettek, hogy a mélyebben fekvő rétegekben a kővéletek is régebbiek, kevésbé hasonlítanak a mai élővilágra. Ahogy haladunk fölfelé, a hasonlóság is mind nagyobb. Megállapították azt is, hogy a földi élet jóval régebbi, mint ezt a bibliai genealógia alapján hitték.

Így már a XVIII. században feltételezték, hogy a flóra és a fauna fajai hosszsan tartó változásokon mennek át. Kialakult a transzformizmus, azaz olyan elmélet, amely az élőlények átalakulását hirdette.

A középkorban, a XVIII. században Buffon volt az első, aki felfigyelt a környezet változatosságát eredményező hatására. A másik, valamivel később élt tudós, George Cuvier (1796–1832) ásatag csontvázak tanulmányozásakor jutott el addig a következtetésig, hogy valószínű természeti katasztrófák következtében ugrásszerű változás következik be: egyes fajok elpusztulnak, helyükre újak kerülnek – újak teremődnek.

Az első, „modern”, átalakuláson alapuló elméletet Jean Baptista Lamarck (1774–1829) adta. Lamarck a XVIII–XIX. század fordulóján ismerte fel az ősmaradványok és leszármazottjaik (ma élő szervezetek) közötti kapcsolatot. Lamarck nevéhez fűződik az első tudományosan megalapozott fejlődésemélet. A szülőkhöz való hasonlóságot a *belső erők* irányítják. A szervezet arra törekszik, hogy mind bonyolultabb legyen. Ezt a törekvést a szervezet *gradációval* (fokozatos átmenettel) éri el. Ez a fokozatosság az életfeltételektől független. Másrészt viszont a *külső körülmények* megrontják a gradáció rendes menetét, változást idéznek elő. A változások azonban csak változatosabbá teszik a szervezeteket, sohasem viszik át egyik lépcsőfokról a másikra. Lamarck szerint pl. a zsiráf hosszú nyaka úgy alakult ki, hogy a rövid nyakú „őszsíríf” környezetváltozása a nyak aktivitásának megváltozása folytán (folyamatosan nyújtogatta a nyakát, hogy táplálékhoz jusson) új tulajdonság (hosszú nyak) alakult ki, azaz a szerzett tulajdonság örökletessé válik. Tipikus lamarcista az a szülő, aki azzal ijesztgeti nyelvét öltető gyereket, hogy nyelve kinn marad a szájából.

DARWIN EVOLÚCIÓS TANÍTÁSA

A Vizslán (Beagle) tett világkörüli útja (1831–36) volt a történelem egyik legismertebb utazása. Mi tette ismertté? Darwin ezen az úton kezdett kételkedni a fajok változatlanságában. Több, mint 20 év munkájába tellett, hogy az öt év alatt összegyűjtött anyagot áttanulmányozza és elemezze. Főleg ezekre a bizonyítékokra alapozta elméletét, amelyet 1859-ben publikált A fajok eredete „On the Origin of Species” (London, 1859.) címmel (DARWIN 2004, 2009).

Darwin természettudományi ismereteit a geológiából merítette. Elfogadta James Hutton (<http://james-hutton.org.uk>–2009.XI) és Charles Lyell (http://evolution.berkeley.edu/evolibrary/article/0_0_0/history_12 2009. XI.) nézeteit, azaz a Föld sokkal magasabb korát, mint amit az egyház tanított, illetve a Földön megfigyelhető változások fokozatosságát, gradualizmusát. Egyetértett Hudson uniformizmus-elméletével, mely szerint a földön ugyanazok az erők hatnak ma is, mint egykoron: talajerózió, vulkánkitörések, földrengések, árvizek stb.

Darwin abból indult ki, hogy ha Isten – ahogy a Biblia tanítja – rövid idő leforgása alatt (hat nap) teremtette meg a világot, a Földet, rajta az élőlényeket is, akkor mivel magyarázható meg az élőlények sokfélesége? Arra a következtetésre jutott, hogy a fajok változnak, újabb területeket foglalnak el, és az egyik fajból másik faj jön létre. Már föld körüli utazása során meggyőződött arról, hogy a fajok nem egy időben és nem egymástól függetlenül alakulhattak ki. A Galapagos-szigeteken élő teknősök és madarak – amelyek Dél-Amerika partmenti övezetében nem honosak, csakis azokból a fajokból származhatnak (radiáció), amelyek a kontinensen élnek. A szigeteken előfordulók úgy jöhettek létre az eredeti (kontinentális) fajból, hogy alkalmazkodtak az adott feltételekhez, miközben a két állatcsoport egymástól elszigetelve élte életét. Ezt a gondolatmenetet folytatva állapította meg, hogy ha egy fajból radiáció útján 2-3 létrejöhett, akkor a kiinduló faj is közeli rokona lehet más fajnak. Így pl. a madarak egymás közt közelebbi vagy távolabbi rokonságban vannak, de a madarak a többi gerinces állattal is rokoni kapcsolatban vannak, és végül, a növények és állatok eredete is egy közös ősrre vezethető vissza (monofiletikus eredet).

Mivel magyarázható meg, hogy az egymáshoz viszonylag közel élő növények és állatok (pl. a szárazföld s a közeli sziget élővilága) nagymértékben különböznek egymástól?

Lamarctól eltérően Darwin az evolúció mozgatórugóját az élőlények szaporodásában, és a létrejövő nagyszámú utódban látta. A növény- és állatnemesítők tapasztalatait tanulmányozta. Már régóta ismert, hogy egyazon szülők utódai sok tekintetben elütnek elődeiktől. Ezt a jelenséget használja ki az ember, mesterséges kiválogatódás útján új fajtákat, olykor új fajokat hoz létre. Felismerte, hogy a kiválogatódásban az (örökletes) változékonyságnak van döntő jelentősé-

ge. A változékonyságnak nincs határa, minden egyed egy egyedi példány (Kosztolányi a halotti beszédben így ír: „*Ilyen az ember. Egyedüli példány./ Nem élt belőle több és most sem él / s mint fán se nő egyforma két levél, / a nagy időn se lesz hozzá hasonló*”).

Mint említettük, a fajták létrehozásában a változékonyság és a kiválogatás játszik szerepet. A kiválogatást az ember végzi. Kérdés: a természetben mi történik? Valami hasonlónak kell játszódnia a természetben is. Az embert a természet helyettesíti, azaz a természetes kiválogatódás mechanizmusa az, ami szelektál. Ezt az elgondolását Thomas Malthus *On Population* (BLOY 2009) c. műve erősítette meg. Malthus állapította meg elsőnek, hogy az élőlények, beleértve az embert is, szaporodása mértani, míg a táplálék–gyarapodás csupán aritmetikai progresszióban történik. A jelentkező aránytalanságot háborúk, betegségek, inváziók korrigálják, tehát a népesség és az eltarthatóság közötti egyensúly visszaáll. Darwin feltételezte, hogy hasonló valaminek kell játszódnia a természetben is, mint ami játszódik egy humán populációban. Ezt a jelenséget nevezte el természetes kiválogatódásnak.

A természetes kiválogatódást tekintette Darwin az evolúció fő mozgatóerejének.

A gyakorlatból – a mesterséges kiválogatódás példáiból – tudta azt is, hogy csak a természetes kiválogatódás nem vezethet új fajok kialakulásához. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszanak a különböző izolációs mechanizmusok is. Természetes elszigetelődés nélkül a változékonyság nem eredményezhet új fajokat.

Természetes izolációs mechanizmusok lehetnek:

1. Biológiai izoláció:

a) Párosodás előtti mechanizmusok

- meggátolják a különböző fajokhoz tartozó egyedek párosodását,
- szülőpárok évszakos, élőhelyi elszigetelése,
- etológiai izoláció,
- mechanikai izoláció (spermaátvitel nem történik meg).

b) Párosodás utáni mechanizmusok

- csökkentik a fajok közötti kereszteződés sikerét,
- gaméta-inkompatibilitás,
- zigóta-mortalitás,
- hibrid-életképtelenség,
- hibrid-sterilitás.

2. Földrajzi izoláció (földrajzi gát)

- szigetképződés (pl. a Galapagos-szigetcsoporton),
- hegyképződés,
- erdőirtás,
- folyóképződés,
- tengerképződés,
- északi és déli hegyoldal.

A DARWINIZMUS SORSA

Már a XX. század elején, a genetika rohamos fejlődésekor a genetikusok figyelme a mutációra összpontosult. Sokuk meggyőződése az volt, hogy apró, örökletes változások (mutációk) nélkül nem létezne evolúció sem. Ők azt a nézetet képviselték, hogy a fenotípus alkalmazkodásának alapját a nagy, hirtelen változások (makromutációk) képezik. Még Mendel követői is azt a nézetet vallották, hogy a szelekciós elmélet, amely az evolúció számára az apró, főlhalmozódó mutációk sokaságát jelenti, helytelen. A darwinizmus kríziséhez vezetett az a tény is, hogy a paleontológusok nem találták azokat a leleteket, amelyek egyértelműen bizonyították volna „az apró lépések elméletét”. Darwinnal szemben, aki a fokozatos változásokban (gradualizmus) hitt, a paleontológiai is a lépcsőzetes, hirtelen fejlődést támogatta.

A populációgenetika eredményeként az áttörést a szintézis elmélete hozta meg. Az örökléstannak ez az ága egy-egy népességen belüli változékonyság öröklődésmenetét tanulmányozza. Felfedezték a poligénes öröklésmenetet, azaz több tulajdonság genetikai meghatározása több gén kölcsönhatásának eredménye (pl. a mozgás gyorsasága több gén függvénye). Az eredeti, darwini elképzelés is, mely szerint az evolúció alapja az egyed, megdőlni látszik, ugyanis napjainkban az egyed helyére a populáció került. Létrejött a szintézis elmélete, amelynek első hirdetői Mayer, E. taxonómus, Simpson, G. G. paleontológus, Stebbins, L. botanikus, Dobzhansky, Th. voltak. Szintetikus elméletnek nevezték el, mert egyesíti az idevonatkozó paleontológiai, biogeográfiai, taxonómiai ismereteket a populációgenetikai felfedezésekkel. Ebben az elméletben három tényező hangsúlyozottan is kiemelt: 1. a variabilis populációk jelentősége, mint az evolúció egységei, 2. természetes kiválogatódás, mint az adaptációs változások (azaz az evolúció) legfontosabb mechanizmusa és 3. az evolúció fokozatos-sága (gradualizmusa).

A DARWINIZMUS MA IS AKTUÁLIS

A modern evolúciós szintézis (modern szintézis, neodarwinizmus) egyszerre tartalmazza Darwin evolúciós elméletét (természetes szelekció) és a biológiai öröklődés Mendel-féle elméletét (genetika).

A neodarwinizmus beleveszi az eredeti elméletbe a későbbi tudományos kutatások eredményeit is, melyek Darwin számára ismeretlenek voltak (DNS, genetika stb.), különösen olyan, azóta vizsgált jelenségeket, mint a rokonszelekció, altruizmus, fajképződés.

Széles körben elterjedt értelmezés, hogy a természetes szelekció valódi egyseége nem más, mint a gén (DAWKINS 1996, 2005). Dawkins a biológián kívüli területekre is kiterjeszti a darwini elméletet. Elképzelése szerint, ahogyan a biológiai evolúcióban a gének, úgy viselkednek a kulturális evolúcióban a mémek.

A modern szintézis szerint a populációkban megfigyelhető genetikai változatosság a mutációk, azaz a DNS-szintézisében bekövetkezett hiba és a homológ kromoszómák meiotikus osztódásban történő átkereszteződésének (rekombinációjának) a következményei. Az evolúció elsősorban az egymást követő generációk allél-gyakoriságainak megváltozásában áll. Ennek oka a genetikai sodródás, a génáramlás és a természetes szelekció. Ha egy populáció két része között valamilyen (pl. földrajzi) akadály képződik, amely a két csoport közötti szaporodást gátolja, fokozatosan új fajok jönnek létre. Ezek szerint a fajok az egymással szaporodni képes természetes populációk olyan csoportjai, amelyek a szaporodás terén el vannak szigetelve a többi ilyen csoporttól. Viszont a faj fogalmát genetikai értelemben is felfoghatjuk. A populációban minden egyed genetikailag egyedülálló és páratlan példány. Ebből következik, hogy a faj genetikailag egyedülálló egyedek által alkotott biopopuláció, az evolúció pedig az egyes populációk egyedeinek nemzedékről nemzedékre történő lassú változása.

Minden nemzedékben hatalmas mennyiségű genetikai változat jön létre, egyenlőtlen a túlélési és szaporodási esély; a tulajdonságok kombinációjának köszönhetően kialakul az alkalmazkodási készség.

Genetikailag minél változatosabb egy populáció, kedvezőtlen körülmények között annál nagyobb a valószínűsége, hogy megfelelő genotípusokat is tartalmaz. Az ivaros szaporodásnak köszönhetően (nagyobb számú fenotípus jön létre, mint mutáció útján) nagyobb arányban marad meg a hasznos, és gyorsabban tűnik el a káros mutáció.

Nyilvánvaló, hogy a kiválogatódás folyamatának tárgya a genotípuson alapuló bizonyos fenotípusú egyed. Viszont a szelekciós egység a gén, mert az határozza meg az egyed genotípusát, amelytől nagyban függ a fenotípusa (is).

Milyen szinten történik a szelekció?

Ivarsejtek szintjén: pl. az önmegporzás megakadályozása. Az ivarsejtekben történhetnek változások (rekombináció, a homológ kromoszómák véletlenszerű elkülönülése), a zigóta mutációja.

Csoportok szintjén – a szociális csoportok előnyben vannak (figyelmeztetés, élelemmegosztás, védekezés). Már az ősember esetében is fontos szelekciós tényező volt.

Olykor a rokoni kapcsolatok is lehetnek szelekciós tényezők – ezt nevezzük rokonszelekciónak. Gondoljunk a társas rovarokra, de az ember esetében is megnyilvánul – a meghosszabbított gyerekkor, a hosszú ideig tartó szülői gondoskodás nagy előnyt jelent a kiválogatódásban (még társadalmi értelemben is).

A kialakult új fajok életrevalóbbak a régebbieknél – a fajok szintjén is tapasztalható szelekció (a fajok szelekciója).

Végül, a fajnál magasabb taxonok között is kimutatható, pl. a madarak és emlősök osztályán belül.

A természetes kiválogatódásból mi mit tapasztalunk? Mi játszódik le a természetben? A létért való küzdelem.

Iszonyatos harc folyik. Hatékony a küzdelem a környezeti kihívásokkal szemben, amely táplálékért, lakóhelyért vagy a területért robbant ki. De áll a harc a más fajhoz tartozó egyedekkel, és ami talán a legélesebb – a populáció többi tagjával is. Más szóval, mindenért, ami a sikeres szaporodáshoz kell.

A fajok közötti verseny a nyilvánvalóbb, látványosabb (nyúl-róka harca). A klasszikus esetek mellett éles harc alakulhat ki idegen faj megtelepedése után. A jövevény felbukkanása és elszaporodása gyakran az őshonos faj kipusztulásához vezet. Ez a kompetíció (versengés) a korona, gyökérzet, szaporodás, táplálékszerzés terén is megnyilvánul. Alapját Gauze fogalmazta meg. A Gauze-féle kompetitív kizárás elve szerint hosszú távon egyazon területen a hasonló környezeti igényekkel fellépő populációk nem tudnak megélni (két dudás egy csárdában). A hatvanas évektől a nyolcvanasokig vidékünkön is lejátszódott a vadgalamb és a balkáni gerle cseréje. Mindössze néhány évtized alatt a balkáni gerle (*Streptopelia decaocto*) kiszorította a vadgerlét (*Streptopelia turtur*). Napjainkban is egy negatív ökológiai jelenségnek vagyunk a szemtanúi. A hatalmas számban piacra dobott és divatállatnak megvásárolt közönséges vagy vörös fülű ékszer teknősök (*Trachemys scripta elegans*) jelentenek nagy gondot. Nagyon sokan tartják őket. Sorsuk a következő lehet: vagy a tenyésztőnél pusztulnak el, vagy a fogságból kiszabadulnak, vagy szabadon engedik őket. A tavi, mocsári életfeltételek nagyon megfelelnek nekik, szaporák, a hideget is bírják. A baj az, hogy éppolyan ökológiai igényei vannak, mint a mocsári teknősnek (*Emys orbicularis*). Sőt! Környezetéhez sokkal jobban alkalmazkodik, aminek az lehet (lesz) a következménye, hogy az amúgy is kis egyedszámú mocsári teknős populációkat belátható időn belül az ékszer teknős-népességek váltják fel. Hogy

ezt megelőzzék, a szomszédos országokban ma már „új” ékszerteknős fajok kerültek a piacra (LÁNYI 2008). Ezek a díszes ékszerteknős (*Chrysemys picta*), hieroglifás ékszerteknős (*Pseudemys concinna*) és a Nelson-ékszerteknős (*P. nelsoni*). Mindhárom faj egyedei hasonlítanak az elterjedt közönséges ékszerteknősre, de mivel őshazájuk a melegebb, trópusi vidék, hőigényesebbek, a vidékünkön uralkodó teleket jóval nehezebben viselik el. Vizeinkbe esetlegesen kikerülve sem kell meghonosodásuktól tartani, nem szoríthatják ki az őshonos mocsári teknőst.

Kevésbé attraktív, de sokkal élesebb harc folyik a fajon belül. Egyszerű példával élve: a róka és a nyúl között van létért való küzdelem. Ugyanakkor a nyulak között, illetve a rókák között is folyik. Minden nyúl és minden róka is túl akarja élni ezt a harcot, amelyben a populációtárs/fajtárs az ellenfél.

A létért való küzdelem eredménye a természetes kiválogatódás lesz.

Milyen sebességgel játszódik le a szelekció?

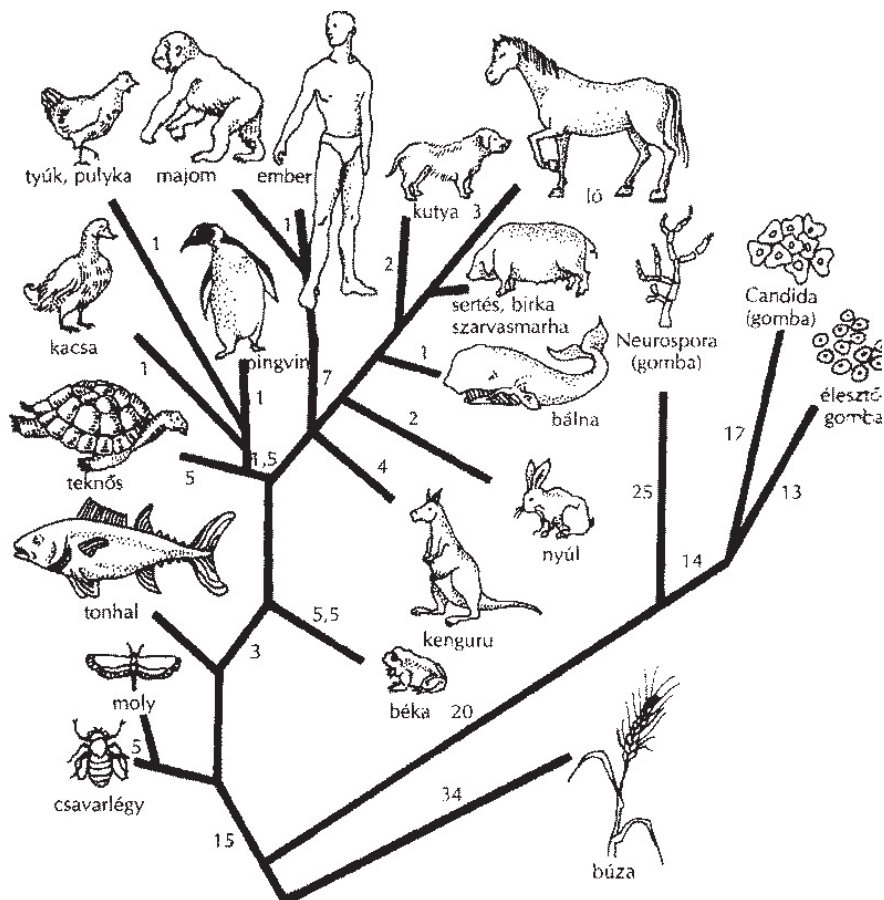
Általában lassú folyamat. Ennek rendszerint két oka van:

1. mert a populáció génösszetétele közel van az optimálishoz;
2. a környezet változatlan – az optimális fenotípus megfelel az előző nemzedék fenotípusának. Ezt a jelenséget nevezzük genetikai homeosztázisnak.

Az evolúció bizonyítékairól nem célunk írni, de a molekuláris törzsfa ismeretét nem hagyhatjuk ki.

Az élővilágban két „konzervatív” vegyületcsoport van, amelyek az élet megjelenésétől napjainkig nemigen változtak, ráadásul felépítésük fajlagos. A fehérjék és a nukleinsavak elsődleges szerkezete igen jó összehasonlítási alapként szolgál. Hasonlóságuk vagy eltérésük alapján következtetni lehet arra, hogy az evolúció során milyen molekuláris szintű változások játszódtak le. Ha négy faj azonos molekulájának aminosav-sorrendjét megállapítják, és azt tapasztalják, hogy azok különböző számú aminosavban különböznek egymástól, akkor azok a legközelebbi rokonok, amelyek egymás közt a legkisebb eltérést mutatják. Ezen a felismerésen alapszik a molekuláris törzsfa felállítása: különböző törzsekbe tartozó fajok azonos működésű fehérje/nukleinsav molekulái aminosav/bázissorrendjének összehasonlítása alapján meghatározható a törzsek molekuláris (genetikai) rokonsága. A fehérjék közül elsősorban a citokróm-C molekula alkalmas evolúciós vizsgálatokra. Ez a mindössze 104 aminosavból álló, a mitokondrium belső membránjában található fehérje a sejtlélegzés terminális oxidációjában vesz részt. Az oxidáció egyik elektronszállítója, és minden biológiai oxidációt folytató sejtben megtalálható. Jellemző rá, hogy működőképessége akkor is megmarad, ha az aminosavainak 60–70%-a kicserélődik (mutáción esik át). A közelebbi rokonok citokróm-C-je hasonlóbb.

A semleges mutációk mutációs rátája a molekuláris törzsfa kormeghatározására is alkalmas. A citokróm-C-mutációs rátája 0,3 aminosav/1 millió év.

Molekuláris törzsfa. Különböző törzsekbe tartozó fajok azonos fehérjéjét (citokróm-C) hasonlították össze a kutatók. Ennek alapján jött létre a molekuláris törzsfa. A vonalak mentén lévő számok az egyes elágazások közötti feltételezett (citokróm-C) mutációknak (aminosav-eltéréseknek) felelnek meg. Minél közelebbi rokonok a fajok, annál kevesebb az eltérés (Berend nyomán)

DARWINIZMUS DARWINTÓL NAPJAINKIG

1859: Megjelent *A fajok eredete*. A vallási és társadalmi hagyományokkal szemben Darwin a természetes kiválogatódást tekintette az evolúció alapjának.

1871: Megjelent *Az ember származása*, amelyben az ember evolúcióját írta le, magyarázatot adva arra, hogyan alakulhattak ki a mai emberre jellemző magasabb szintű adottságok.

1882: Darwin halálának éve. A darwinizmus első próbatétele. Több kérdés is megfogalmazódott, többek között az ember állati eredete;

A fejlődést belső erők mozgatják;

Az evolúció működése a szülői tulajdonságok öröklése.

XIX. század második fele: Mendel megállapította, hogy az egyes „faktorok” (mai terminológia szerint gének) az egymást követő generációkban egymástól függetlenül öröklődnek. Ezt a felfedezést tartjuk a modern genetika alapjának, kezdetének.

XIX. század vége és a XX. század eleje: Weismann feltételezte, hogy a sejt-magban lévő „csíraplaszma” (kromoszómák) szerepet játszhat az öröklődésben. Később bizonyosodott be, hogy a csíraplaszma a gének anyagi alapja.

Mendel törvényeinek újraértelmezése: az új fajok a nemzedékek közötti hirtelen átalakulás (mutáció) útján jönnek létre.

XX. század eleje: radioaktív anyagok kutatásával megállapították, hogy a Föld jóval régebbi, mint hitték. Megcáfolták azt az ellenérvet, mely szerint az evolúciónak nem volt elég ideje (Darwin „végtelen” időben gondolkodott).

Morgan és más genetikusok is kimutatták a gének létezését, a kromoszómákon elfoglalt helyét és az öröklődésben betöltött szerepét. A kísérleti állat az ecetmuslica volt.

XX. század húszas évei: bebizonyosodott, hogy a mutáció következtében megjelenő új változatok elősegíthetik a természetes szelekciót, de új fajokat nem hozhatnak létre.

Harmincas és negyvenes évek: a modern szintézis kialakulása. Az eddig pusztán paleontológusok, evolucionisták (darwinisták), illetve genetikusok megalkották a *szintézis* elméletét, a neodarwinizmust. Nézetük szerint a természetes szelekció és egyéb, véletlenszerű mechanizmusok útján megy végbe. Új fajok az elszigetelt populációkban lassan felgyülemlett mutációk útján jönnek létre.

1953: Crick és Watson leírták a DNS-szerkezetét, és magyarázatot adtak arra, hogy miként öröklődik a genetikai információ.

Hatvanas-hetvenes évek: a kelet-afrikai Nagyhasadék-völgyben folyó (Leakey-család, D. Johanson vezette) ásások során emberelődök kövületei kerültek elő.

N. Eldredge és S. J. Gould megkérdőjelezte a szintézis elméletét, a fokozatos evolúciót. A fajok évezredekken keresztül változatlanok; ezeket hirtelen egy időközben elszigetelten kifejlődött rokon faj váltja fel.

R. Dawkins (*Az önző gén* c. munkája) és E. O. Wilson (*Szociobiológia* c. munkája) élénk vitát váltott ki az evolúciós változások működéséről.

P. és R. Grant kimutatta, hogy a természetes kiválogatódás rövidebb idő alatt is létrehozhat olyan változásokat (új fajt), nem kell évezredeknek elmúlnia.

1977: C. Woese az élőlényeket genetikai hasonlóságuk alapján csoportosította, ezzel új fejlődéstörténeti életfát hozott létre. Ő három domént különböztetett meg (baktériumok, archeák, eukarióták).

2003: Elkészült az ember géntérképe. A közös ős létezését bizonyítja az ember és a csimpánz örökletes anyagának nagymértékű hasonlósága.

Napjainkban: valószínű, hogy a fajok változatosságát részben azok a mechanizmusok okozzák, amelyek az egyedfejlődés során a gének működését be- és kikapcsolják.

HOGYAN TEKINT MA AZ EGYHÁZ AZ EVOLÚCIÓRA?

Az ősi civilizációk (India, Kína, Mezopotámia, Babilon, Egyiptom, Görögország, Róma) mítoszaiban úgy tartják, hogy a világ a megteremtése óta változatlan. A teremtő Isten, vagy istenek. A nyugati civilizációban a legismertebb mű a Szentírás, amely első könyvében (Ter 1,1-2,24) leírja a világ teremtését. A Biblia állítása évtizedeken keresztül szolgáltatott pro és kontrát. Ma a tudomány másként tekint a Szentírásra. Az nem biológia (evolúció)-könyv, ezért nem is kell (nem szabad) a tudományos elméletek alapjának venni (HENZE 2006). Ugyanakkor az Egyház véleménye is megváltozott: a bibliai tanításokat nem kell, nem szabad szó szerint értelmezni. Ma már a hivatalos Vatikán is elismeri az evolúció tényét (WILDER-SMITH 1991, XII. Pius pápa (1950), II. János Pál pápa (1996) XII. Pius pápa enciklikájában arról értekezik, hogy az evolucionizmus nem áll ellentétben az egyház tanításával, s mint természettudomány kutatható. Elfogadja azt a feltételezést, hogy az emberi test genetikailag evolúciója során valamely állatfajhoz kötődik. Az ember lelke, amelynek tanulmányozása nem a természettudományok hatáskörébe tartozik, az egyház tanítása szerint Isten közvetlen teremtménye. II. János Pál pápa (1986) arra int, hogy a Bibliának a teremtésre vonatkozó részét (Teremtések Könyve) nem szabad szó szerint értelmezni, főleg nem természettudományi szempontok szerint magyarázni. Magyarázata nem természettudósok, hanem filozófusok és teológusok feladata. Szintén II. János Pál (1996) beszél a teremtésről. Véleménye szerint az evolúció értelmezése kétféle: az egyik a materialista-redukciós, a másik a spirituális. Emlekeztet a Humani generis-ben megállapítottakra: az emberi test az élő anyagból származik, amely már az ember megjelenése előtt is létezett, ellenben (minden ember) lelkét közvetlenül Isten teremtette.

TÖKÉLETES-E DARWIN ELMÉLETE?

Annak ellenére, hogy Darwin, majd később a genetikusok levezették az evolúció folyamatát, felvetődik a kérdés, tökéletes-e, képes-e mindenre a természetes kiválogatódás? Nos, azt kell konstatálnunk, hogy a természet ritkán alkot tökéleteset, hiszen az összes evolúciós származás-vonalak 99%-a kipusztult! Ennek mi az oka? A természetben léteznek bizonyos korlátok (MAYER 2001).

Ilyen a Genotípus korlátozott potenciálja. Egy egyed/populáció/faj genetikai adottságai meghatározzák ezek további fejlődését. A kutyának csak kiskutyája lehet, a boglárka magjából pedig boglárka fejlődik ki, sok esetben – annak ellenére, hogy adott az ökológiai niche (ökológiai guild) – „nem éltek” a lehetőség-gel, pl. a virágos növények nem foglalták el a tengereket.

A másik korlátozó tényező a megfelelő genetikai variáció hiánya. Sok esetben nincsenek meg az új szelekcióhoz szükséges gének.

Léteznek olyan szelekciós hatások is, amelyek nemhogy nem részesítik előnyben a potenciálisan előnyös génkombinációkat, hanem el is pusztítják őket. Ilyen pl. az árvíz, vagy az ember esetében az orvosi beavatkozások.

Habár a (neo)darwinisták is elismerik, hogy az evolúció nem minden tekintetben tökéletes, mások egyenesen evolúció-ellenesek. Ennek a tábornak az egyik élharcosa Yahya (YAHYA 2006). Nézeteivel érdemes megismerkedni. A szerző a darwinizmust egyenesen a materialista filozófia megalapozójának tartja.

Ugyancsak Yahya vélekedik úgy, hogy a véletlenszerű események semmi mást nem okoznak, mint káoszt és zűrzavart. Darwin és követői azt állítják, hogy az a csodálatos rend és tervezettség, amit a világmindenségben és az élőlényekben láthatunk, véletlenül jött létre. „Ha Darwin az út szélén sétálva találna három téglát egymás tetején, eszébe sem jutna feltételezni, hogy ezek a téglák véletlenül egymás mellé kerültek, és – ugyancsak véletlenül – egymás tetejére másztak.”

Az evolúció biokémiáját latolgatja Behe (BEHE 2002) *Darwin fekete doboza* című könyvében. Megállapítja, hogy bár sokat tudunk a mutációról, az evolúcióhoz képest az továbbra is „fekete doboz” marad. Endlert (ENDLER 1988) idézve konstatálja, hogy új biokémiai jelenségek ritkán fordulnak elő az evolúció során, eredetük alapjai pedig gyakorlatilag ismeretlenek.

Ranganathan (RANGANATHAN 1988) a mutációk által létrejött változások jó ismerője. Szerinte egy magasabb fejlettségi fokú élőlényben a véletlen változás vagy eredménytelen, vagy káros. Egy földrengés nem javít a városképen, hanem pusztulást hoz.

Egyes molekuláris elemzések is cáfolják az evolúciót. Molekuláris szinten egyetlen szervezet sem „őse” egy másiknak, nem is „kezdetlegesebb”, és nem is „fejlettebb” nála (DENTON 1995). Annak a valószínűsége, hogy egy átlagos, 500 aminosavból álló fehérjemolekula létrejöjjön (valamennyi peptidkötéssel kapcsolódik össze) 1 a 10^{950} -hez.

Az evolúció a sejt szintjén is támadható. Maga Oparin, az élet keletkezését felvázoló orosz tudós is úgy vélekedik, hogy „Nem tudjuk megmagyarázni, hogyan jött létre a sejt”. Matematikusok számításai szerint annak a valószínűsége, hogy magasabb rendű életformák véletlenül alakuljanak ki, akkora, mint hogy a roncsstelepen végigsöprő tornádó egy Boeing 747-es repülőgépet szereljen össze (HOYLE 1981).

Cáfolja az evolúciót a fizika egyik sarkalatos törvénye, a termodinamika második alaptörvénye is: normál körülmények között minden rendszer az eltelt idő arányában a nagyobb rendezetlenség állapota felé halad.

ÖSSZEFOGLALÓ

Kétségtelen, Darwin nem csak a tudományos világ világgképét változtatta meg, hanem az egyház és az átlagember nézeteire is nagy hatással volt.

Darwin a környezet kiválasztó szerepét és az utódok változékonyságát, örökletes változékonyságát összefüggésbe hozta. Darwin elmélete az evolúció variációs elmélete. Azzal, hogy az utódok változékonyságának döntő jelentőséget tulajdonított, a történelem folyamán ő volt az első, aki felismerte a szaporodás előnyét, mint az örökletes változékonyság alapját. Korszerű, tudományos szóhasználattal ezt a jelenséget mutációnak nevezzük.

Mivel a természetes kiválogatódást tartja a döntőnek abban a folyamatban, hogy a változékonyság termelte változatok közül melyik marad életben, ezt az elméletet még szelekciós elméletnek is nevezzük.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Darwin elmélete négy állításon és egy következtetésen alapszik:

1. Egyes fajok egyedei között morfológiai, fiziológiai és/vagy etológiai különbségek vannak.
2. Az ivaros szaporodás sokkal nagyobb számú utódot eredményez, mint amit a környezet el tud tartani (táplálék, élettér, fény stb.).
3. Az utódok között verseny alakul ki, ez a létért való küzdelem.
4. Csak azok az egyedek maradnak fenn, amelyek a környezet feltételeinek a legjobban megfelelnek (angolul: the fittest), a többiek eltűnnek. Amelyek életben maradtak, azok szaporodnak, és átadják a tökéletesebb alkalmazkodáshoz kialakult tulajdonságukat. A környezet „öntörvényű” eliminációs hatása a természetes kiválogatódás (angolul: natural selection).

Következtetés: a hosszú időn keresztül tartó apró örökletes variációk felhalmozódása nagy és lényeges változásokhoz vezet, ennek eredménye új faj lesz. A rokon populációk egyedeinek keresztezése nem ad termékeny utódokat (lásd: a faj fogalma). Az alfajok és fajták Darwin szerint kialakulófélben lévő fajok, a fajok „csírája” (angolul incipient species).

Az evolúció tényének tagadásához az egész tudományt kellene tagadni: benne a geológiai rétegek korát, a földrajzot és az antropológiát és a genetikát is.

IRODALOM

- Behe, M., J. (2002): *Darwin fekete doboza. Az evolúcióelmélet biokémiai kihívása.* Harmat, Budapest.
- Berend M., Berendné Németh É. (1996): BDL. Akadémiai Kiadó, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bloy, M. 2009. *Thomas Malthus' „Essay on Population”*. In: www.victorianweb.org/economics/essay.html
- Darwin, Ch. (2004): *A fajok eredete természetes kiválasztás útján.* Neumann Kht., Budapest.
- Darwin, Ch. (1910): *Az ember származása és az ivari kiválás.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., Budapest
- Darwin, Ch. (2009): *On the Origin of Species by Charles Darwin.* In: <http://www.gutenberg.org/etext/2009> (2009.XI.)
- Dawkins, R. (1996): *Folyam az Édenkertből – Darwinista elméletek az életről.* Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- Dawkins, R. (2005): *Az önző gén.* Második, bővített kiadás, Gondolat, Budapest.
- Denton, M. (1995): *Evolution: A Theory in Crisis.* London, Burnett Books, 290–91.
- Endler, J. A. and McLellan, T. (1988): *The Process of Evolution: Toward a Newer Synthesis.* Annual Review of Ecology and Systematics 19, 397.
- II. János Pál pápa (1986): *L'Osservatore romano*, február 7.
- Henze, W. (2006): *Vjerovati je lijepo.* Župa Uznesenja BDM, Slavonski Brod.
- Hoyle, F. (1981): *Evolution. Nature*, Vol. 294. 105.
- Ivan Pavao II. (1996): *Crkva pred istraživanjima o porijeklu, počecima i razvitku života.* Poruka Ivana Pavla II. članovima Papinske akademije znanosti (212. listopada 1996), 2.
- Kampis Gy.: *Újra győz az evolúcióelmélet?*
In: <http://www.mindentudas.hu/kampisgyorgy/20060509kampis1.html?pldx=1> (2009. 11. 10.)
- Lányi Gy. (2008): *Száműzött teknős.* Természet Búvár 2008/6 45.
- Mayr, E.: *Systematics and the Origin of Species*, Columbia University Press, 1942; Harvard University Press reprint
- Mayr, E. (2001): *What Evolution is.* Basic Books, New York.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest (1997)
- XII. Pius pápa (1950): *Humani generis – De nonnullis falsis opinionibus quiae catholicae doctrinae funcamenta subruere minantur.* Herder Verlag, Wien.
- Ranganathan B.G. (1988): *Origins?* Pennsylvania: The Banner Of Truth Trust.
- Ridley, M. (2009): *Darwin újratöltve.* National Geographic 2009. február, 52–69.
- Yahya, Harun (2002): *Evolúciós család. A darwinizmus és ideológiai hátterének tudományos bukása.* Kornétás Kiadó, Budapest.
- Wilder-Smith, A.E. (1991): *Postanak čovjeka i njegova sudbina.* Kritičan osvrt na čela evolucije i kršćanstva. Duhovna stvarnost, Zagreb.
- <http://james-hutton.org.uk/> (2009. XI.)
- http://evolution.berkeley.edu/evolibrary/article/0_0_0/history_12 (2009. XI.)

Interpretation of Darwinism Today

The diversity of the living world is enthralling. But was it always as varied as it is now? Was our life space always populated by these same species of plants and animals? The puzzle concerning the origin of plants and animals is as old as mankind. Man was always inquisitive when faced with mysteries. Who or what created life? How were we, human beings, created? The existence of the world was usually taken for granted; it was thought to be always the same as it is in the present.

The changing of life-forms is an extremely slow and unperceivable process. We know that the first traces of life on earth are about 3.5 billion years old. This is how long it has taken the living world to reach its present stage of development. A life-span is too short a time for one to be able to notice any kind of substantial evolutionary change. Men believed for centuries that species were unchanging. Nevertheless, the origin and development of life and species remained mysterious.

The founders of religions and philosophers were also seeking for answers; they can be put into three groups:

1. The world exists in infinite time (Aristotle).

2. The world is unchanging and exists for a short period of time (everything takes its origin from God; every creature is unchanging and perfect). Scala naturae (sequence of creations, hierarchic sequence of existing things: rocks, minerals,...humankind). Intelligent design, ID, as we would put it today; because complex organs could not have developed part by part or bit by bit, and especially not at random. This is the reason for presuming the existence of an intelligent designer.

3. The world is developing. There are strict, regular changes, but irregular ones also happen. Evolution concerns types of changes which continually happen, and has its orientation as well. The world is not static; it is continually changing.

The first scientific endeavours were made by Greek philosophers. We find both materialists and ideologists among them.

A long time had to pass before Darwin came to explain the development of life-forms in a new light. His teaching is still topical. We are not dealing with a reinterpreted and redrafted theory but an up-to-date interpretation of the Darwinian teaching. It includes new elements of which Darwin could not have possibly known since science discovered and explained them only in the near past.

Keywords: Darwin Darwinism, evolution, species

821.511.141.09”1910”

Roginer Oszkár

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
 roginer@nadlanu.com

IRODALMI DIVATOK 1910-BEN

Literary Trends in 1910

A tanulmány a száz évvel ezelőtt divó irodalmi áramlatokat boncolgatja, azon kánon-formáló irodalmi folyóiratok tükrében, amelyek a német, a magyar és a szerb irodalmi hagyományok sarkkövévé lettek. Az 1910-es év antologikus darabokat adott mindezen irodalmaknak, mégpedig egy olyan fáziseltolódási folyamat részeként, amelyen belül kifejezésre juthattak az irodalmak sajátos ízei – a másságok és az egyezések egyaránt. Amikor a német nyelvterületen már az expresszionizmus bontogatja szárnyait, a magyar és szerb irodalmakban az esztéta-modernség, valamint a parnasszista-szimbolista líra modellálja az ízlést. A tanulmány elsősorban a lírai gyakorlattal foglalkozik, de ahol szükséges, egyéb műnemekre is kitér.

Kulcsszavak: líra, esztéta-modernség, parnasszo-szimbolizmus, expresszionizmus, német, magyar, szerb irodalom, fáziseltolódás

Sajátos érzés ráébredni arra, hogy száz év távlata mennyire szét képes feszíteni a kereteket. Összegzéskor elmerengünk, s a számadás sokszor távolabbra tép, mint azt eredetileg képzeltük. A csonkoló horizontok sántán kitágulnak: tér és idő szinte egymásért versengve veti el mankóját. Magához vonz a százaz mérföldkő, mi lassan körültekintünk, átítat a dohszagú távollét, s holdudvarából már a kiutat sem látjuk. Száz éve 1910-et írtunk...

Írásom apropóját többek között két német nyelvű expresszionista folyóirat centenáriuma szolgáltatja; 1910-ben Innsbruckban, a Ludwig von Ficker szerkesztésében induló *Der Brenner*, valamint ugyanezen évben a berlini *Herwarth Walden Der Sturm* első évfolyamának első száma kerül ki frissen a nyomdából. A kor irodalmi divatjainak fáziseltolódásait a magyar olvasói ízlés hegemoniáját élvező *Nyugat*, és a Belgrádban, 1901–1941 között megjelenő *Srpski književni glasnik* tükrében görditem végig. Tanulmányomban elsősorban a lírai összképre, költők tipológiai fáziseltolódásaira, árnyalataiban változó versírási módszerekre, líraesztétikai elvekre összpontosítok. Górcső alá veszem a fent felsorolt folyóiratok 1910-es számait, és kiemelem azokat a különbségeket és egymással megegyező jelenségeket, amelyek rányomták bélyegüket az egész évre.

Egy folyóirat indulása mindig egy igényre – ez esetben ízlésre – való válasz is (megszűnése szintúgy, kivéve, ha anyagiakról van szó), egy már a(z) (el)hall-

gatásra képtelen kielégülés/kielégítés transzparens dinamikáját rejtegeti. Ilyen értelemben az irodalmi folyóirat nem légüres térben tenyészik: hatások érik, és maga is hatásokat generál, bizonyos értelemben nevelő erővel is bír, és ezek az erővonalak messzire elgyűrűznek, így egy évszázadra rá, mi magunk is sokszor meglepő csomópontokba, ismerős nevekbe gabalyodunk.

A *Der Brenner* c. folyóirat például Desider Kosztolányitól novellákat közöl (*Großvater*¹, *Morgen im Stadtwäldchen*²...), a *Srpski književni glasnik* pedig Hofmannsthaltól verset (*Balada o spoljašnjem životu*³), valamint az 1910 márciusában, a *Wiener Secession*ban megrendezett Ivan Meštrović-kiállításról, a *Nyugat* lapjain Fémes Beck Vilmos, a *Srpski književni glasnik*ban pedig dr. Milan Ćurčin ír beszámolót.

Német nyelvtérületen 1910-ben már forrong az avantgárd irodalmi-művészeti közélet, ugyanekkor utóéletét éli, egyben lassan ki is látszik merülni a századfordulós lírai szépségelv. Igaz, Rilke *Duinói elégiái* majd csak ezután íródnak, Hofmannsthal is még nagyban írja *Dramulettjeit* és *Lustspieljeit*, Stefan George majd csak 1928-ban adja ki a *Das Neue Reich* c. kötetét, de ezek mind-mind az életművek kései szakaszaihoz tartoznak. A levegőben megannyi induló hullám gyűrűzik tova, és a *Der Brenner* az egyik folyóirat, amely már a kezdetek kezdetén teret enged Georg Trakl és Theodor Däubler lírájának.

„Ich kenne die Zähne der Hunde,
In der Wind-ins-Gesicht-Gasse wohne ich,
Ein Sieb-Dach ist über meinem Haupte,
Schimmel freut sich an den Wänden,
Gute Ritzen sind für den Regen da.”⁴

A folyóiratok kulturális kontextusa az egymásra halmozódó évgyűrűkkel megsokszorozza perspektíváit is. A légüres teret meghazudtoló aktív kultúr- és irodalomszervezés egy olyan közéleti igényre vall, amelyet még mai szemmel nézve is kimagasló teljesítménynek tekinthetünk. A *Der Sturm*mal szoros együttműködésben Kandinszkij és a köréje gyűlt képzőművészek Münchenben létrehozzák a *Der Blaue Reiter* elnevezésű, azóta epikussá lett csoportot; megalkul a *Sturmbühne*, amely azóta is az expresszionista színpad egyik legfontosabb folyóiratának számít. A felolvasóestek közül a korai expresszionizmus első berlini kifejezőit, a *Der Neue Club* elnevezésű csoportosulást kell megem-

¹ DER BRENNER, 1913–14./4. Jahr, 2. Heft

² DER BRENNER, 1913./3. Jahr, 16. Heft

³ SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1912./1., sveska 12.

⁴ EHRENSTEIN, ALBERT: *Wanderers Lied*, In: *Die Fackel*, 1910./11. Jahr, 296–297. Heft

litenünk. Ezek mellett természetesen még olyan antológiákról is szót kell ejteni, mint a *Brenner-Jahrbuch*, a *Sturmabende*, a *Menschheitsdämmerung*, továbbá még sok más, de ezeket már évekkel később adják ki.

1910-ben jelenik meg a *Die Fackel* c. bécsi folyóiratban a magyar zsidó családból származó Albert Ehrenstein korai expresszionista költő tollából a *Wanderers Lied* c. vers. Az önmagukban álló, autonóm versmondatok, a szét-szabdalt versbeszéd, a látszólagos befejezetlenség és az egyre fokozódó zaklatottság az expresszionizmus iskolapéldájává teszik a művet. Ebben az évben írja meg Georg Heym a hasonlóan borongós hangulatú *Der Gott der Stadt* c. versét, amely már nem kizárólag a személyes megsemmisülésről, hanem egy egyre szélesedő térben a városnak mint romlandó civilizációs térreumnak az elpusztulásáról szól. Ebben az értelemben szólnunk kell még Jakob van Hoddisről is, aki 1911-ben már a világ végétől ír (*Weltende*).

A *Nyugat* ugyanekkor nem lépi át az avantgárd határát. Mára már nagy magyar klasszikusoknak számító műveket közölt folytatásokban, amelyek szilárdan gyökeret vertek a századforduló szimbolista, naturalista, szecessziós diskurzusában. A folyóirat megmarad a polgári ízlés és ízlésítélet keretein belül, nem vállalkozik vakmerő hadműveletek lebonyolítására, sőt, bizonyos értelemben el is sáncolja magát. Babits *Futurismus*⁵ c. kritikájában eléggé elmarasztaló véleménnyel illeti Paolo Buzzi *Aeroplánok* c. verseit, úgyszintén Marinetti második futurista kiáltványát tartalmazó kötetet, nem látván benne osztrákellenességen, vidéki dilettantizmuson, tematikai kopottságon, lírai közhelyeken és Nietzsche-epigonizmuson kívül semmit. Az 1910-es *Nyugat*-számokban Ady Endre: *Minden titkok versei*, Cholnoky Viktor: *Az alerion-madár vére*, Móricz Zsigmond: *Sárarany*, és hasonló, ma már a kánon vitathatatlan részéhez tartozó művekre bukkanhatnak az olvasók.

„Másként halálos csend és néma untság.
Poros akác-sor, vakolatos utcák,
petróleumlámpák és nyugalom,
üveggolyók a kertes udvaron.”⁶

Az év egyik érdekessége, hogy először 1910-ben arat osztatlan sikert Kosztolányi Dezső, a *Nyugat* lapjain, majd többedmagával, végül a kötetben megjelent *A szegény kisgyermek panaszai*⁷ c. szimbolista-szecesszionisztikus versciklusa. A ciklus a huszadik század folyamán a magyar líra egyik remekművévé nőtte ki

⁵ NYUGAT 1910/7.

⁶ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *A szegény kisgyermek panaszai*, In. *Nyugat*, 1910/7. szám

⁷ NYUGAT, 1910/7.

magát, gazdag belföldi és külföldi recepciója szinte világirodalmi rangra emelte. Az 1910-es esztendő olvasói szemmel láthatóan követik a fáziseltolódások diktálta tempót. A versek sajátosan hullámzó sorai eltérnek a francia és német mintáktól, és bár ott már kifáradt a századfordulós irodalmi stílus, ez a ciklus mintapéldánya a Magyarországon még javában divatos esztéta-modernségnek. A szecessziós ornamentika sok szótagos rímeinek kiaknázása szinte idegen (bizonyos értelemben lehetetlen) a francia, angol és német nyelvű irodalmakban. Ugyanakkor érdekes az erőteljes Freud-hatás, amely Kosztolányinál a gyermekkor felidézésével, a német expresszionistáknál pedig érdekes módon az Ödipusz-komplexusban csúcsosodik ki. Az elkülönződés legszembeütőbb ismérve a perspektívák ellentétes iránya, hiszen míg a magyar irodalomban továbbbélő esztétizáló írásmód objektív akar lenni a legszubjektívebb dologban is, addig a német expresszionisták (és a többi avantgárd irányzat) a legközömbösebb dolgot is személyesen láttatják.

A két irodalmi korszak közötti alapvető különbség a mimetikus-antimimetikus írásmód konzekvens használata. A *Der Brenner*ben publikáló Trakl még a tájat, helyzeteket, harcteret, utcákat tematizáló verseiben is egy szélsőségesen személyes szita szűrőjét alkalmazza – nála még a természet is társadalmi, lélektani konnotációkkal bővül. Az 1910-ben, a *Nyugat*ban publikálók szövegeit viszont még a naturalizmusnak szikével metszett, részletes, természettudományos pontossága fémjelzi, és megjelennek bennük a Kosztolányi-, Tóth Árpád-, Babits-, Juhász Gyula-féle szecessziós minták. Amíg a *Der Sturm*ban csupa mozgás, csupa ige és főnév, csupa emblematisztikus megelevenítés, csonkolás a vers, addig a *Nyugat* hemzseg a hangulatfestő és hangutánzó szavaktól, árnyaló melléknévektől és dús, telített mondatoktól. A metaforák hasonlító és hasonlított közötti feszültségét organikus, természetet, évszakot konnotáló szavakkal teremtik meg, a nyelvi játékban, szemünk előtt elevenednek meg az elvont élettelen tárgyak. A szövegekből szinte kiolvasható – akár Rilkenél a klasszicizáló hagyomány – az esztétizmuson átszűrte népművészet. A cél azonos, és a minták is, csak az idő fogyásával a külön utak megszűnnek párhuzamosak lenni.

A *Srpski književni glasnik* 1910-es száma a lassan tovaagyűrűző irodalomtörténeti korok érdekes esete. A délszláv irodalmak fáziseltolódási tendenciája, keletnek és nyugatnak együttes hatása, az esztétikum és politikum keveredése az európai irodalom érdekes színfoltjává teszi a korpuszt. Az 1910-es szám keresztmetszetét adja annak a szerb irodalmi ízlésnek, amely érdekesen ötvözi a nyugati verselési formákat a romantikán áthagyományozott hazafias érzelmekkel. A szerkesztéspolitikai egyrészt a külföldi (elsősorban francia) irodalmi mintákra alapoz, másrészt párhuzamosan közöl hazai és külföldi alkotókat. Rovatait illetőleg kevésbé rendszeres jelleggel irodalmi, színházi, tudományos, politikai szemlét is tartalmaz, de elsősorban irodalmi lap. Korának irodalmi lapja, amely

zömében szerb írók, költők, írásait közli, de olyan nevekre is bukkanunk, mint Lou Andreas-Salomé, D.G. Rosetti, Csehov, Heine vagy Nietzsche.

„Kandilo i sad pred ikonom tinja,
I sad je pozno predbožićnje doba;
Al gluha jama sad je moja soba,
A ja list sveo pod bjelinominja.”⁸

Amint főntebb láthattuk, az információáramlatok már akkor a fordításirodalom és a kapcsolattörténeti vonatkozások sokaságát szolgálták (Meštrović), viszont sokszor egymást taszító tendenciával. Amíg a *Nyugat*ban megjelent tanulmány a szobrokat a kor esztétikai-művészeti mércéjéhez viszonyítja, addig a *Srpski književni glasnik* – több helyen is, és ez mai szemmel még érdekesebb, horvát szobrászról lévén szó – a tárlat nemzeti jellegét, történelmi ihletettségét emeli ki.

Az imént felsorolt nevekből többek között kitetszik, hogy nem a kortárs világirodalmi alkotásokon van a hangsúly, Heinétől például a *Loreleit*⁹ választják, egy verset, amely közel kilencven évvel azelőtt íródott. A kor szerbiai irodalmi gyakorlata sem ömlik bele az avantgárd áramlatokba – ez majd csak a világháború után történik meg, ahogy Magyarországon is –, a szerkesztők viszont ugyanazzal a prófétai szereppel bíztak meg, mint a *nyugatosok*. A századforduló és az első világháború között a szerb, sőt tágabb értelemben a délszláv írók az orosz realisták helyett a francia parnasszistákra és szimbolistákra néznek fel. A folyóirat európai irodalmi értékeket hivatott közvetíteni akkor is, ha ezek az értékek – átadván már helyüket egy új nemzedéknek – Európában már kikerülnek a kortárs esztétikai gondolkodásból.

Az 1910-es évek – a magyar irodalomhoz hasonlóan (*A szegény kisgyermek panasza*) – a szerb irodalomban is van egy antologikus darabja. A *Srpski književni glasnik* tárja az olvasók elé, Aleksa Šantić *Pretprazničko veče*¹⁰ című elégiájáról van szó. Érdekesmód, ez a hosszú vers is gyermekkori reminiscenciákból, egykori boldog karácsonyok meleg családi hangulatából táplálkozik. Šantić viszont nem a kifejlett modern szerb irodalom képviselője, inkább egy Ady-féle irodalmi jelenség, amely a távoli – Csontváry-képeket felidéző – Mosztárból zár le és indít el egy új irodalmi gondolkodást. A gyermekkori emlékekbe való alámerülés nem olyan analízáló, problematikus eseményeket tematizáló, mint Kosztolányinál, aki szinte kitapinthatóan freudiánus módszerekkel nyúl a személyes anyaghoz. Šantić inkább egy abszolút múltba, egy rég

⁸ ŠANTIĆ, ALEKSA: Pretprazničko veče, In. *Srpski Književni Glasnik*, 1910/1., Sveska 1.

⁹ SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1909/1., Sveska 9.

¹⁰ SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/1., Sveska 1.

letűnt kor távoli, bukolikus díszletébe olvasztja az eseményeket, és amelynek alapelemeiben még jelenségszerűen (és az ebben a versben szépen látszik) tovább él a későromantika, akárcsak Ady esetében.

A folyóirat segítségével, száz év elmúltával, rálátásunk van a kor szellemi és esztétikai áramlataira. Érdekesekek az egyetlen számon belüli ellentétes lírai szerepek: Milan Rakićtól a *Prelazno pokoljenje*¹¹, Mirko Korolijetól pedig a *Srpske crkve i manastiri*¹² c. verseket közlik, az egyik a téves korba való beleszületést pesszimizmusba oltja, a másik pedig a néhai nemzeti nagyságokhoz, eseményekhez, helyszínekhez szöki a jelen elől. A folyóirat helyet szorít a külföldi mintákra tekintő Rakićnak, valamint a szerb irodalomban oly honos, *Korolije*-féle, romantikából átmentett harcias hazafiságnak egyaránt. Régi korok dicsősége és a jelenkor tétlen tespedtsége között feszíti ki buzdító ellentéteit Božidar Puric is a *Sablja rđa*¹³, és a *Pesma o našoj pesmi*¹⁴ c. versekben. Bizonyos értelemben úgy is fogalmazhatunk, hogy a tizenkilencedik századi harcias nemzeti tematika él tovább e versekben, csak egy újabb, „nyugat-európaibb” parnasszista-szimbolista köntösben. A magyar lírában is létezik egy kanonizált nemzeti vonal, amelyet elsősorban Ady képvisel, de ez az ő részéről inkább bíráló, mintsem dicsőítő hangú. Ehhez az ifjú nemzedékhez tartozik továbbá az enyhén proletár kicsengésű Nestor Žučni¹⁵ és Rikard Nikolić¹⁶ is. Amint láthatjuk, a lap, ha egy kis késéssel is, de követi a világirodalmi esztétikai normákat, a politikai áramlatokat illetőleg viszont a legellentmondásosabb pólusok képviseltetik magukat. A huszadik század eleji ideológiai mozgásnak minden árnyalata jelen van: a lírában, prózában, nemzeti színjátszásban, tudományos értekezésekben fontos helyen szerepel a nyelv, a történelem és a széttagolt, több államalakulatban élő nemzet majdani Balkáni Konföderációja, de ugyanilyen intenzitással írnak proletariátusról, Marxról, Engelsről, megjelennek már a munkássorsot tematizáló versek is és hasonlók.

Száz év távlatából talán zsúfoltnak tűnik ez az 1910-es év, telítettnek, töménynek, fontosnak... Talán az is volt, de nem ezért tekintettük át, hanem hogy az időbeli párhuzamban megegyező és eltérő vonásokat állapítsunk meg. Fontos viszont megjegyeznünk: egyik sem jobb vagy rosszabb – csak más. Érdekes, hogy a francia mintára íródott *nyugatos* lírába hogyan épülnek bele a freudi pszichoanalitikus tanok, ugyanakkor ehelyett a modern szerb líra a nemzeti szolidaritásnak ad elsőbbséget. Német nyelvterületen az első világháborút megelőző évek egy új művészeti hozzáállást, esztétikai normatívát, beszéd-, sőt gondolko-

11 SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/1., Sveska 1.

12 SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/1., Sveska 5.

13 SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/2., Sveska 8.

14 SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/2., Sveska 8.

15 SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/2., Sveska 5.

16 SRPSKI KNJIŽEVNI GLASNIK, 1910/2., Sveska 5.

dásmódot fejlesztettek ki, egy olyan lírai novumot, amely majd csak a húszas–harmincas években éri el a széles magyar és/vagy a szerb olvasói rétegeket. A legérdekesebbek viszont azok a motívumokat kidomborító apróságok, melyek felfedezéséhez csak a többszöri olvasás vezet: a természeti jelenségek irodalmi adaptációja, a város megjelenése iparvárosi monstrum vagy mezővárosi élő organizmus képében, a háborúért való középkori idilleket ecsetelő rajongás vagy a gépeket, vért, felperzselt erdőket sirató pacifizmus. Ezekért érdemes olvasni igazán. Az 1910-es év mélyfurata ebben az értelemben keresztmetszetét adja annak a folytonos irodalmi mozgásnak, amely ezen művészeti ág lételeme, pulzáló attribútuma egy poraiból megújuló örök erőnek.

IRODALOM

BRENNER, DER, 1910./1–24. Heft, <http://corpus1.aac.ac.at/brenner/>, (letöltés: 2010.01.07)
FACKEL, DIE, 1910./11. Jahr, 296–297. Heft <http://corpus1.aac.ac.at/fackel/> (letöltés: 2010.01.15)

NYUGAT, 1910./1–24. szám, <http://nyugat.oszk.hu/>, (letöltés: 2010.01.07)

СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК, 1910/1., sveska 1–12., <http://digital.nb.rs/eng/direct.php?sign=P-1010-1910-001> (letöltés: 2010.01.07)

СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК, 1910/2., sveska 1–12., <http://digital.nb.rs/scc/direct.php?sign=P-1010-1910-002> (letöltés: 2010.01.14)

BJELICA, Dragiša: *Istorija srpske književnosti*, Nikšić, 2006.

CASSOU, Jean (szerk.): *A szimbolizmus enciklopédiája*, Budapest, Corvina Kiadó, 1985.

DERETIĆ, Jovan: *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd, BIGZ, 1990.

KASSÁK Lajos: *Az izmusok története*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1972.

RICHARD, Lionel (szerk.): *Az expresszionizmus enciklopédiája*, Budapest, Corvina Kiadó, 1987.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.), *A magyar irodalom története I–III.*, Budapest: Gondolat, 2007.

Literary Trends in 1910

The study analyses literary trends of a hundred years ago as reflected in those literary journals which became the corner stones of German, Hungarian and Serbian literary traditions. The year 1910 produced anthological pieces for each of these literatures, and this as a part of a phase shift which allowed for the expression of specific literary flavours – both the otherness and the sameness. At the time when expressionism was already trying its wings in the German speaking lands, in Serbian and Hungarian literatures aesthetic modernism and Parnassian and symbolic lyric poetry were shaping the tastes. The study primarily focuses on lyric poetry, but where necessary, it also deals with other genres as well.

Keywords: lyric poetry, aesthetic modernism, Parnassian symbolism, expressionism, German, Hungarian and Serbian literature, phase shift

821.511.141(497.113)-4

821.511.141(497.113):811.163.41

Drozdik-Popović Teodóra

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
teopo@eunet.rs

HERCEG JÁNOS ÉS A SZERB¹ IRODALMI KULTÚRA

János Herceg and Serbian Literary Culture

A vajdasági magyar kultúra multikulturaként definiálható, így elengedhetetlen tényezőjét képezi a térségben élő más nemzetek és nemzetiségek kultúrájával való párbeszéd. Herceg János azok közé a személyek közé tartozik, akik nagyon tevékenyen részt vettek e dialógusban; ő valójában sokat hozzatott a magyar–délszláv irodalmi (kulturális) kapcsolatok kiépítéséhez és fenntartásához. A dolgozatban hangsúlyos szerepet kap Herceg János fordítói tevékenysége.

Kulcsszavak: Herceg János, multikulturalitás, fordítás, *Vuk és kora*, *Távlatok/Perspektive*, Veljko Petrović, Đura Jakšić.

„... néha idegen nyelvre kéne fordítani magyar szövegeket, hogy megtudjuk, mit is akarnak valójában”. (ESTERHÁZY 1996)

Herceg János 1909. május 11-én született Zomborban; tehát tavaly, 2009-ben ünnepeltük születésének századik évfordulóját, amiről az is tanúskodik, hogy látványosan több nem tudományos jellegű szöveg méltatta az író munkásságát, illetve közéleti szereplését. Ami a tudományos munkákat illeti, azt mondhatjuk, hogy Herceg János a vajdasági magyar irodalomtörténeti írások viszonylag állandó tárgya, nemcsak azért, mert irodalmunk jelentős alkotója volt, hanem azért is, mert minden újabb dolgozat alkalmat jelent az újraolvasáshoz, műveinek – korunkhoz mért és az éppen aktuális irodalomtörténeti gondolkodásnak megfelelő – átértelmezéséhez. Dolgozatomban én is igyekszem majd egy újabb képet festeni Herceg Jánosról; szeretném áttekinteni azt a szövegtörzset, amelyből kitűnik, hogy milyen mértékben (és hogyan) járult hozzá Herceg János a magyar–délszláv irodalmi (kulturális) kapcsolatok kiépítéséhez és ápolásához, ami

¹ Ezen a helyen tulajdonképpen a jugoszláv jelzőnek kellene állnia, hiszen akkor még létezett az úgynevezett „nagy” Jugoszlávia, de a volt tagállamok irodalmával való kapcsolat felkutatása csak egy terjedelmesebb munka keretében lehetséges. Időnként azonban ki tekintek a horvát, bosnyák stb. írások felé is.

lehet, hogy már közhelyszámba megy, de véleményem szerint nagyon lényeges egy multikulturális közösségben, amilyen a Vajdaság². Állításom alátámasztására idézek Bányai János *Kisebbségi magyaróra* című kötetéből. A tanulmányíró a következőket állapítja meg a vajdasági magyar kultúráról (mely véleménye szerint kiegyenlíthető az irodalmi kultúrával): a vajdasági magyar kultúrának „a története valójában a befogadások és »fordítások« története, hiszen a század eleji háború után a hagyománytalansággal, ennek a rémképével küzdött meg, mégpedig úgy, hogy ... megteremtette maga számára az idegenre, a másra való rászorultság tudatát, és így sorozatosan lépett be gazdagító párbeszédbe ... A vajdasági magyar kultúra így módon mint multikultúra létesült, és ezt a vonását mindvégig megőrizte”. (BÁNYAI 1996: 49–50.) Ez a folyamat természetesen nem jelentette számára a magyar kultúrától való elszakadást, „még akkor sem, amikor az izoláció körülményei között szinte egészében önmagára maradt”. (BÁNYAI i. m. 50)

Herceg János vajdasági, magyar és kisebbségi író (volt), és mivel – az előző gondolatmenethez kapcsolódva – a kisebbségi kultúrának (Jacques Derrida szerint a kultúrának általában) egyik létfontosságú eleme a fordítás, érdemes lenne először a szerző műfordítói tevékenységével foglalkozni.

Herceg János húszéves volt, amikor 1929-ben Zomborban megjelentette IKSZ (Irodalom, Kultúra, Szemle) című folyóiratának első és egyben utolsó számát (TOLDI 1993), amelyben már megmutatkozott, hogy igényt tart a délszláv irodalmakkal való kapcsolatteremtésre. Budapesti tartózkodása alatt magyar folyóiratokban próbálta közölni fordításait; Ivo Andrić *Mara milosnica* (*Mara, a kegyencnő*) című művét elküldte a *Nyugat*-nak, a szöveg azonban nem jelent meg³. Ennek ellenére Herceg János továbbra is foglalkozott műfordítással, munkásságának szinte minden korszakában, egy időben a Testvériség–Egység Könyvkiadó Vállalatnál fizetett műfordítóként is dolgozott. Olyan jelentős jugoszláv szerzőket fordított mint Miroslav Krleža, Prežihov Voranc, Ivan Tavčar, Szlavko Janevszki, én azonban dolgozatom témájával összhangban csak a szerbről fordított legfontosabb művek címét sorolom fel: Ivo Andrić: *Nyuszi*, *Kisasszony*; Branislav Nušić: *A megboldogult*, *A miniszter felesége*, *A gyászoló család*; Borisav Stanković: *Riska*; Jovan Popović: *Igaz legendák*; Branko Ćopić: *Nikola Burszács kalandjai*. Úgy vélem, hogy ezek a műfordítások nem kaptak kellő figyelmet, nem született elegendő fordításkritika, illetve olyan jellegű ta-

² Mindezt egy viszonylag rövid és esszészerű dolgozat keretein belül teszem, ezért nem törekszem teljességére, hanem igyekszem kiemelni a téma (véleményem szerinti) legérdekesebb pontjait.

³ Ami Herceg János délszláv vonatkozású szövegeit illeti, a *Nyugat* egyedül egy Vuk Karadžićról szólót közölt.

nulmány, amely összefoglalná a fordítások jellemzőit, különlegességeit, esetleges hibáit. Mind a szerb, mind a magyar Herceg Jánosról szóló írások legfeljebb említést tesznek Hercegnek e tevékenységéről, és helyenként felsorolják az általa fordított szerzőket és a művek címét. Ezek közül a szövegek közül a legjelentősebb Aleksandar Tišma jellemzése, amely abból az alkalomból született, hogy Herceg Jánost a Vajdasági Tudományos Akadémia tagjává választották⁴. Tišma véleménye szerint Herceg János az a vajdasági magyar író, aki fordításai által – Csuka Zoltán mellett – a legtöbbet tett a magyar és a szerb (jugoszláv) irodalmi kapcsolatok kiépítéséért és fenntartásáért, többek közt ezért tartotta méltónak az akadémikusi cím viselésére.

A kultúrák közötti párbeszéd mindig kétoldalú, egyébként nem is nevezhetnénk dialógusnak, nyilvánvalóan a szerb (jugoszláv) irodalomban is megmutatkozott az igény arra, hogy megismerjék magyar kortársaikat. Herceg Jánosnak hat műve jelent meg fordításban, négy szerb, egy ruszin és egy albán nyelvű. Szerb nyelven megjelent kötetei a következők: *Crni anđeo* (elbeszélések), *Anin oproštaj* (regény), *Nebo i zemlja* (regény), *Plavi topoljak* (elbeszélések). Ezeket Seja Babić, Mladen Leskovac, Ivan Ivanji és Ormai Jenő fordították. Ami a művek szerb recepcióját illeti, az vagy nem volt túl produktív, vagy nehezen hozzáférhető a mai kutató számára. Úgy tűnik, hogy a szerb (jugoszláv) kritikusok, illetve irodalmárok tollából akkor született a legtöbb írás Herceg János alkotásairól, amikor a Vajdasági Tudományos Akadémia tagjává választották (erről már fentebb is szóltam). Az *Odjek (Visszhang)* című folyóirat 1980. szeptemberi számában Svetozar Radonjić Ras a következőket írja Herceg János *Kék nyárfás (Plavi topoljak)* című novelláskötetéről: „Kétségtelenül nagyon jelentős művészről van szó, akinek a tolla kifejezetten mélyre hatol az életbe, ... különösen az emberi lélekbe... Egyfelől az életet festi, annak reális és irreális komponenseivel együtt, másfelől pedig a hús-vér embert, akinek megmutatja árnyaltabb, misztikusabb oldalát is, a tudatlattit, mely sokszor szemben áll az emberi akarattal.”⁵

Amikor délszláv–magyar irodalmi kapcsolatokról van szó, általában említésre kerül a valóban nagyon fontos mű, a Szenteleky Kornél által 1928-ban kiadott könyv, a szerb írók magyar nyelvű antológiája, amely a *Bazsalikom* címet viseli. Tanulmányaim során azonban egyszer sem találkoztam azzal az információval, hogy Herceg János két szerb nyelvű antológiát is összeállított. Az első, a *Šest jutara ruža i druge novele majstora mađarske pripovetke (Hatholdas rózsakert és a magyar elbeszélés mestereinek más novellái)* 1953-ban jelent meg; Herceg János írta hozzá az előszót, a fordítók pedig Lidija Dimitrijević, Đura Ruškuc és

⁴ Herceg Jánost 1981.11. 24-én kinevezték a Vajdasági Tudományos Akadémia rendes tagjának.

⁵ A kiemelt idézet a dolgozatíró fordítása.

Aleksandar Tišma voltak. Babits Mihály címadó, kissé anekdotázó, inkább századvégi⁶ stílusú novellája mellett olvashatók benne Mikszáth Kálmán, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Kaffka Margit, Bródy Sándor, Tömörkény István és mások alkotásai. Herceg János előszavában igyekszik átfogó képet festeni a XX. század eleji magyar novellisztikáról, külön-külön beszél minden szerző stílusáról, esetleges hiányairól, mindezt annak érdekében, hogy a szerb olvasó számára „betekintést nyújtson a magyar irodalmi életbe” (HERCEG 1953: 15.). *Híd*-szerkesztő korában válogatást⁷ jelentetett meg a folyóirat 1956-os számaiban megjelent írásokból szerb nyelven. Az antológia kiadására 1957-ben került sor, címe a magyar *Híd*-nak megfelelő *Most* volt. Parafrázis helyett inkább Toldi Évát idézem, aki Herceg-monográfiájában a következőket írja róla: „A válogatás méltóképp prezentálta az itteni irodalmi törekvéseket. Fehér Ferenc verse és Bori Imre Fehér Ferenc-tanulmánya mellett Majtényi Mihály *Remények batárján* című novelláját és Börcsök Erzsébet elbeszélését közölte többek között a lap. De meg kell említeni Tomán László kritikáit szerb írók műveiről, Szirmai Károly írásait két jelentős könyvről – Majtényi Mihály: *Bige Jóska házassága*; Herceg János: *Anna búcsúja ...*” (TOLDI i. m. 86). Nem szükséges hangsúlyozni a két antológia relevanciáját a kapcsolatteremtés szempontjából, és talán azt sem, hogy ezekkel sem igazán foglalkoztak még sem a magyar, sem a szerb irodalomtörténetben.

A szerb irodalomtörténet Herec Jánost elsősorban novelláíróként tartja számon. Aleksandar Tišma a fentebb már említett jellemzésében külön kiemeli a szerző azon novelláit, amelyekben kifejezésre jut a vajdasági régió, a vajdasági nép, még pontosabban a „bácskai ember”, akinek jellemét a sokéves együttélés formálta. Szoros barátság mellett, művészetének ez a vonása is összeköti őt Veljko Petrović íróval és Milan Konjovićyal, a híres festőművésszel. Hozzájuk hasonlóan Herceg is „a tájképnek a szerelmese, amely közel sem szenved karakterhiányban. ... a legnagyobb figyelmességgel és kedvvel azokat a situációkat festi, amelyekben a »mi« népünk szerepel ...”⁸

Veljko Petrovićyal való kapcsolatával már sokat foglalkoztak. Együttműködésükről több kötet is tanúskodik, ilyen például a *Susreti s Veljkom Petrovićem* (*Találkozások Veljko Petrovićyal*) és az *Emlékezés Veljko Petrovićra*; az újvidéki Szerb Matica Könyvtárában levelezésüknek részletei is megtalálhatók; azt is meg kell említeni, hogy Herceg János volt az, aki Veljko Petrović magyar nyelven megjelent műveihez az előszót írta⁹.

⁶ Itt a XIX. század végére gondolok.

⁷ Herceg János tulajdonképpen kísérletet tett a vajdasági magyar irodalom szerb nyelvű folyóiratának megindítására, sajnos csak egy száma jelent meg.

⁸ Aleksandar Tišma jellemzéséből.

⁹ Herceg János ugyanúgy nagyon sok szerb nyelven megjelent magyar szerző művéhez is írt elő- vagy utószót.

Az eddig felsoroltakhoz hozzá kell tenni azt is, hogy Vuk Karadžić születésének kétszázadik évfordulója alkalmából Herceg Jánosnak *Vuk és kora* című esszékötete jelent meg, amely azért különleges, mert teljesen más perspektívából szemléli Vuk nyelvújító tevékenységét, és a körülötte zajló eseményekhez olyan szemszögből közelít, amely véleményem szerint – talán némi elfogultság miatt, vagy valamilyen más okból – ismeretlen a szerb olvasó számára. Vuknak tudniillik erős személyi kultusza alakult ki a szerb nép körében, és ez érthető is, hiszen Vuk Karadžić valóban sokat tett nemcsak a szerb nyelv, hanem a kultúra érdekében is, azonban sokszor elfeledkeznek arról, hogy ő is ember volt, hogy egyes – szintén tekintélyes – kortársai a kor eszméivel összhangban joggal elleneztek reformjait; olyan bölcs mondásokat tulajdonítanak neki, amelyeket mások fogalmaztak meg stb. Herceg János viszont mindvégig szem előtt tartja a felsoroltakat, és – írásának műfajából kifolyólag – kommentálja a leírt eseményeket, affektív reakciót fűz hozzájuk.

Herceg János *Távlatok/Perspektive* című akadémiai beszédében is reflektál a szerb (jugoszláv) irodalomra. A sajátosan összeállított szövegben, melynek egy-egy fejezetében Európa egy-egy kulturális központjához kapcsolódó élményeit fejt ki a szerző, a Vuk Karadžić-esszékhez hasonlóan rendkívül érdekes kontextusban kerül szóba Đura Jakšić. A romantikus festőművész és költő, kinek szobra ott található az újvidéki Duna park bejáratánál, a XIX. század közepén Zmajjal és több más szerb ifjúval együtt Bécsben tartózkodott. „Csapongó és szeszélyes” jelleméről, költészetéről (melyre többek közt Petőfi Sándor is hatással volt) gondolkodva Herceg Jánosban felmerül a kérdés, hogy valóban Đura Jakšić-e az, akinek eméltáblát kellene elhelyezni azon a házon Bécsben, amelyben 1856-ban együtt lakott Jovan Jovanovićyal, a későbbi Zmajjal. S ha mégis sor kerülne a tábla felállítására, nem kellene-e Zmaj nevét is belevésni, akinek több köze is volt Bécshez, illetve hosszabb időt töltött a császárvárosban. Herceg János ezt a Đura Jakšićről szokatlan apropóból született írását – némileg a költő stílusához alkalmazkodva – a következőképpen zárja: „De hát mi köze mindenhez Đura Jakšićnak, aki az esti hársfáknak zokogta el bánatát, s mint aki seholy leli a helyét, Münchent is otthagya nemsokára, hogy most már füstös szerbiai mehanák bohémjai között olvassa fel verseit, s közben megfesse a »Kékruhás lányt«, akibe oly reménytelenül beleszeretett ...” (HERCEG 1984: 30.)

A vajdasági magyar kultúra valóban multikultúra, és valóban a más kultúrákkal való párbeszédéből építkezik, ám nincsen minden képviselőjének elegendő akarata, de talán még inkább elegendő tudása ahhoz, hogy folytassa a dialógust. Azt mondják Herceg Jánosról, hogy ő nem csupán írt, hanem irodalmat teremtett. Én úgy látom, hogy ennek a teremtő aktusnak nagyon lényeges pontját jelentette a délszláv irodalmakkal való kapcsolat fenntartása.

„Nem lehetett olyan hamar elfelejteni. Milyen jó érzés volt mégis, amikor fiatalon felfedeztük magunknak Krležát és Ady-tanulmányát! S a magyar költő letagadhatatlan hatását egy Crnjanski verseiben! Vagy amikor később, már egy új háború küszöbén, Jovan Popović rokonszenve nyilvánult meg minduntalan a mi dolgaink iránt, miközben ennél valamivel korábban Vasa Bogdanov írta cikkeit a *Szervezett Munkásba!*” (HERCEG i. m. 20.)

IRODALOM

- BÁNYAI János 1996. *Kisebbségi magyaróra*. Újvidék
HERCEG, Janoš szerk. 1953. *Šest jutara ruža i druge novele majstora mađarske pripovetke*.
HERCEG, Janoš 1984. *Távlatok / Perspektive*. Novi Sad
TOLDI Éva 1993. *Herceg János*. Újvidék

János Herceg and Serbian Literary Culture

Hungarian culture in Vojvodina can be defined as multi-cultural and, as, such dialogue with cultures of other nations and nationalities is an indispensable factor. János Herceg belonged to those writers who took an active part in this kind of dialogue; in fact, he did a lot to develop and maintain Hungarian –South Slav literary (cultural) relations. There is an emphasis on the presentation of the translation work of János Herceg in this paper.

Keywords: János Herceg, multiculturalism, translation, Vuk and his age, Perspectives, Veljko Petrović, Đura Jakšić.

82'246.2(497.113)

Törteli Telek Márta

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
ttmarta@stcable.net

KÉTNyelvűség és Szövegértés

Bilingualism and Text Comprehension

A kétnyelvű környezetben élő kétnyelvű egyén két nyelvvel fedi le a kommunikációs tartományt. A Kárpát-medencében a magyar nyelv az indoeurópai nyelvekkel érintkezik. Így a határon túli kétnyelvű beszélőközösségekben a magyar nyelv kontaktusváltozatait beszélik. A korai kétnyelvű tapasztalat a nyelvi jelenségre irányítja a gyermek figyelmét. A kétnyelvű gyerekek – az egynyelvűekhez viszonyítva – jobban összpontosítanak az olvasási feladatra, könnyebben szintetizálnak, sokkal inkább tudatosodik bennük, hogy a grafémáknak és a hangoknak szimbólumjellegük van, és sikeresebben hangolják össze az olvasási készség kiépítéséhez szükséges lelki funkciók használatát. Az Észak-Bácskában és Észak-Bánátban folytatott kutatás is a kétnyelvűség és a szövegértés közötti pozitív korrelációra enged következtetni.

Kulcsszavak: kétnyelvűség, kódváltás, kontaktusváltozat, szövegértés.

A két- és többnyelvűség története egyidős az emberiség különböző népcsoportjai érintkezésének történetével. A nyelvi érintkezés csak a múlt század utolsó évtizedeiben (az 1950-es években) került a tudományos érdeklődés homlokterébe. Előtte a kétnyelvűség megközelítése alapvetően nyelvészeti kiindulású volt, miközben a jelenség társadalmi, pszichológiai, oktatási stb. vonatkozásai háttérbe szorultak. A nyelvek keveredésének kérdését, az érintkező nyelveknek főként a lexikonban tetten érhető hatásait vizsgálták, az átvételek különböző csoportjait osztályozták forma és jelentés szerint. A kontaktusok fonológiai, illetve szintaktikai vonatkozásai jóval kevesebb figyelmet kaptak.

A nyelvészeti orientáltság végét Einar Haugen és Uriel Weinreich szintetizáló munkái jelentik 1953-ban. Ettől számítva a bilingvizmus először Észak-Amerikában, később Európában és másutt is egyre inkább a tudományos figyelem középpontjába kerül.

A kétnyelvű környezetben élő kétnyelvű egyén két nyelvvel fedi le a kommunikációs tartományt, az egynyelvű egyén egygel. Haugen szerint a bilingvizmus azon a ponton kezdődik, amikor is egy nyelv beszélője teljes, jelentéssel bíró megnyilatkozásokat képes létrehozni a másik nyelven. William Mackey a kétnyelvűségre úgy tekint, mint két vagy több nyelv váltakozó használatára egy-

azon beszélő által. Grosjean pedig úgy véli, hogy a kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre (BARTHA 2005).

A többnyelvűség számtalan módon kialakulhat, érintve egyéneket vagy egész beszélői csoportokat:

1. gyarmatosítás által;
2. hatalmi-területi terjeszkedés során;
3. határok átrendeződésével (békeszerződések megkötésével);
4. migráció következményeként;
5. a kereskedelem szintén vezethet két- vagy többnyelvűséghez stb. (NAVRACSICS 2004).

A társadalmi két- vagy többnyelvűség gyűjtőfogalma azoknak a helyzeteknek, amikor is egyazon államalakulaton belül egynél több nyelvet használnak. A közösségi (kollektív) két- vagy többnyelvűség arra utal, hogy az azonos területen élő nyelvi csoportok különböző jellegű kapcsolataik révén érintkeznek egymással. Tehát a kétnyelvű beszélőközösség tagjainak részben rendezett, közösségi normák által „szabályozott” nyelvi gyakorlatát jelenti, vagyis nem kétnyelvűségi típus, hanem a szociolingvisztikai megközelítés számára az egyik legfontosabb vizsgálati keret (BARTHA 2005).

Ha megnézzük a világ nyelveinek területi megoszlását, a kétnyelvűség mint nyelvi elrendezés természetes volta – kiterjedtsége következtében – aligha vitatható. Minthogy a világ országainak legtöbbszörében egynél több nyelv használatos, e nyelvi-etnikai változatosságot alapul véve az egynyelvűség az, amely speciális esetet jelent. Vagyis a két- és többnyelvűség semmiképpen nem kivételes, hanem természetes nyelvi helyzet.

„A stabil kétnyelvű közösségek megőrzik az általuk használt nyelveket, és ez annak tudható be, hogy a nyelvek funkcionálisan jól elkülönülnek. A kétnyelvűségnek nagyon ritka esete ez... Sokkal gyakoribb ezzel szemben az instabil kétnyelvű közösség típusa, ahol a nyelvek használata nem különül el szabályszerűen egymástól, hanem átfedi egymást, aminek következtében a közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek a másik (általában a környező) nyelv használatára. Ez utóbbi közösségek a nyelvcseré folyamatát élik át” (KIEFER 2003: 366–367).

Ha az érdeklődés középpontjában az áll, hogyan válik az egyén kétnyelvűvé, miként marad az, milyen stratégiákat alkalmaz a nyelvelsajátítás folyamán, valamint a különböző kommunikációs helyzetekben, akkor az ún. egyedi (egyéni) kétnyelvűségről beszélünk (NAVRACSICS 2004).

Gyakori vélekedés, hogy a kétnyelvű szülők gyermekei nyelvi szempontból hátrányos helyzetűek. A megállapítás nem helytálló; mire ezek a gyermekek elérik az iskoláskort, a nyelvi fejlődés ugyanolyan szintjén állnak, mint egynyelvű kortársaik.

Két nyelv elsajátításának folyamata azonban különbözik attól, ahogyan egy nyelvet sajátítunk el. Három fő fejlődési szakaszt különböztetünk meg:

1. A gyermek kialakít egy szókincset, mely azonban mindkét nyelv szavait tartalmazza. Közöttük ritkán fordulnak elő mindkét nyelv, egymásnak megfelelő, azonos jelentésű szavai.
2. Megjelennek a két- vagy többszavas mondatok, egy mondaton belül mindkét nyelv szavai szerepelnek. A nyelvkeveredés gyakorisága azonban rohamosan csökken.
3. A gyermek szókinccse bővül, megjelennek az egymásnak megfelelő, azonos jelentésű szavak. Az eltérő nyelvtani szabályrendszer elsajátítása azonban még tovább tart; a gyermekek általában a 4. életévükben érik el ezt a szintet (CRYSTAL 2003).

A kétnyelvűségnek több típusa ismeretes, melyeket szintén érdemes szemügyre vennünk. A hozzáadó additív kétnyelvűség esetében az egyén egy támogató társadalmi közegben még egy nyelvvel gazdagíthatja nyelvi repertoárját, anélkül, hogy anyanyelve kárát látná. Ilyenkor a második nyelv hozzáadása az első nyelvhez egy gazdagabb szociális, kognitív és nyelvi képességet eredményez. Ezzel szemben a felcserélő szubsztraktív kétnyelvűség esetében az egyik nyelv megismerése a másik nyelv fokozatos felcseréléséhez vezet (GÖNCZ 2004).

„A nyelvek függetlensége és egymástól való függőségének pszicholingvisztikai meghatározása az összetett és a koordinált kétnyelvűséggel kapcsolatos. A nyelvi jel és a szemantikai tartalom összefüggései alapján az összetett kétnyelvű valószínűleg egy rendszerben szervezi a két nyelvet, míg az igazi koordinált kétnyelvű két egymástól elkülönült rendszerben” (NAVRACSICS 2004: 15. p.).

A nyelvek elsajátításának egymáshoz való időbeli viszonyítása szempontjából megkülönböztetjük a gyermekkori (korai), a fiatalkori és a felnőttkori (kései) kétnyelvűséget. A gyermekkori kétnyelvűségen belül pedig elkülöníthetjük egyrészt az egyidejű (szimultán), másrészt az egymást követő (szukcesszív) kétnyelvűséget.

Gyakran a korai és a kései kétnyelvűség szakkifejezések a nyelvsajátítás természetes vagy elsődleges, illetőleg mesterséges, másodlagos jellegét jelölik. Skutnabb-Kangas a természetes és az iskolai/kulturális kétnyelvűségről beszél, Adler pedig a szerzett és a tanult kategóriapárt határozza meg (KIEFER 2003).

A pszicholingvisztikai megközelítés hívei a beszédprodukción és -percepción szintjét szétválasztva beszélnek kétnyelvűségről. Eszerint produktív kétnyelvű az, aki mind a két nyelven beszél is és ért is, szemben a passzív vagy receptív kétnyelvűséggel, amely esetében a második nyelvet csak érti az egyén akár írott formában, akár szóban (GÖNCZ 2004).

Kétnyelvű egyének diskurzusát hallgatva gyakran tapasztaljuk, hogy a beszélgetésben részt vevők időről-időre nyelvet, vagyis kódot váltanak. Gal szerint „a kódváltás társalgási stratégia, amelyet a csoportthatárok kijelölésére, áthágására vagy lerombolására használnak; arra, hogy megteremtsék, előhívják vagy megváltoztassák az interperszonális viszonyokat a velük járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt” (WARDHAUGH 2002: 89). Többszövegű közösségekben, többszövegű kommunikációs szituációkban a kódváltás a nyelvi kapcsolatot tükrözője.

A nyelv választást befolyásoló tényezők:

1. a beszélgetés résztvevői;
2. a szituáció;
3. a beszélgetés tartalma;
4. a beszélgetés mint szociális interakció funkciója stb. (KIEFER 2003)

Li Wei (1994) a kódváltás komplex jellegét hangsúlyozza, tehát a lingvisztikai tényezők mellett érzelmi, szociális, pszichológiai mozzanatok is szerepet játszanak a kódváltásban (NAVRACSICS 2004).

A többszövegű közösségekben az egyes beszélők nyelvek közötti választása nem véletlen döntéseken alapul, hanem bizonyos mintákat, szabályszerűségeket követ (BARTHA 2005).

Wardhaugh kétfajta kódváltást különböztet meg. „Helyzetnek megfelelő kódváltásról akkor van szó, amikor a használt nyelveket a beszélők azon helyzet szerint váltogatják, amelybe belekerülnek: bizonyos helyzetben az egyik nyelvet, a másikban egy másikat használnak... Amikor a téma megváltozása kívánja meg a használt nyelv megváltoztatását, metaforikus kódváltásról beszélünk... a kód megválasztása sajátos színezetet ad annak, amit a témáról mondanak... a beszélők tényleges szavaikon túlmutató információk hordozására alkalmaznak bizonyos nyelveket... hogy meghatározzák a társadalmi szituációt” (WARDHAUGH 2002: 92–93). A kódváltás ugyanakkor mindenképp pragmatikai vonatkozású, vagyis kontextusfüggő.

Sztruktúráját tekintve a kódváltás magában foglalhat egy szót, egy állandósult szókapcsolatot, illetőleg kifejezést, s egy vagy több mondatot.

A mondaton kívüli kódváltás a legminimálisabb szintaktikai kötöttségekkel jár; használatához a második nyelvbeli minimális kompetencia is elegendő. A mondatok közötti váltás tagmondat- vagy mondatthatáron jelenik meg; a második nyelven is nagyobb folyékonyságot követel. A legproblematisabb típus a mondatokon belüli kódváltás, mert a beszélő itt véthet leginkább vagy az egyik, vagy a másik nyelv szabályai (szórend) ellen. Ez a kódváltási típus csak olyan beszélőkre jellemző, akik mindkét nyelven magasabb kompetenciaszinttel rendelkeznek (BARTHA 2005).

Az egynyelvű emberek igen kritikusak a kódkeverést illetően. Sőt gyakran használnak lekicsinylő megjegyzéseket az észlelt eredmények jellemzésére. A jelenségnek ez az elutasítása súlyos félreértésről tanúskodik. A társalgási kódkeverés nem csupán két nyelv véletlenszerű keverése lustaság, tudatlanság vagy mindkettő miatt. A társalgópartnerektől éppen hogy a két nyelv és a közösségi normák alapos ismeretét kívánja meg. Ezek a normák írják elő, hogy így használják a két nyelvet, hogy a társalgás résztvevői kifejezhessék ismerőségüket vagy szolidaritásukat.

A Kárpát-medencére történetileg a soknyelvűség jellemző. A magyar kisebbségi kétnyelvűség területileg és történetileg tagolódik. A határon túli magyar anyanyelvűek csoportjai:

1. Történelmi kisebbség; ide tartoznak azok, akik a trianoni békeszerződés megkötése óta a történelmi Magyarországtól más országhoz elcsatolt területeken élnek. Ez az őshonos magyar kisebbség eredeti lakóhelyén él évszázadok óta.
2. Az elvándorló magyarok főként Nyugat-Európába, Amerikába, Kanadába és Ausztráliába települtek.

A Kárpát-medencében a magyar nyelv az indoeurópai nyelvekkel érintkezik. Így a határon túli kétnyelvű beszélőközösségekben a magyar nyelv kontaktusváltozatait beszélik, melyek a két- vagy többnyelvű környezet hatását mutatják. Ez a tény a nyelvi variabilitás bizonyítéka. Ha egy nyelv több regionális (nemzeti) változatának is öntörvényű és önálló formája van, akkor többközpontú (plucentrikus) nyelvről szokás beszélni (CLYNE 1992).

A magyar és más nyelvek kontaktusváltozatainak néhány szembeszökő sajátossága ismeretes. A kétnyelvű beszélő ösztönös nyelvi tudásának elégtelensége kiváltó oka lehet olyan jelenségeknek, mint a túláltalánosítás (a nyelvtani szabályoknak saját érvényességi körükön kívül való alkalmazása), az egyszerűsítés (bonyolultabb nyelvtani szabályok alkalmazásának elmulasztása), a túlhelyesbítés vagy hiperkorrekció, a hiperpurizmus (az idegen szavak túlzott kerülése következtében saját alkotású szavak használata), a norma-túlteljesítés valamint a nyelvi lapszus (egy szó vagy nyelvtani forma felidézésének képtelensége) és a nyelvi hiány. A nyelvi érintkezés következményeként direkt kölcsönszók, tükörszavak, tükörkifejezések, hibrid kölcsönszavak és tükörjelentések keletkeznek (FENYVESI 2005).

A „nyelvi érintkezésnek azonban sokkal kevésbé kimutatható hatásai is vannak. Ilyenek például az ún. gyakorisági eltérések; amikor (rendszerint a másodnyelv hatására) a kétnyelvű beszélő statisztikailag gyakrabban (vagy ritkábban) használnak bizonyos nyelvi elemeket (változatokat), mint egynyelvű társaik... A nyelvi változó olyan nyelvi egység, amelynek megvalósulási formája van;

ezek a változó változatai. A változó változatainak előfordulása nyelvi és/vagy társadalmi tényezőktől függ” (CSERNICKSKÓ 2004).

A kétnyelvűségnek és kísérő jelenségeinek megítélése igen változatos. A purizmus mozgalmanak képviselői – a nyelvi tisztaságot szem előtt tartva – helytelenítik az ilyen típusú nyelvhasználatot. Azonban felvethetjük nekik azt a kérdést, hogy ki a tökéletes anyanyelvi beszélő. A szociolingvisztika szerint ugyanis nincs helyes és helytelen nyelvhasználat. Ha a nyelv csak egy változatban élne, nem lennének képesek arra, hogy nyelvhasználati választásunkkal kifejezzük társadalmi hovatartozásunkat, verbális, végeredményben társadalmi flexibilitásunkat. Ha tehát egy nyelven belül elfogadjuk a nyelvváltozatokat, akkor nem beszélhetünk egy adott nyelv ideális beszélőjéről, hiszen az elképzelhetetlen, hogy valaki a nyelvnek összes változatát ismerje és aktívan használja is. Ha viszont nincsen ideális egynyelvű, nehéz elképzelni olyan kétnyelvűt, aki mindkét (esetleg több) nyelvet anyanyelvi kontroll alatt tudja tartani.

Ebben a szellemben mondhatjuk, hogy a kétnyelvű beszélőkben tudatosítanunk kell anyanyelvünk törvényeit, de mindemellett a pozitív diszkrimináció tekinthető elfogadottnak ilyen esetben.

Gyakran felteszik azt a kérdést, hogy vajon a kétnyelvűség előnyt vagy hátrányt jelent-e az egyén számára. Mivel a bilingvizmus rendkívül komplex jelenség, a vélemények ilyen tekintetben megoszlanak. Kétségtelen, hogy a többnyelvűek kommunikációs, ezáltal érvényesülési lehetőségei kiterjedtebbek. Számukra a nyelvi kapcsolatfelvétel és -tartás lehetősége megnő. Ismeretszerzési lehetőségeik szintén megnövekednek; nyelvi, kulturális és etnikai toleranciájuk magasabb szintet ér el egynyelvű társaikénál. A nyelvtanulás elősegíti az egyén kognitív fejlődését: pozitívan hathat a gondolkodás gyorsaságára, sőt, a zenei és a matematikai képességekre is.

A kétnyelvűség növeli az érzelmi alkalmazkodóképességet, és serkenti a nyelvi készségek kiteljesedését. „Az utóbbi másfél évtizedben sok empirikus vizsgálat tárgyát a korai kétnyelvűség és a metanyelvi képességek fejlődése közötti kapcsolat képezte. Az eredmények eléggé egyértelműen bizonyítják, hogy a korai kétnyelvű tapasztalat, akár a családban, akár intézményes formában, felgyorsítja a metanyelvi tudatosság (elsősorban a fonemikus tagolási képesség és a szótudatosság bizonyos formáinak) fejlődését, fokozza a nyelvi analízis képességét, és könnyíti az írásbeliség elsajátítását” (GÖNCZ 2004: 48).

Paul és Lambert (1962) kutatásában azonos szociális háttérrel rendelkező, kiegyensúlyozott kétnyelvű, tízéves gyermekeket hasonlítottak össze egynyelvű társaikkal. A kétnyelvűek az egynyelvűeknél jobban teljesítettek mind a verbális, mind pedig a nonverbális intelligenciatesztekben; mindez a kognitív flexibilitásukra enged következtetni.

Bain és Yu (1980) 22–24, majd 46–48 hónapos gyermekeket tesztelve szintén megállapította, hogy az „egy személy – egy nyelv” környezet felgyorsítja a kognitív fejlődést.

Bialystok (1987) szerint a kétnyelvű gyermekek sikeresebben emelik ki a szavakat a mondatokból, csak a szó formájára vagy tartalmára összpontosítanak, másként tudnak elnevezni ismert tárgyakat. Mindez a fokozott metanyelvi tudatosságra utal. A kétnyelvű gyerekeknek jobbak a nyelvi készségeik, mint az egynyelvűeknek. Könnyebben absztrahálnak, rugalmasabbak és nyitottabbak. Nagyobb a nyelvi érzékenységük (NAVRACSICS 2004).

Göncz és Kodzopeljić (1991) kutatási eredményei szerint a korai kétnyelvű tapasztalat befolyásolja a metanyelvi képességek alakulását. Az óvodáskori intézményes idegen-nyelvtanulás belemerülési és hagyományos oktatási program hatását az egynyelvű fejlődéshez viszonyították. Eredményeik szerint a korai kétnyelvű tapasztalat a nyelvi jelenségre irányítja a gyermek figyelmét. A szó és az általa jelölt tárgy vagy jelenség közötti kapcsolat fellazulása által a gyerekek sikeresebbek a szavakkal végzett mentális műveletekben: könnyebben elfogadják a névváltoztatás lehetőségét, összehasonlítják egymással a szavakat, és azokat sikeresebben elemeikre bontják.

Göncz és Kodzopeljić kutatásaik során arra is rávilágítottak, hogy a természetes körülmények között kialakult magyar–szerb kétnyelvűség és a metanyelvi tudat fejlődése között – ha alacsonyabb is – szintén pozitív korrelációs összefüggés fedezhető fel.

A szerzők további vizsgálódásai arra irányultak, hogy a korai kétnyelvűség különböző típusai befolyásolják-e a szótagtudat, a fonemikus tagolási képesség és a szótudat alakulását, és mindez milyen kapcsolatban van az olvasási készség kialakulásával. A kétnyelvű gyerekek – az egynyelvűekhez viszonyítva – jobban összpontosítanak az olvasási feladatra, könnyebben szintetizálnak, sokkal inkább tudatosodik bennük, hogy a grafémáknak és a hangoknak szimbólumjellegük van, és sikeresebben hangolják össze az olvasási készség kiépítéséhez szükséges lelki funkciók használatát.

Kodzopeljić (1995) önálló kutatásában is bizonyította, hogy az olvasás elsajátításának sikerességére hatással van az óvodáskorban kialakult metanyelvi képességek szintje. Megállapította, hogy az óvodáskori fonématudat, a szavak hosszúságának becslése, valamint a rímelési tesztben kapott mutató pozitívan korrelált a későbbi olvasási teljesítménnyel (GÖNCZ 2004).

AZ ÉSZAK-BÁCSKÁBAN ÉS ÉSZAK-BÁNÁTBAN FOLYTATOTT KUTATÁS

A kutatás célja a szövegértési képesség fejlettségi szintjének megállapítása az általános iskola IV. osztályában.

Kutatási hipotézisek:

A kutatás generális hipotézise (a célokkal és a feladatokkal összhangban): Az általános iskola IV. osztályában a szövegértési képesség fejlettségi szintje alacsony.

A generális hipotézissel összhangban megfogalmazható alhipotézisek:

- a) A tanulók kétnyelvű környezete pozitív hatást fejt ki a szövegértési képesség fejlettségi szintjét tekintve.
- b) Statisztikailag jelentős összefüggés (pozitív korreláció) áll fenn a tanulók szociokulturális háttere (a szülők iskolai végzettsége) és a szövegértési képesség fejlettségi szintje között.
- c) A nemeket tekintve statisztikailag jelentős eltérés tapasztalható a szövegértési képesség fejlettségi szintjét illetően.
- d) A szövegben explicit módon kifejezett információkat a tanulók 60%-a azonosítja (ismeri fel).
- e) A szövegben implicit (rejtett) módon adott információkat a tanulók 40%-a fedezi fel.

A kutatásban alkalmazott módszerek: deskriptív (leíró) módszer, történelmi módszer, az elméleti analízis módszere, statisztikai módszer. Ugyanakkor a deskriptív módszeren alapuló tesztelés és a dokumentumok tanulmányozása jelenik meg.

A kutatás eszközei:

- a) Nem formális (nem standard) teszt a IV. osztályos tanulók szövegértési szintjének megállapítására, amely objektív típusú feladatsort tartalmaz. A szövegértési képesség felmérésére elbeszélő (folyamatos) és dokumentum típusú (nem folyamatos) szövegek szolgálnak. A szövegek értelmezése zárt (feleletválasztós) és nyitott típusú kérdések (feladatok) megoldásával, explicit módon kifejezett információk visszakeresésével, valamint implicit (rejtett) módon adott információk feltárásával, következtetések levonásával történik.
- b) Az objektív típusú feladatsort tartalmazó teszten kívül dokumentum tanulmányozása történik. A pedagógiai gyakorlatban a tanulókról szóló dokumentáció összetett, komplex (több részből áll). Esetünkben az anyakönyvi kivonathoz csatolt szülői kérdőív jelentőséggel bír, mert tartalmazza a szülők iskolai végzettségéről szóló adatokat.

A kutatási minta:

A kutatás nem véletlenszerű minta vizsgálatával történik. A mintához 150 kétnyelvű (szám szerint 74 lány és 76 fiú), valamint 150 egynyelvű (szám szerint 72 lány és 78 fiú) környezetben élő tanuló tartozik.

A kutatás helye és ideje:

A kutatás az észak-bácskai és az észak-bánáti általános iskolák IV. osztályai-ban valósult meg, a 2007/2008-as tanév május–június időszakában.

AZ EGYNYELVŰ ÉS A KÉTNyelvŰ KÖRNYEZETBEN ÉLŐ TANULÓK SZÖVEGÉRTÉSI TELJESÍTMÉNYÉNEK ÖSSZEHA-SONLÍTÁSA (KOMPARÁCIÓJA)

A homogén (egynyelvű) és a heterogén (kétnyelvű) környezet mintája alapján meghatározott statisztikai mutatókat összehasonlítva lényeges következtéseket vonhatunk le. A kétnyelvű környezet esetében a számtani középérték 20,34, vagyis 1,12-vel magasabb, mint az egynyelvű környezetben mért 19,22. Hasonló módon a 21,00 értékű medián is magasabb, mint az egynyelvű környezetben megállapított 20,50. A módusz tekintetében még nagyobb mértékű különbséget észlelhetünk – a kétnyelvű környezet javára –, ugyanis a kiszámított értékek a 24,00 és a 18,00.

A szóródás mérőszámait szemlélve láthatjuk, hogy az egynyelvű környezetben a szóródás terjedelme (R) 28,50, a szórás pedig 7,12366. Ugyanakkor a kétnyelvű környezetben $R=29,50$, míg a szórás értéke 6,69201. Vagyis a deskriptív statisztika ezen adatai nem tükrözik egyértelműen a két statisztikai sor különbségét.

A kutatás egyik hipotézise szerint a tanulók kétnyelvű környezete pozitív hatást fejt ki a tanulók szövegértési képességét tekintve. Ezt a feltételezést a χ^2 -próbával szeretnénk bizonyítani.

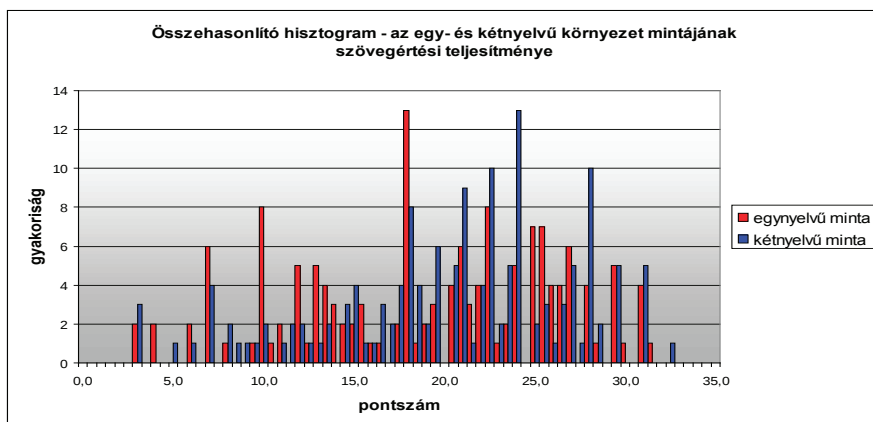
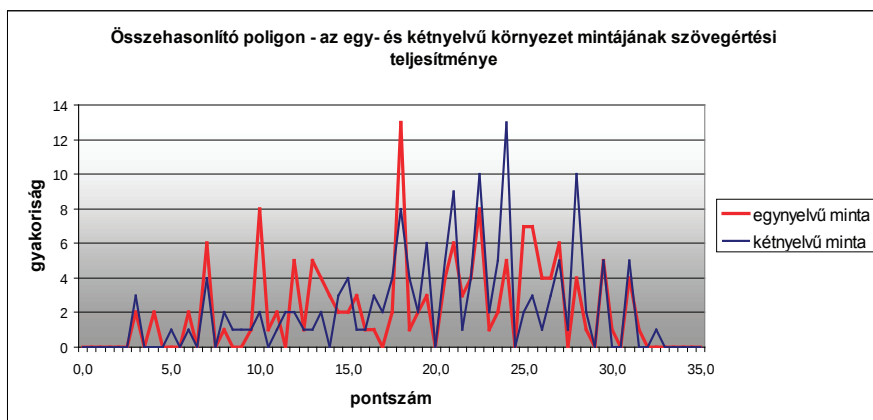
A megállapítható adatok esetében minden egyes jelenségre vonatkozóan általában két vagy több jellemzőről, tulajdonságról van információnk. Esetünkben tudomásunk van a szövegértési tesztet megoldó tanulók pozitív vagy negatív eredményéről és nyelvi környezetéről.

Az χ^2 lényege, hogy megvizsgáljuk, a kapott adatok lényegesen eltérnek-e a várt adatoktól, amelyeket akkor kellene kapnunk, ha a kiemelt tényező (a nyelvi környezet) nem hatna a vizsgált jelenségre (a szövegértési képességre).

Megállapíthatjuk, hogy $\chi^2=4,813724944$. A szabadságfok (df) értéke 1. A kiszámított χ^2 értékét összehasonlítjuk a χ^2 -eloszlás táblázatával. Az 1-es szabadságfokhoz (df) és a 95%-os valószínűségi szinthez ($p=0,05$) rendelt érték 3,841, míg az 1-es szabadságfokhoz (df) és a 99%-os valószínűségi szinthez ($p=0,01$) a 6,635-ös érték kapcsolódik.

Az összehasonlításkor kijelenthetjük, hogy a kiszámított $\chi^2=4,81$ a 95%-os valószínűségi szintnél statisztikailag jelentős. Vagyis a kétnyelvű környezet pozitív módon befolyásolja a tanulók szövegértési teljesítményét.

Az egy- és kétnyelvű környezet mintájának szövegértési teljesítményét egy-azon koordinátarendszerben is ábrázolhatjuk (gyakorisági poligon és gyakorisági hisztogram segítségével). Így az adatsorok összehasonlítása során következtetéseket vonhatunk le.

IRODALOM

- Bartha Csilla (2005): *A kétnyelvűség alapkérdései: beszélők és közösségek*: [felsőoktatási tankönyv]. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Clyne, Michael (ed., 1992): *Pluricentric Languages: Differing Norms in Different Nations*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York
- Crystal, David (2003): *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest
- Csernicskó István (2004): *A magyar nyelv kárpátaljai helyzetéről*. Magyar Tudomány, 2004/4., 473.
- Fenyvesi Anna (ed., 2005): *Hungarian Language Contact Outside Hungary*. Studies on Hungarian as a minority language. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia
- Göncz Lajos (2004): *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*. MTT (Magyarságkutató Tudományos Társaság) és az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Szabadka–Budapest
- Kiefer Ferenc (2003): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Navracsics Judit (2004): *A kétnyelvű gyermek*. Corvina, Budapest
- Wardhaugh, Ronald (2002): *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest

Bilingualism and Text Comprehension

Bilingual people living in a bilingual environment use two different languages for communication. In the Carpathian Basin Hungarian interacts with Indo-European languages. Bilingual communities across the Hungarian border speak the varieties of Hungarian contact languages. Experiencing bilingualism in the early childhood focuses the child's attention to language. Bilingual children (compared to monolinguals) are more successful in completing reading tasks, synthesizing, they tend to recognise the fact that graphemes and phonemes are symbols. They are also more successful in coordinating the use of mental functions required in the process of developing reading skills. Research performed in northern Bácska and northern Bánát suggests that there is a positive correlation between bilingualism and comprehension.

Keywords: bilingualism, code switching, varieties of contact language, comprehension

398.88(497.113)

Kónya Sándor

· Vegyészeti–Élelmiszeripari Középiskola, Csóka
· konyacsoka@gmail.com

A LOURDES-I HIMNUSZ VAJDASÁGI ROKON DALLAMAI

Melodies Related to the Lourdes Hymn in Vojvodina

Lourdes-ban, a keresztény világ egyik legismertebb zarándokhelyén, a fáklyás körmenet során éneklük a keresztény hívők a jelenést elbeszélő egyik éneket, melynek szövege több nyelvre le van fordítva. Dallamát pedig – az egyébként hagyományos pireneusi melódiát – sokan himnuszként tartják számon. E dallam változatait, rokondallamait föllehetjük a vajdasági magyar népelemek között is. A közelmúltban terepen gyűjtött énekek népünk még mindig élő zenei variáló kedvét bizonyítják.

Kulcsszavak: népének, dallam, Lourdes, vajdasági változat

Évtizedekig a *Hitélet*¹ volt az egyetlen vajdasági katolikus népénekeskönyvünk, amely a *Szent vagy, uram!*² énektár anyagához igazodott úgy, hogy azokat az énekeket is közreadta, melyek az eredeti énektárban nincsenek, de a Bácskában és a Bánátban közkedveltek. Ilyen az *Úrangyalát végzi a kis Bernadett* kezdetű ének³ is, melynek szövege a lourdes-i jelenést⁴ írja le, melódiája pedig a lourdes-i himnusz dallama.

I. A LOURDES-I HIMNUSZ DALLAMA ÉS VÁLTOZATAI (1., 2., 3. ÉS 4. SZ. ÉNEKEK)

A világhálón hallható és olvasható változatok – gyakran a *Szeplőtelen Mária* (*Immaculate Mary*) kezdetű szöveggel – viszonylag egységes kottaképet mutatnak. Az 1. sz. példánk világsszerte elterjedt változat.⁵ Ugyancsak a világhá-

¹ Lásd: *Hitélet* 1990 – harmadik kiadás, az első 1960-ban, a második 1977-ben

² Ősi és újabb egyházi énekkincsünk tára, szerkesztették HARMAT Artúr és SÍK Sándor. Több kiadása megjelent, az első 1932-ben

³ Lásd: *Hitélet* 1990, 164B szám

⁴ Lourdes-ben jelent meg Szűz Mária 1858. február 11-én egy pásztorleánynak, Soubrious Bernadette-nek. Legkedveltebb kilencedünk Vajdaságban a jelenés emléknapiához kapcsolódó Lourdes-i kilenced: SILLING 2003.

⁵ Lásd: <http://www.ocp.org/songs/239/sheetmusic>

lón találhatóak a dallam eredetére vonatkozó egybehangzó utalások, melyekből megtudhatjuk, hogy a hagyományos pireneusi melódiát Grenoble-ben adták ki 1882-ben, Augustus Edmonds Tozer (1857–1910) lejegyzésében. 2. sz. példánk a *Hitéletben* közölt (164B sz.) változat, közvetlen forrását nem ismerjük, az énekeskönyv szerkesztője szerint közismert, francia eredetű ének.⁶ A 3. sz. példánk csókai kéziratos kántorkönyvben található, eredetileg *b₁* záróhanggal, *Lurdi ének* címmel (a lejegyzés több mint ötvenévesre tehető), 4. sz. példánk pedig terepi gyűjtés (padéi hangfelvétel) eredménye a közelmúltból (2005). A dallam szerkezete minden esetben AAB_k, hangterjedelme V–5, szótagszáma 11,11,9,9, sorvégzői pedig 1 [1] 5. Az 1. sz. dallam harmadik sorában van kisebb eltérés (a záróhang 1, a szótagszám 7), de a dallamvonal megegyezik a 2., 3. és 4. sz. énekek harmadik sorának dallamával.

A változatok összevetésével néhány érdekességet állapíthatunk meg:

- a himnusz-dallam (1. sz.) harmadik és negyedik sorában nincs ütemelőző hang, s ebben egyezik a 3. sz. dallammal, vagyis a mi énektári – minden sorában ütemelőzős – dallamunk (2. sz.) a „legnyugatibb” e tekintetben;
- a padéi változat (4. sz.) dallamából teljesen hiányzanak az ütemelőzők;
- az ütemezés 4/4-essé válása is az idegen dallam ösztönös „megmagyarosításának” az eredménye (első két példánk tisztán 3/4-es, a harmadiknak csak az első fele, ebben tetten érhetőek az egyszerre fellépő különböző zenei ízlések).

1.

1. Im - mac - u - late Ma - ry, your prais - es we _ sing. You

reign now in heav - en with Je - sus our _ King.

A - ve, A - ve, A - ve, Ma - ri - a!

A - ve, A - ve, Ma - ri - a!

⁶ Msgr. HUZSVÁR László ny. püspök úr közlése.

2.

1. Úr - an - gya - lát vég - zi a kis Ber - na - dett,
Mely- re e - get nyit-nak an - gya - li ke - zek.

A - ve, A - ve, A - ve, Má - ri - a, A -
-ve, A - ve, A - ve, Má - ri - a!

HITÉLET, 164B

3.

1. Oly ví-gan, oly biz-ta - tón szól a ha - rang, Má -
ri - át kö-szönt-ni hí ez é - des hang.

A - ve, A - ve, A - ve Má - ri - a,
A - ve, A - ve, A - ve Má - ri - a.

2. Fácskát szedegetve, folyó szélére
Jő kis Bernadette, angyala kísérte. Ave stb.
3. Szél morajában a lányka sejti,
Magas kegy, égi kegy jut ma neki. Ave stb.
4. Massabille fölött ragyogó fényt lát,
Hogyan keletkezett, nem tudja okát. Ave stb.
5. Ím, csodás nőalak a sziklatetőn
Nyájasan mosolygva tűnik fel, dicsőn. Ave stb.
6. Szép szemében tündöklök mennyei fény,
Kegyes tekintettel azt súgja, ne félj. Ave stb.

Csóka, kéziratós kántorkönyv

4.

$\text{♩} = 96$

Úr - an - gya - lát vég - zi a kis Ber - na - dett,
Mely-re e - get nyit-nak an - gya - li ke - zek.

A - ve, A - ve, A - ve Má - ri - a,

A - ve, A - ve, Á - ve Má - ri - a.

Padé, Beszédes Lajosné Berta Ilona (77) – 2005

II. NAGYOBB SZÓTAGSZÁMÚ ROKON DALLAMOK (5. ÉS 6. SZ. ÉNEKEK)

Mindkét változat (Oromhegyesről és Tordáról) úgyszólván friss hangfelvétel. Az 5. sz. dallam és az előbbi csoport (1., 2., 3., 4. sz.) dallamainak kapcsolatára már többen is rámutattak.⁷ Mindegyik dallam szerkezete és hangterjedelme teljességgel megegyezik, s bár az 5. sz. ének szótagszám tekintetében kissé különbözik (11,11,10,10), sorvégzői pedig V [V] 2, a dallamvezetés mind az öt esetben ugyanaz. Az oromhegyesi dallam helyenkénti 6/8-os ütemű lüktetése igen szép, régies hangulatú, ez mellett negyedik sorának változata az AABC szerkezetű dallamforma kialakulásának lehetőségét hordozza.⁸

A 6. sz. ének dallama csak második felében tartotta meg a lourdes-i himnusz dallamát, míg első felének dallama másik énekből, a *Gyulladoz én szívem Szűz-
anyámért* kezdetűből⁹ származik. A féldallamok egyesítése ezúttal tökéletes: a második sor záróhangjáról indul a harmadik sor kezdőhangja, így a kapcsolódás, a heg észrevétlen, a dallammenet zökkenőmentes, s a sorok egyenlő szótag-száma (10,10,10,10) is szinte eltakarja a különböző eredetet.¹⁰

⁷ VOLLY 1982, 58a: „A dallam őse a francia »lurdi-ének «”, DOBSZAY–SZENDREI 1988, IV(G)/497: „Európa-szerte elterjedt 19. század végi búcsújáró-ének (»Lourdes-i ének«) a nép ajkán átalakult formája.”

⁸ A dallam vajdasági változata még: KÓNYA 1999, 26. sz.

⁹ TÁRKÁNYI–ZSASSKOVSZKY 1874, 239. sz. A 10 szótagos, kezdő dallamsoroknak közelmúltban lejegyzett 10 szótagos (KÓNYA 2004, 149. sz.) és 12 szótagos (KÓNYA 2004, 14 és 148. sz.) változata is ismert.

¹⁰ A dallamok egyesítése nem mindig sikeres: KÓNYA 1999, 21. sz.

5.

1. Jer - tek, vé - gez - zük el az Úr - an - gya - lát,
Kö-szönt-sük köz - te - tek a Szűz Má - ri - át!

Refr.:

Kö-szönt-sük meg ezt a di - cső ne - vet,

Kit az Is - ten any - já - nak ne - ve - zett.

2. Olyan ékes és szép az Úrangyala,
Mint három szál égi virág egy sorban.

Refr.:

3. Midőn reggel, délben, este a harang
Megkondul, hozzánk szól akkor minden hang.

Refr.:

4. Keljen fel mindenki, szól a harangszó,
Üdvözetet mondunk most, virradatkor.
Köszöntsük meg három üdvözlettel
Úrangyalát eképpen kezdjük el.

Ossia:

Oromhegyes, énekesek csoportja — 2008

A csoportot Tóth Mihályné Csordás Katalin (67) vezeti.

$\text{♩} = 64$ **6.**

1. Szent Já - nos - nak szép, ke - gyes ál - dá - sa,
Száll-jon mos-tan é - des mind-nyá - jonk- ra.

1) Mint ré - gen - te az a - pos - to - lok - ra,
Úgy száll-jon le re-ánk, mind-nyá-jonk-ra!

A 2. és 4. versszakban:
1) vi - zé - be meg-
-van- gé - lis - ta

2. Szent János Jézust nagyon szerette
A két kezét vállaira tette,
Jordán vizébe^k megkeresztelte,
Végvacsorát véle megszerzte.

4. Jézus Krisztus töviskoronája
Legyen ezen háznak ajtózára,
Négy evangélista és Mária
Legyen e ház védője, oltalma.

3. Jézus Krisztus drága, szent keresztje
Legyen ezen háznak a teteje,
Három vasszeg ajtaja kilincse,
Hogy a sátán meg ne kísérthesse.

5. Áldd meg, Jézus, e háznak gazdáját,
Gazdájával együtt gazdasszonyát,
Élhessenek erő-, egészségben,
Holtuk után juthassanak mennybe.

Torda, Sándor Ferencné Dávid Ilona (73) – 2008

III. KISEBB SZÓTAGSZÁMÚ ROKON DALLAMOK¹¹ (7., 8. ÉS 9. SZ. ÉNEK)

Az énekek szótagszáma ezúttal mindig 8,8,8,8, a dallamszerkezet AABC, a hangterjedelem V–5. A 7. sz. dallam szerkezete hasonlóan az előbbiekhöz még AAB_k. A dallamok a sorvégzők 1 [1] 2 alapján egyrészt a lourdes-i himnuszhoz (első sor, főzárlat), másrészt a nagyobb szótagszámú variánsokhoz (harmadik sor) kapcsolódnak. A csoportok (I., II., III.) közötti rokonságot valószínűsíti a dallamvezetés is: az alaphang hangsúlyozása az első/második sorban, kvartra ugró kezdés a harmadik/negyedik sorban.

A III. csoport variánsai hatsoros szövegekkel is énekelhetők úgy, hogy megismétlődik a dallam második fele (8., 9. sz. ének). Az előadásmódnak két lehetséges formája – a 7. és 8. sz. ének gyors szavalásával szemben a 9. sz. ének lassú, kényelmes hömpölygése – érzékelhető.

¹¹ Vajdasági változatok még: CSORBA 1988, 257. o., KÓNYA 2004, 97., 185. sz.

7.

$\text{♩} = 80$

1. Egy - kor a kis Ná - zá - ret - ben,
Kis Jé - zus szől - lős - kert - jé - ben

1)

Két ró - zsa - fa zöl - dellt, vi - rult, Mind a ket - tő ősz - sze - bo - rult.

A további versszakokban:

1)

2. Az egyik, mint a hó, fehér,
A másik piros, mint a vér.
Szűz Mária gyakorta ott
Reggel, este imádkozott.	8. Kéri Jézust önérettel,
Szívszorongva, bús könnyekkel.
Magzatom, kérlek mondd meg ezt:
Mit jelent a rózsakereszt?
3. Megnyílt a kert ajtaja,
Örök igazság nappala,
Tiszta fehér köntösébe`
Kis Jézus azon lépett be.	9. Anyám, azért készítettem,
Csókolj meg most érte engem.
Ilyen lesz a kereszt, oltár,
Kin függök majd a Golgotán.
4. Az egyikből, a másikkól,
A fehérből, a pirosból,
Kis fűrésszel lefűrészelt,
Szabott, keresztet készített.	10. Engem példáz piros rózsza,
Lásd, míg el nem jó az óra,
Fehér rózsza téged példáz,
Te majd a kereszt alatt állsz.
5. Kis fűrészt tart kis kezében,
Úgy lép Szűzanya elébe.
Örömtől sugárzó arccal
Így szól szelíd mosolygással:	11. Még hús esztendő van vissza,
Piros vérem földet issza.
Anyám, kérlek, tedd nekem ezt:
Vedd kezedbe a keresztet.
6. Nézd, Szűzanyám, Jézusodat,
A te kedves magzatodat,
Tizenhárom éves vagyok,
Keresztet csinálni tudok.	12. Vidd föl Libanon hegyére,
Kis, csengő patak szélére,
Szíved-lelked fájdalmába,
Ültesd citrusfa árnyába.
7. Halványul Mária arca,
Nagy a szíve-lelke harca.
Titkos, nagy fájdalmat érez,
Szent fiára búsan néze.	13. Hús esztendő zöld tavasza
Ezt új életre fakasztja.
Hívó lélek, jól figyeld meg,
Mit jelent a rózsakereszt.

8.

$\text{♩} = 72$

1. Szállj le kö-zénk, Szűz Má - ri - a,
Mint Lur-des - nek ha - tá - rá - ba.

Lur-de - si em - lé - ked tart - juk, Gyer - tyák - kal ki - a - ra - nyoz - zuk.
É - gig ér - en - nek vi - lá - ga, Tisz - ta szí - vek ki - ál - tá - sa.

2. Csipkefának ágaira
Szállt menny s földnek királynéja.
Fénylett, mint arany napsugár,
Boldog lesz, ki ez úton jár.
Jertek ide, részt vegyetek,
Ebben lesz nagy érdemetek.

3. Ki gyertyát tart a kezében,
Nagy érdeme leszen mennyben.
Úgy tartja lelki kezében,
Majd ha megy az ítéletre,
Lesz világító fáklyája,
Velünk lesz a Szűz Mária.

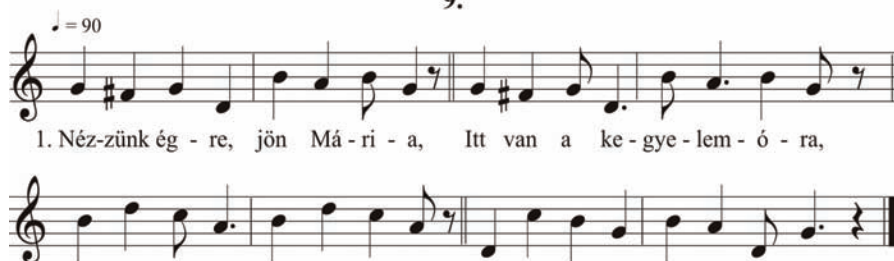
4. Kezünkben a gyertya lobog,
Szívünkben az öröm dobog.
Azért aranyos a búcsú,
Mindörökre világító,
Úgy a mennyben, mint a földön,
Ki ne aludjon szívünkéből.

5. Van-e olyan lélek köztünk,
Hogy mondaná: azt nem hisszük,
Az Isten anyja Mária,
Mit kijelentett Lurdesban.
Azért aranyos e búcsú,
Mert hiszi és szomorú.

6. Minden bajos jöjjön ide,
Itt meggyógyul lelke, szíve.
Mintha már nem is ő lenne,
Itt a kegyelem fürdője.
Azért e búcsú aranyos,
Mária köztünk ragyogós.

7. Ragyogjon neve, érdeme,
Úgy a földön, mint mennyekben.
Zengjük hát neved, Mária,
Világosságok világa,
Fehér rózsza, szép liliom,
Sok nép dicsér, száz millió.

9.

1. Néz-zünk ég - re, jön Má - ri - a, Itt van a ke - gye - lem - ó - ra,

Szól a menny-or - szág ha-rang - ja, Üd-vöz légy, szép Szűz Má - ri - a.

2. Üdvöz légy, Szent Anna kincse, / Lurdesi szűz, egek gyöngye,
Szeplőtelen fogantatás, / Szent Fiaddal adj ránk áldást.
3. A lurdesi barlang völgye / Mennyei fénnel van tele,
Ott ragyog az Isten anyja, / Szívünk szerelmes csillaga.
4. Szól a mennyország harangja, / Leszállt a szép Szűz Mária.
Üdvöz légy, Szent Anna kincse, / Lurdesi szűz, egek gyöngye.
5. Megy sietve kis Bernadett, / Szentolvasót, imát rebeg,
Színében ő elváltozott, / Angyalokkal vigadozott.
Szeplőtelen Szűz Mária, / Bűnbánóknak édesanyja.*
6. Mondta a Szűz Bernadettnek: / Lépjél csak hozzám, közelebb,
Egy nagy titok téged illet, / Mennyországban készen helyed.
Égi anyám, Szűz Mária, / Vigyél veled, Jézus anyja.
7. Ó, te szép nő, drága alak, / Kisded szívvel magasztallak.
Mondd meg nekem szent nevedet, / Hogy szívemből köszöntselek.
Én vagyok az égi anyád, / Szeplőtelen fogantatás.
8. Kedves anyám, égi virág, / Hadd ismerjen ez a világ!
Virágozzon a vadrózsa, / Hisz te vagy a Szűz Mária.
Szeplőtelen fogantatás, / Magasztaljon egész világ!
9. Másnap ismét elsietett / Kis Bernadett, barlanghoz ment,
Aransugár körülfogta, / Buzgó imáját mondotta:
Jöjj el, jöjj el, Szűz Mária, / Bűnbánóknak édesanyja!
10. Leszállt hozzá Szűz Mária / E gyönyörű, égi hanggal:
Ez a hely itt szent fog lenni, / Kősziklából víz fog jönni.
Zengjed, ave, Szűz Mária, / Bűnbánóknak édesanyja.
11. Itt a betegek gyógyulnak, / Vakok, némák szólást kapnak.
Ó, Mária, Isten anyja, / Szeplőtelen Szűz Mária,
Szeplőtelen fogantatás, / Szent Fiaddal áldást adj ránk!

* A harmadik sort a dallam második felére éneklik a következő strófákban is.

Tiszaszentmiklós, Lázár Sándorné Sütő Irén (78) – 2008.

*

Az itt bemutatott énekek egyrészt azt példázzák, hogy idegen dallam is ki-
virágozhat a Vajdaságban, persze a helyi ízléshez igazítva, másrészt népünk élő
variáló-kedvét is bizonyítják.¹²

IRODALOM

- BÁRDOS Lajos 1988. *Írások népzeneinkről*. Budapest, Tankönyvkiadó
 CSORBA Béla 1988. *Temerini néphagyományok*. Újvidék, Forum Könyvkiadó
 DOBSZAY László – SZENDREI Janka 1988. *A magyar népdaltípusok katalógusa I/A,B*.
 Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet
 KÓNYA Sándor 1999. A csókai búcsújárók énekei. In: *Létünk 1–2*, 24–70
 KÓNYA Sándor 2004. *Harmatozzatok, egek! Népünk vallásos énekei Észak-Bánságban*.
 Zenta, Thurzó Lajos Közművelődési Központ
 SILLING István 2003. *Népi vallásosság*. In: *Vajdasági magyarok néprajzi atlaszának kom-
 mentárkötetete* 131–152. Szabadka, Kiss Lajos Néprajzi Társaság
 TÁRKÁNYI-ZSASSKOVSKY 1874. *Egyházi énektár*. 2. kiadás, Budapest
 VOLLY István 1982. *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest, Szent István Társulat

Melodies Related to the Lourdes Hymn in Vojvodina

One of the songs telling the event of a Marian apparition – translated into several
 languages – is sung at the torchlight procession in Lourdes, one of the most visited
 pilgrimage shrines in the Christian world. The melody of this song, which is in fact a
 traditional Pyrenees melody, is considered by many to be a hymn. Variations or melodies
 related to it are also found among Hungarian folk songs in Vojvodina.

Songs collected during field work are a proof of our folk's readiness to create vari-
 ations.

Keywords: folk song, melody, Lourdes, variation in Vojvodina

¹² A terepi gyűjtés megszervezésében segítségemre voltak a Keresztény Értelmiségi Kör
 helyi csoportjainak koordinátorai: Ludason Kőműves Larisza, Tiszaszentmiklóson Sze-
 les Rozália, Tordán Juhász Irén, Oromhegyesen Bálint Rudolf. Segítségüket ezúton is
 köszönöm.

821.511.141.09

821.511.141(07)

Arany Zsuzsanna

∴ MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport

∴ aranyzs@gmail.com

A KOSZTOLÁNYI KRITIKAI KIADÁS MŰHELYE ÉS FÓRUMAI

The Workshop and Forums on the Critical Edition of Kosztolányi's Works

Az ismertetés az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport tevékenységét mutatja be, s e vállalkozás együttműködik egy OTKA által támogatott s az MTA ITI intézményi háttérével működő projekttel is. A tudományos műhely Kosztolányi Dezső összes művének kritikai kiadását tűzte ki céljául. Az írás számot ad az eddigi kutatások eredményeiről, a forrásfeltáró munkálatokról, valamint az eddig napvilágot látott kiadványokról. Ezenkívül az internetes fórum kínálta lehetőségekre is föl kívánja hívni a figyelmet, részletesen beszámolva az online formában megtekinthető hálózati kritikai kiadásokról, valamint egy nem pusztán a szakmának szóló, hanem szélesebb olvasóközönségre is számító Kosztolányi-honlapról, illetve egy ahhoz tartozó, immár a társművészetek felé is nyitó, pedagógiai célokat is szolgáló blogról.

Kulcsszavak: hálózati kritikai kiadás, internet, Kosztolányi Dezső, Kosztolányi-bibliográfia, kosztolanyioldal.hu, kritikai kiadás, sajtótörténet

Az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport 2007-ben kezdte meg működését, s fő célkitűzése Kosztolányi Dezső összes műveinek kritikai kiadásban való megjelentetése lett. A tudományos műhely együttműködik az OTKA által támogatott s az MTA Irodalomtudományi Intézete keretein belül tevékenykedő projekt munkatársaival is. A nagyszabású vállalkozás vezetői Szegedy-Maszák Mihály és Veres András, továbbá számos kutató, doktori hallgató, valamint tanulni vágyó, nappali tagozatos diák is dolgozik az egyes részfeladatokon.

A 2010-es esztendőben várható az első kötetek megjelenése, köztük regények (*Aranyárpány, Édes Anna*), valamint egy kiadatlan kéziratot tartalmazó kötet. Utóbbi mutatókkal, jegyzetekkel, kísérő tanulmányokkal ellátva adja közre Kosztolányi beszélgetőlapjait, azaz a halálos ágyán írott jegyzeteit. E rövidebb-hosszabb szövegek együtteséből álló kiadvány leginkább Babits Mihály beszélgetőfüzeteire emlékeztetheti az olvasót: Kosztolányi is az életmentő műtét – gégemetszés – kö-

vetkeztében veszítette el hangját, s ő is írásban kommunikált utolsó hónapjaiban a környezetével. A munka a világhálón már olvasható (http://irodalom.elte.hu/mta/kd_besz.html), de nyomtatott változata ehhez képest is szolgál majd újdonságokkal. A kötetet közreadó honlapon (<http://irodalom.elte.hu/mta>) a kutatócsoport azon eredményei is megtekinthetők, melyek a hálózati szövegkiadások technológiájával, valamint közép- és hosszú távú megőrzésük elméleti kérdéseinek kutatásával kapcsolatosak. Az e kérdéskörrel foglalkozó műhelymunkát Horváth Iván vezeti, együttműködésben a Kosztolányi-műhellyel. Ám az említett köteteken kívül folyamatban van az *Esti Kornél*, a korai versek, a levelezés és a naplók sajtó alá rendezése is, valamint az egyes műfordításköteteken szintén dolgoznak irodalomtörténészek, azaz a kínai–japán, az angol, a francia, a német, a spanyol nyelvű versek és prózai művek fordításait tartalmazó munkákon. A műhely célul tűzte ki Kosztolányi-életmű köteteknek nem pusztán nyomtatott formában, hanem hálózati kritikai kiadásban történő megjelentetését is.

A kritikai kiadás kötetének szerkesztésével, illetve sajtó alá rendezésével párhuzamosan folyik az a nagyszabású feltáró munka, mely Kosztolányi Dezső összes művének leltárba vételét célozza. A forrásfeltárás, illetve a források hollétének föltérképezése már a kutatócsoport hivatalos indulása előtti években megkezdődött. Dér Zoltán például még életében engedélyezte számunkra, hogy a nála lévő Kosztolányi-kéziratokat (nagyreszt leveleket) tanulmányozzuk, valamint – a kéziratos anyagot őrző közgyűjteményi katalógusok áttekintésén túl – a korabeli hírlapi anyag föltárásához is hozzákezdünk. Előmunkálatainknak köszönhetően olyan tapasztalatokra tettünk szert, melyek birtokában már határozott koncepcióval (ARANY 2006.) kezdhettünk hozzá a teljes forrásfeltáráshoz. A kutatás gerincét a periodikumok szemlézése adja, hiszen ezekben található meg az a korpusz, mely Kosztolányi összes föllelhető írását adja. A kéziratos anyag fogyatékosága – egy második világháborús bombatalálat következtében a hagyaték jelentős része elpusztult, illetve sok dokumentum idővel magánkézbe került – nem teszi lehetővé, hogy azokat vegyük alapul, kötetekben pedig műveinek csak töredékét adta közre élete folyamán Kosztolányi. A *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke* címen napvilágot látó bibliográfiai sorozatunk eddig két kiadványt számlál (ARANY 2008, ARANY, 2009), s a 2010-es évben további kettő megjelenése várható. Munkánk végeztével tervezzük közreadni azt a Kosztolányi-bibliográfiát, mely egy kötetben tartalmazná szerzőnknek az életében megjelent összes alkotását. (A forrásjegyzékekkel kapcsolatos összefoglalást lásd: ARANY 2010.) Sorozatunk tematikus csoportosításban adja közre a periodikumok áttekintése során összegyűjtött tételeket, folyamatos segítséget nyújtva ezzel a sajtó alá rendezőknek is. Az első kötet azokat a nagyobb lapokat vette sorra, melyekben vagy a legtöbbet publikált életében Kosztolányi, vagy a legnagyobb hatású lapoknak

tekinthetjük őket. E megfontolás alapján került sorra elsőként *A Hét*, a *Nyugat*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap Vasárnapja*, valamint az *Új Idők* anyaga. Második kötetünkkel a szülőföld kiadványait céloztuk meg, azaz a bácskai lapokban található Kosztolányi-írások listáját adtuk közre. Ezt követően a budapesti lapokon kezdtünk el dolgozni, e munkánk eredményeként több kötet közreadását is tervezzük, kezdve a budapesti folyóiratok, magazinok, havilapok anyagával, végül befejezve a napilapos korpussszal.

A forrásfeltárás részeként szükséges a kéziratos anyag újbóli összeírása is. A legnagyobb gyűjtemény az MTAK Kézirattára állományában található, melyről Sáfrán Györgyi 1978-ban (SÁFRÁN 1978.) ugyan már készített részletes katalógust, ám azóta is fölbukkantak újabb dokumentumok, valamint Sáfrán leírásai sem tartalmazzak minden olyan adatot, melyekre a kritikai kiadóknak szükségük lehet. További Kosztolányi-anyag lelhető fel a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában is, sőt az MTA ITI Illyés Archívumában is, hogy csak a nagyobb gyűjteményeket említsük. Ezenkívül magángyűjtőkkel is fölvtettük a kapcsolatot, ám sajnos el kell mondanunk, hogy e téren nem mindig járunk eredménnyel. Talán a törvényi szabályozás hiánya az oka, hogy ma Magyarországon kutatók és gyűjtők közt nem létezik – vagy csak nagyon ritka esetben – együttműködés, így előfordulhat, hogy egy irodalomtörténetileg értékes kézirat évtizedeken át lappang, s az életrajzban és korrajzban jelentkező fehér foltok felől csak találgathat hosszú időn keresztül a tudomány. E probléma éppen a kritikai kiadás esetében válik égetővé, azonban megoldására – meglátásom szerint – a tudományos élet képviselőinek nincs elegendő eszközük, mivel inkább a törvényhozó testületet érintő kérdéskörrel beszélhetünk.

Szintén a forrásgyűjtés munkálatainak része a korábbi eredmények számbavétele, azaz az eddigi kéziratos bibliográfiák összegyűjtése, anyaguk földolgozása, a releváns repertóriumok Kosztolányi-tételeinek összeírása, illetve további más adatbázisok, gyűjtemények eredményeinek ismerete. Ezeket a földolgozásokat elsősorban visszaellenőrzésre használjuk, másrészt ezek segítségével állítjuk össze például azon lapok listáját, melyekről biztosan tudható, hogy publikált bennük Kosztolányi. Mindezzel összefüggésben szükség van a sajtótörténeti háttér föltérképezésére is, hiszen az érintett korszakról (1903 és 1936 között) nem rendelkezünk teljes, a kor időszaki kiadványait lajstromba vevő sajtóadat-tárral. Voit Krisztina munkája nem tartalmaz minden, a 20. század elején megjelent periodikumot (VOIT 2000.), illetve az Országos Széchényi Könyvtárban folyó sajtótörténeti kutatások sem fedik le az 1900 és 1921 közti időszakot. Eként minden egyes bibliográfiai jegyzékünkhöz – kivételt képezett az első kötet – mellékelnünk kell az általunk földerített és átnézett lapok listáját is, leírásuk, lelőhelyeik megadásával egyetemben.

Kutatásaink eredményeit, illetve részeredményeit is célszerűnek tartottuk nem pusztán nyomtatott formában, hanem online-változatban is megjelentetni. Ennek érdekében létrehoztuk honlapunkat (www.kosztolanyioldal.hu), melyen folyamatosan közzéteesszük mindazon segédleteinket, melyeket kiadványainkhoz fölhasználunk. *Műhely* rovatunkban a forrásjegyzék-köteteket is olvashatják az érdeklődők, illetve – az online-formában köszönhetően – az egyes tételekre, címszavakra is rákereshetnek. Szintén e rovatunkban közöljük a korábbi kéziratos bibliográfiák átszerkesztett változatait is, valamint a repertórium tételeket. *Segédletek* rovatunk nem pusztán sajtótörténeti kutatásaink eredményeit mutatja be, hanem például Kosztolányi folyamatosan bővülő álneveinek listáját is, valamint idegen nyelvre lefordított munkáinak lajstromát, illetve az életében megjelent kötetek listáját, sőt az árverési katalógusokban szereplő Kosztolányi-kéziratok és első kiadások adatait is. Mindezeket túl – mely segédleteket egyaránt tudják használni kutatócsoportunk tagjai és más irodalomtörténészek is – természetesen közöljük tanulmányainkat, vitaanyagainkat is. *Galériánkban* pedig a kéziratos dokumentumok felvételeit is bemutatjuk, együttműködésben az érintett közgyűjteményekkel.

Fontosnak tartottuk továbbá, hogy a Kosztolányi kritikai kiadás az összehasonlító irodalomtudomány szellemében szülessen meg. Ahogyan Szegedy-Maszáék Mihály nemrégiben megfogalmazta egy tanulmányában: „Kosztolányi Dezső műveinek most induló kritikai kiadása az említett példák [ti. külföldi példák] levont tanulságok alapján készül. A rendelkezésre álló anyag természetesen korlátok közé szorítja e vállalkozást. Csakis sajnálni lehet, hogy hangfölvétel nem maradt fenn arról, miként olvasta saját műveit, de ez nem jelentheti azt, hogy figyelmen kívül hagyjuk azt, miként értelmezték verseit és elbeszélő prózáját színészek és rendezők, hiszen műveinek hatástörténetéről már aligha lehet fogalmat adni hallható és látható anyagok nélkül. A jövő kritikai kiadásait a »Gesamtkunstwerk« eszményének a szellemében célszerű létrehozni.” (SZEGEDY-MASZÁK 2007: 33.) Ennek megfelelően társművészeti kitekintésekre is vállalkoztunk, valamint a korszak művelődéstörténetével foglalkozó munkáknak is helyt adunk, illetve olyan kortársak életművét sem szeretnénk figyelmen kívül hagyni, akik kapcsolatban állottak Kosztolányival, s hatást gyakoroltak rá, vagy épp olyan életrajzi adalékokhoz juthatunk munkásságuk tanulmányozásával, melyek a kritikai kiadás köteteinek apparátusaihoz elengedhetetlen ismeretanyagot nyújthatnak. Ezenfelül nemcsak Kosztolányi művészeti ágakról s azok képviselőiről írott cikkeit idézzük, hanem olyan műalkotásokat is sorra veszünk, melyek vagy Kosztolányi személyével, vagy egyes műveivel foglalkoznak. Portréi közül szerepeltetjük például Tihanyi Lajos 1914-es festményét, de olyan színházi estekre is utalunk, mint Fesztbaum Béla egyszemélyes előadása, vagy olyan szavalatokat is elérhetővé teszünk honlapunkon, mint Mensáros László és Latinovits Zoltán emlékezetes *Halotti beszéde* vagy *Hajnali részegsége*.

Kutatásainkat azonban nem pusztán a tudományos élet berkein belül kívánjuk népszerűsíteni, eredményeinket remélhetőleg további munkák táptalajául kínálni, hanem szélesebb olvasóközönséget is szeretnénk bevonni a folyamatba, amolyan Kosztolányi-kultuszt is teremtve ezáltal. Kosztolányinak ugyan már létezik kultusza – gondolhatja jogosan most olvasónk –, nem is akármilyen, azonban meglátásom szerint olyan jellegű fórum is szükségeltetik, ahol filológiai munkánk eredményei, újabb és újabb felfedezéseink – akár a szövegkorpuszt, akár az életrajzt illetően – teret kaphatnak. E célra hoztuk létre blogunkat (www.kosztolanyidezsoter.blog.hu), ahol egyrészt népszerűsítő formában számolunk be eredményeinkről, másrészt alkotó oldalunkról is bemutatkozunk, azaz írásaink szakirodalmi és a szépirodalmi jegyekkel egyaránt rendelkeznek. Ám blogunk nem nélkülözi a pedagógiai jellegű irányultságot sem, hiszen az esztétikus megjelenésre (képanyag, nemegyszer ismert és kevésbé ismert műalkotások fölhasználásával), a könnyed és olvasmányos stílusú ismeretközvetítésre a mindenkori középiskolai és egyetemi diákság is fogékony lehet. E célt szolgálja *Újraolvasó* rovatunk is, ahol újabb és újabb, hol közismert, hol újonnan előkerülő Kosztolányi-írással is szolgálunk olvasóközönségünknek.

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy a Kosztolányi kritikai kiadás létrehozására megalakult kutatóműhely olyan nagyszabású feladatra vállalkozott, mely számos más eredménnyel is kecsegtethet, az életmű kiadásán túl. Az életrajz, a korszak történelme és művelődéstörténete, a sajtótörténet, a művészettörténeti vonatkozások, a szövegek megőrzésének elméleti kérdései, az internet nyújtotta lehetőségek, a tudományos kérdéskörök és az alkotómunka találkozásának lehetőségei mind szerepet kaphatnak egy ilyen jellegű vállalkozásnál, amennyiben meglátjuk a benne rejlő lehetőségeket.

IRODALOM

- ARANY Zsuzsanna 2006. Gondolatok a Kosztolányi kritikai kiadás kérdéseiről = *Üzenet* 1. 77–84.
- ARANY Zsuzsanna (szerk.) 2008. *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 1. A Hét, Nyugat, Pesti Hírlap, A Pesti Hírlap Vasárnapja, Új Idők*, Budapest.
- ARANY Zsuzsanna (szerk.) 2009. *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 2. Határon túli lapok 1. A bácskai sajtó anyaga*, Budapest.
- ARANY Zsuzsanna 2010. A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai = *Tiszatáj* 3. (megjelenés előtt)
- ARANY Zsuzsanna (szerk.) 2010. „most elmondom, mint vesztem el”. *Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*, Pozsony. (megjelenés előtt), és: 2008. http://irodalom.elte.hu/mta/kd_besz.html

SÁFRÁN Györgyi 1978. *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányiné Harmos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes Kosztolányi-gyűjtemény. Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 11.*, Budapest.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály 2007. *Szó, kép, zene. A művészetek összehasonlító vizsgálata*, Pozsony, 33.

VOIT Krisztina (szerk.) 2000. *A budapesti sajtó adattára 1873–1905*. Budapest: Argumentum

The Workshop and Forums on the Critical Edition of Kosztolányi's Works

This paper presents the activities of the MTA-ELTE (Hungarian Academy of Sciences – Eötvös Loránd Tudományegyetem) Network Research Team for Critical Text Editing; this undertaking cooperates with the project subsidized by OTKA (Hungarian Scientific Research Fund) and the institutional background of MTA ITI (Hungarian Academy of Sciences Institute for Literary Studies). The scientific workshop has set the task of publishing the critical edition of Dezső Kosztolányi's complete works. It recounts the results of the researches so far, the works on revealing sources and works hitherto published. Next to these it also wishes to draw attention to the availability offered by the internet forum by giving a detailed account of the critical online network editions, and, also, of a Kosztolányi website which caters not only for the professionals but also for a wider circle of readers, and of a blog connected to it which opens out to related arts and serves pedagogic purposes as well.

Keywords: critical network edition, internet, Dezső Kosztolányi, Kosztolányi biography, kosztolanyioldal.hu, critical edition, press history

626.13:929 Kiss J.

626.13: 821.511.141(497.113)

Gruber Enikő

∴ ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, Történelemtudományi Doktori Iskola
∴ gruber.eniko@eunet.rs

KISS JÓZSEF VÍZÉPÍTŐ MÉRNÖK ALAKJA ÉS MUNKÁSSÁGA

The Stature and Work of the Waterway Engineer József Kiss

Kiss József neve mindenki számára ismerősként kellene, hogy hangozzon a Vajdaságban, hiszen ő volt az, aki megálmodta sok-sok évvel ezelőtt, hogy összeköti a Dunát és a Tiszát egy hajózható csatornával, és neki köszönhetjük, hogy ez meg is valósult. Így jött létre a ma is létező Ferenc-csatorna. Személyét még életében mellőzni kezdték, és neve lassan-lassan a feledés homályába veszett, ám mégis van egy közeg, ahol szívesen emlékeznek rá, és méltóképpen adóz-nak emlékének. Ez pedig nem más, mint az irodalom. Elég csak Majtényi Mihály regényeire vagy Herceg János esszéire gondolnunk, máris megelevenedik előttünk inzsellér¹ alakja.

Kulcsszavak: inzsellér, csatornaásás, rabok, vajdasági magyar irodalom, csatorna-regények

KISS JÓZSEF MUNKÁSSÁGA

Kiss József 1748. március 18-án született Budán. A bécsi hadmérnöki akadémiára 1766-ban került, és miután befejezte, öccsével, Gáborral nyugat-európai tanulmányútra indult. Ezen az úton ismerkedett meg az új vízépítési eljárásokkal, ugyanis ekkor kezdték el a hajózható csatornarendszert építeni Nagy-Britanniában. Hazatérése után hidászként szolgált a seregben, majd leszerelt, és kamarai mérnökként dolgozott Bécsben. Ekkoriban szabályozási munkákat irányított a Duna Dévény és Komárom közötti, majd pedig mohácsi szakaszán. Zomborba 1780 táján, II. József trónra lépése előtt került, mint kincstári mérnök, s azzal a feladattal bízták meg, hogy a német telepések számára kijelölje a nekik szánt területeket. Az új uralkodó reformjainak köszönhetően ugyanis 1782-től 1786-ig több mint 3000 családot telepítettek a Bácskába, akik kamarai földeket kaptak, és ezek kikapcellázása a mérnökök feladata volt. Kiss József munkája során felfigyelt arra, hogy Verbász környéke mennyire pocsolyás, posványos, Szivác környékét pedig mocsarak borítják. Attól tartott, hogy ez majd akadályozni fogja a sikeres telepítést. A probléma megoldását egy Verbász és Kúla közötti kiveze-

¹ Földmérő vagy vízszabályzó mérnök

tő csatorna kiásásában vélte, ez elvezette volna a vizet a Verbásztól keletre lévő Cserna-barába. Javaslatát elfogadták és 1775-ben elkezdődtek a munkálatok. A következő évben egy Verbászt és Szivácot összekötő csatorna építését látta szükségesnek. 1788-ban vízépítési munkáinak elismeréséül Zombor kamarai igazgató mérnökének nevezték ki.

Felismerte, hogy a Duna és a Tisza közötti jókora szintkülönbség hasznosításában nagy lehetőség van, és testvérével, Gáborral tervet készítettek annak a két folyót összekötő csatornának a megépítésére, amely a Duna egy feltételezett ösmedrét követi. 1791. december 12-én a következő javaslattal fordultak II. Lipót uralkodóhoz: „Az alulírott két testvér, azon törekvéstől vezérelve, hogy hazájuk javát szolgálják, bátorkodnak a császári és királyi felségnek a bácskai kamarai körzetben, Monostor felett és Bácsföldvárnál, a Duna és a Tisza hajózható csatornával való összekapcsolását legalázatosabban ajánlani.” (ISMERETLEN 1983:1.31.) A javaslatban még egy fontos mozzanat szerepelt, amely abban az időben újszerűnek hatott. Azt ajánlották az uralkodónak, hogy a csatorna építését magánvállalkozásra bízza. Egy olyan magánvállalkozásra, amely részvénytársaság-jellegű lenne, és amely számára természetesen különböző előjogokat kellene biztosítani. Minderre azért volt szükség, mivel Ausztria anyagi tartalékait felemésztette a Törökország elleni háború, és képtelen lett volna arra, hogy egy ekkora beruházást támogasson. A felterjesztés szerint a csatorna hossza $13\frac{1}{4}$ osztrák mérföld, vagyis 100,5 kilométer lett volna, mélysége pedig egy bécsi öl, vagyis 189, 65 centiméter. A szélességére vonatkozóan pedig azt a kijelentést tették, hogy akkorára tervezik, hogy két Kelheimer-típusú hajó zavartalanul elhaladhasson egymás mellett. A felterjesztés további részében a csatorna kiépítéséből származó nyereséget tárgyalták. A legfontosabb a hajóút lerövidítése volt, ami megkönnyítette volna a sószállítást, ugyanis akkoriban Szeged volt az Osztrák–Magyar Monarchia keleti részeinek a sólerakata. Az erdélyi sóbányákból a Maroson keresztül került oda a só, hogy később továbbszállíthassák a Tiszán és a Dunán Baja, Szolnok és Pest irányába. Ezek a hajók kénytelenek voltak, Bácsföldvár mellett is elhaladva, Szalánkeménig leereszkedni a Tiszán, hogy a Dunáig jussanak. Úgy tervezték, hogy a csatorna Bácsföldvárnál torkollik majd a Tiszába, a Dunába pedig Bezdán alatt, Monostornál. Segítségével tehát nagy utat lehetne megtakarítani. Bácsföldvár és Bezdán között a távolság szám szerint 17 hajóállomással csökkenne, ami 258 kilométert jelent, vagyis tíznapi hajóúttal lenne kevesebb a táv, visszafelé, a víz folyásával szemben hajózva pedig hússzal. Mindemellett segítségével el lehetne kerülni a Duna legveszélyesebb – Bezdán és Pétervárad közti – szakaszát, illetve az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a csatornán nem szünetel majd hónapokig a vontatás (ebben az időben a hajókat még lovak vagy emberek vontatták), mint például a Dunán nagy esőzések, áradások után, csak a téli hónapokban, amikor befagy. A

felterjesztés 1791. december 12-én indult hosszú útjára a Habsburg Monarchia közigazgatási szerveinek útvesztőjében. Időközben, 1792-ben meghalt II. Lipót, és a helyére I. Ferenc lépett. Báró Schwitzen udvari tanácsos javaslatára ekkor nevezték el a tervezett csatornát az uralkodóról. 1793. március 27-e is nagyon fontos dátum a csatorna történetében, ekkor fogadták el ugyanis az építésre vonatkozó indítványt, és sor kerülhetett végre a szerződés aláírására. A csatorna kivitelezését Kempelen Farkas² udvari tanácsos is pártolta, és az ő közbenjárása is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Kissék engedélyt kaptak a csatorna kivitelezésére az uralkodótól.

Ebben az időben nagy gondot jelentett a munkaerőhiány, ezért Kisséknek a szokásosnál jobb feltételeket kellett ígérniük. Toborzók járták az országot, a bér mellé ingyenes szállítást, szállást, étellemezést, orvosi ellátást ígértek. Mivel a földesurak nem szívesen engedték el a jobbágyaikat, a katonaság segítségét kellett igénybe venniük, illetve nyolc megyéből hoztak rabokat, elítélt bűnözőket. Kissék úgy gondolták, hogy 3000 munkás foglalkoztatásával betarthatják majd a hároméves határidőt, de ez – mint később kiderült – hiú ábránd volt csupán, hiszen a csatornát kézi erővel ásták az emberek, így sem az idő, sem a pénz nem volt elegendő a hatalmas vállalkozáshoz. Maga a Szabadalmazott Hajózási Társaság, mely egy tőkés–résztvényes intézmény volt, csak 1794 novemberében alakult meg, vagyis a tényleges munka megkezdése után egy évvel. A Ferenc-csatorna építését ugyanis 1793-ban kezdték el.

Kiss József és Gábor 1795 januárjában ismét két indítványt terjesztett elő a Kamaránál. Az egyikben egy gabonakereskedelemmel foglalkozó részvénytársaság megalapításának a szükségességéről igyekeztek meggyőzni a császárt, mely felvásárolná az ország gabonafeleslegét. Így az inséges években nem kelene ugyanazt a gabonát ötszörös áron felvásárolniuk, amit előzőekben a tényleges érték feléért adtak el. A másik tervezet szorosan kapcsolódott az előzőhöz, ugyanis ebben a gabona elszállításának a lehetséges megoldását taglalták. Úgy gondolták, hogy a gabonaszállítás legkézenfekvőbb módja lenne, ha kiépítenének egy utat, mely összeköti a Vajdaságot és az észak-adriai kikötőket. I. Ferenc 1796. március 25-én engedélyezte az új útvonal kiépítését, viszont az új kereskedelmi társaság tervét elvetette.

Lehet, hogy a császár hibát követett el, amikor nem engedélyezte a gabonatársaság létrejöttét, mert valóban felvirágoztathatták volna segítségével a

² Mechanikus és feltaláló volt. Sakkozógépével vált híressé, amelyben ugyan egy ember volt, de optikai trükkökkel, tükrökkel eltűntette. Elsőként a világon beszélőgépet szerkesztett, mely a belenyomott levegőt az emberi hanghoz hasonló rezgésekké alakította át, a vakok számára írógépet készített, szökőkutakhoz vízemelőgépet, megcsinálta a gőzturbina őst, és átfogó csatornatervvel is foglalkozott.

gazdaságot, nem tudhatjuk. Azt viszont igen, hogy a Kiss testvérek helyzete hirtelen rosszra fordult. Egy ismeretlen feljelentő ugyanis arról értesítette a Kamarát, hogy a Ferenc-csatorna nem a jóváhagyott tervek szerint épül. Ekkor I. Ferenc helyszíni ellenőrzést rendelt el. Kissék dacolva a munkaerőhiánnyal, a kamarai tisztviselők akadékoskodásával, a váratlan műszaki akadályokkal, jó munkát végeztek, és 1796-ban, a munkálatok kezdete után három évvel a csatorna már majdnem elkészült. Ugyanakkor sokan úgy vélték, hogy Kiss József és Gábor önkényesen és helytelenül viselkednek. Ezért 1797-ben, azon a jogcímen, hogy „hallatlanul visszaéltek” a Szabadalmazott Hajózási Társaság bizalmával, leszűkítették addigi korlátlan hatalmukat, és arra kötelezték őket, hogy egy új terv szerint folytassák a munkálatokat, amit az úgynevezett Froon-féle bizottság dolgozott ki. Kiss József nem vette figyelembe az új terveket, ezért az ideiglenes igazgatóság az építkezés igazgatójává Redl udvari tanácsost nevezte ki. 1797. május 28-án pedig a műszaki munkálatok irányítását is elvették tőle, és helyette Heppe Szaniszlót, a Vízi és Építészeti Főigazgatóság vezetőjét bízták meg. Kiss József tehát kívülállóként érte meg fő művének befejezését. 1802-ben adták át a csatornát a forgalomnak, ami nagyban hozzájárult a Bánság és a Bácska gazdasági fellendüléséhez. Ám Kiss Józsefet nem csak a munkálatokból, hanem még a csatorna jövedelméből is kirekesztették, így csak – hosszú pereskedés után – 1805-ben kapott 25 ezer forintnyi végkielégítést. A csatorna egyébként igen jövedelmezőnek bizonyult, mert a használati díja elég költséges volt. Egy krajcárt kellett fizetni mérföldenként, mégis megérte a hajósoknak, mert 20–30 nappal rövidítette le az útvonalat. Már az első évben 670, százezer tonna teherrel megrakott és 310 üres hajó haladt át rajta. Így a társaságnak 25 év alatt összesen 20 millió forint bevétele volt, ami jócskán meghaladta a befektetett 4 milliót. A csatorna üzemeltetése azonban nem volt problémamentes, ugyanis a húszas évek elejére a monostorszegi Duna-ág, illetve a csatorna kezdő szakasza erősen feliszaposodott, és a kotrások ellenére is egyre csökkent a víz mélysége. Emiatt kénytelenek voltak bevezetni a vendéghajó-rendszert, ami azt jelentette, hogy a Tiszáról beérkező uszály mögé egy másikat kötöttek, és az áru felét arra rakták át, majd a Duna elérésekor visszapakolták.

Az országban egyre nagyobb vita bontakozott ki arról, hogy mi legyen a csatorna sorsa. Végül az 1850-es évek elején megkezdték a meder kotrását, de kiderült, hogy a monostorszegi szakasz menthetetlen. Ezért egy új nyomvonalat jelöltek ki, és a torkolatot Bezdánhoz helyezték át, ahol egy új betonzsilipet építettek, amely Európa-szerte ritkaságnak számított. Az árakat lecsökkentették, így a csatorna hamarosan ismét nyereséges lett. Egy nehézség azonban megmaradt. A Duna alacsony vízállása idején az első szakaszon csak csekély vízmélységet tudtak biztosítani, és továbbra is az átrakós módszert kellett alkalmazniuk.

Ennek a megoldása Türr István³ nevéhez fűződik. Először is a csatorna vizének a táplálására létesítettek egy tápcsatornát Baja és Bezdán között, amely 46 kilométer hosszú volt a Dunával párhuzamosan, majd 1872. május 5-én megkezdték az Újvidékig húzódó csatorna építését. Ez az öntözőcsatorna 1871 és 1875 között épült ki Sztapártól Újvidékig, és mivel állítólag maga I. Ferenc József tette meg az első kapavágást, a csatorna róla kapta a nevét. Mivel egy átvágás következtében a Ferenc-csatorna tiszai torkolata holt kanyarulatba került, a csatorna alsó torkolatát Bácsföldváról áthelyezték Óbecsére.

Kiss József nem élvezhette a dicsfényt, hiszen miután eltávolították a csatorna munkálataitól, magányosan, visszavonultan, nagy szegénységben élt. 1813. március 13-án halt meg Zomborban, mindenkitől elhagyatottan. Saját kérésére Verbászon, a csatorna mentén temették el a telecskai dombok egyikén. A sírja oly sok év után is ott áll még, ahol örök nyugalomra helyezték.

KISS JÓZSEF ALAKJÁNAK ELŐFORDULÁSA A VAJDASÁGI IRODALOMBAN

Bár Kiss József neve sajnálatos módon kimaradt az *Új Magyar Lexikon*ból, és a Krleža-féle *Jugoszláv enciklopédiába* sem került bele, alakja a vajdasági irodalomnak köszönhetően nem merült és nem merül a feledés homályába. Majtényi Mihály két regényben is megírta a csatornaakeletkezés történetét. Az első a *Császár csatornája* volt, a második pedig az elsőnek javított, szocialista változata, melynek az *Élő víz* címet adta. Rajta kívül sok más alkotót is megihletett a Ferenc-csatorna, és a „bolond luteránus”, Kiss József alakja. Gondoljunk csak az óverbási születésű Molter Károly *Tibold Márton* című regényére, Bordás Győző *Fűzfásípjára*, *Csukódó zsilipekjére* vagy legújabban Vasagyi Mária *Pokolkerék* című művére. Ugyanakkor Herceg János nevét sem hagyhatjuk ki a felsorolásból, hiszen neki is számos írása született a csatornáról.

³ Fiatalon az osztrák gyalogezredben szolgált. Mint hadnagy részt vett az Ausztria és Piemont közötti háborúban, ahol a fegyverszünet alatt átállt a piemontiakhoz. A krími háború alatt először török, majd angol szolgálatban állt. Mint hadianyag-beszerző a román fejedelemségekben járt, de az osztrákok elfogták, letartóztatták, és a brassói haditörvényszék halálra ítélte. Az angoloknak köszönhette, hogy kiszabadult a fogságból. Később Garibaldi csapatával együtt küzdött az osztrákok ellen. A turini kormány megbízottjaként komoly szerepet kapott az itáliai magyar légión átszervezésében. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után felajánlotta szolgálatait Budapesten és Bécsben egyaránt. Így kerülhetett sor arra az ironikus helyzetre, hogy egy korábban osztrákok által halálraítélt forradalmár oldotta meg a Ferenc-csatorna problémáját. Egyébként Türr István részt vett a Panama-csatorna építésének előkészítési munkálataiban és a Korinthoszi-csatorna építésének a megkezdésében is.

Az irodalomban először Molter Károlynál találkozunk a csatornával. Ő említi, hogy gyermekkorában úszkált benne, vándorolt a partjain, tűnődött és elmélkedett a zsilipek vasoszlopai között. Az ő főhőse Tibold Márton, aki a csatorna partján nevelkedik, és később is mindig vissza-visszatér szülőfalujába, ahol utca van elnevezve Kiss Józsefről és Türr Istvánról szóló versikéket lehet hallani. Kecskeméten, amikor társainak szülőföldjéről mesél, a tutajokról regél, a műmalmokról, a Ferenc-csatornába ömlő, olajos meleg vízről, amelyben annyit fürdött, a zsilipek zuhatag karjairól, a húszlovas hajóvontatásról. Ezek azok a mozzanatok, melyek számára az otthonát jelentik. A regény egy másik jelenetében pedig, amikor Márton Lizikével sétál a zsilipeknél, a telecskai dombok éjszakai békéjében, gyönyörűen leírja a környezetet: „A csatorna mentén zizegett a nád, s a másik oldalon mélázott a csatornaépítő kissárosi Kiss József sírja. Idelátszott a kripta aranygombos kupolája, körülötte ápolt fenyők.” (MOLTER 1937:171–172.)

Majtényi Mihály Molter Károllyal szemben a *Császár csatornája* című regényében a vidék jellegzetességét történetileg kívánja megragadni, vagyis a kezdetekig megy vissza, a török hódoltság utáni újraterülepülésig és a csatorna építéséig. Juhász Géza Majtényiről írt monográfiájában kiemeli, hogy Majtényi Mihály csatornaregényének megalkotása közben, a rabok vándoroltatásának és a csatornaásók tömegének a mozgatásában szem előtt tartotta Miloš Crnjanski *Örök vándorlás* című regényét, mely a legnagyobb regény a Vajdaságról és az itteni tájról. Majtényi a *Császár csatornája* című művével szűkebb hazájának múltját tárja fel, mellyel úttörőnek számít a vajdasági írók között. A regény 1943-ban jelent meg első ízben, majd később ezt átdolgozta, még egy kötettel megtoldotta, és *Élő víz* címmel ismét kiadta. Majtényi az utóbbit tartotta élete fő művének, míg a kritika az előzőt esztétikailag sokkal jobbnak ítélte meg. A *Császár csatornája*ban a Szenteleky Kornél által szorgalmazott helyi színek elméletét próbálja bizonyítani, és ezért hazája jellegzetességeit, megkülönböztető jegyeit keresi. Megpróbálja megteremteni a táj, a szín és a hangulat kapcsolatát. Mindebben segítségére volt Kiss József, a „bolond luteránus”, aki tudta, hogy mekkora lehetőségek rejlenek a vidékben, és mit kell tenni ahhoz, hogy Európa legjobb gabonatermelő vidékévé váljon. Majtényit valójában éppen annyira érdekelt Kiss József alakja, mint amennyire a csatorna története és a történelem alakulása. A regény középpontjába ezért Kiss József alakját helyezi, egészen bukásáig, amikor a fő hangsúly áthelyeződik a romantikus szálra, vagyis Jablanczy Gáspár és Kiss József nevelt lányának szerelmére. Előtte azonban végig ő áll az események, a mesészerű világ középpontjában, és többször is hosszú jellemzéseket olvashatunk róla, amint legendás alakként tünteti fel: „Josephus Kiss, kincstári inzsellér és vízmérő. Hidraulae districtuales. Négy van belőlük az országban” (MAJTÉNYI 1943: 11.), vagy „Az a makacs luteránus ott Szenttamáson, aki a dolgokat hajtja, akár egy pióca, úgy fekszik a mocsarak fölött.

Kinyújtotta két kezét a Dunától a Tiszáig, nem enged. Hajókázni akar. Nem lehet letörni.” (MATJÉNYI 1943:32.) Kiss József a regény heroikus figurája, akinek tragikus sorsát követhetjük végig a műben. A *Császár csatornája* tehát nem csak a Ferenc-csatorna keletkezéstörténetét vetíti elénk, hanem egy emberi életpálya felívelését és gyors letűnését is.

2009-ben jelent meg a vajdasági magyar irodalom legújabb csatorna-regénye, Vasagyi Mária *Pokolkerék* című munkája, melyet szintén a Ferenc-csatorna ihletett. Centrális témája a csatorna építése és a partjain zajló élet. Hiteles történelmi tények, események és személyek felvonultatásával megteremti a hagyományos értelemben vett történelmi regény illúzióját, miközben mégis tökéletesen működik mögötte a fikció. Lothár, az elbeszélő szépapja, a napló írója, egy francia–magyar származású nemes, végignézi a budai kivégzést, amely valószínűleg a jakobinus mozgalom vezetőinek a kivégzése, majd őt is elfogják, szabadkőműves múltjáról vallatják, összeesküvéssel vádolják, és több társával együtt láncra verve elhurcolják, és csatornaásásra kényszerítik. A szöveg említést tesz Kiss Józsefről, az inzselléről, és az ő kegyvesztettségéről is, illetve a korabeli hidraulikai újításokról, melyek Kempelen Farkas nevéhez fűződnek, és aki, mint ismeretes, udvari tanácsosként pártolta a csatorna tervezetét. Mindemellett Vasagyi Mária regénye betekintést enged számunkra a vidéki emberek életébe, a korabeli Bácska vízrajzába, illetve az akkori írott és beszélt nyelvet is rekonstruálni próbálja. A regény azokat a részeket tárgyalja a csatornaépítés mozzanatából, melyek a jakobinus mozgalomhoz és a francia forradalomhoz kapcsolják. A munka gyorsabbá tétele érdekében ugyanis, mint köztudomású, megnyitották a „kazamatákat”, melyben elítélt forradalmárok raboskodtak, akiket azután állandó szabadulásvágy vezérelt, és a különböző elkeseredett próbálkozások számos emberéletet követeltek, mint ahogy a különböző kezdetleges kísérletek, technikai kezdeményezések végrehajtása is. Erre utal maga a cím is, hiszen a *Pokolkerék* nem más, mint az ásógép, mely balesetet okozott, és amit az emberek Hekaté kerekének vélnek, mert szerintük a csatorna sátáni alkotmányként megbontja az isteni rendet. Ebből kifolyólag az emberek halála mindennapossá válik, amibe a rabok közönyösen beletörődnek, ezért egy idő után a csatornaásás monoton, egyhangú.

Társágunk irodalma tehát sokszor merített a Ferenc-csatorna építéstörténetéből, és tette különböző műfajú művek központi alakjává az építményt megálmódó inzsellér alakját. Mindez természetesnek tűnik, ha arra gondolunk, hogy ritkán történik ekkora horderejű és jelentőségű építkezés környezetünkben. Ezek a művek azonban egymástól teljesen különböző tematikai és poétikai szempontokat emelnek ki, tartanak fontosnak. Molter Károly regénye elsősorban a csatorna partján élő, különböző etnikumokhoz tartozó emberek sorsközösség-vállalását mutatja be, a *Császár csatornája* a csatornaásás történetét, és azt, hogy mindez hogyan hatott az itt élő emberek életére, az *Élő víz*, Majtényi második

regénye tulajdonképpen az elsőnek javított, ideologizált, szocialista változata, mely a lojalitás bizonyításának a jegyében született, Bordás Győző két munkája pedig tulajdonképpen várostörténeti regényként is értelmezhető. Ezekhez társult ötödikként magát a csatornaásást elbeszélő *Pokolkerék*, Vasagyi Mária alkotása.

A Ferenc-csatorna építése abban az időben hatalmas vállalkozásnak számított, hiszen megelőzte még a Szuezi-csatornát is, amely majd csak 1859-ben épül, nem beszélve a Korinthoszi- és a Panama-csatornákról. Kiss József terve tehát messze felülmúlta a kor hasonló jellegű kezdeményezéseit, és a Magyar Királyság területén belül is ez volt az egyetlen mesterséges csatorna. Kiss Józsefnek köszönhetően teljesen átalakult a bácskai táj, hiszen a mocsaras vidéket termővé varázsolta, ennek köszönhetően a föld értéke magasan megnövekedett, és a csatorna segítségével még a termékfölösleg értékesítése és olcsó elszállítása is megoldódott. A Bácskát valójában a Ferenc-csatorna megépülése után kezdtek el a termékenység és a gazdagság jelképeként emlegetni.

KIADÁSOK

- BORDÁS Győző (1992): *Fűzfásíp*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
BORDÁS Győző (1995): *Csukódó zsilipek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
MAJTÉNYI Mihály (1943): *A császár csatornája*. Magyar Írás Könyvkiadó, Budapest.
MAJTÉNYI Mihály (1951): *Élő víz*. „Testvériség-egység” Könyvkiadóvállalat, Novisád.
MOLTER Károly (1937): *Tibold Márton*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár.
VASAGYI Mária (2009): *Pokolkerék*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

IRODALOM

- A jelen a múlt jövője – A Ferenc-csatorna megnyitása. Magyar Országos Levéltár: (http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/a_ferencscsatorna_megnyitasa.html)
BENCE Erika (2009): Többes kötődésben. Vasagyi Mária: *Pokolkerék. Híd*, 2009. 10. 105–112.
Élet és Tudomány, Budapest, 1998/12, Krónika rovat, Kiss József (<http://www.kfki.hu/~tudtor/kisscs.html>)
FEKETE J. József (2009): „Nadályos vízbe vetett sors.” Vasagyi Mária: *Pokolkerék* (<http://www.vmmi.org/index.php?cont=book&id=35&view=details>)
HAJNAL Árpád (2009): *Pokolkerék. Vasagyi Mária könyvéről = Hét Nap*, [2009.] 7. 8., 30. o.
HERCEG János (1993): *Régi dolgainkról*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
ISMERETLEN (1983): A bácskai Ferenc-csatorna regényes története = *Magyar Szó*, [1983] 1. 30. – 2. 17. (Folytatásos tárca Nikola Petrović: A Közép-Duna vidékének hajózása és gazdasága a merkantilizmus korában. – Belgrád, Történelmi Intézet, 1978. könyve alapján)
JUHÁSZ Géza (1978): *Majtényi Mihály*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
JUHÁSZ József–SZŐKE István–O. NAGY Gábor–KOVALOVSKY Miklós (szerk.) (1992): *Magyar Értelmező Kéziszótár*, Akadémia Kiadó, Budapest, I. köt. 598. o.
KALAPIS Zoltán (1983): *A kincstári inzsellér verbászi síremlékénél*. = *Magyar Szó*, [1983] 3. 26.

KALAPIS Zoltán (1993): *Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Kempelen Farkas Digitális Tankönyvtár: *A kanális és az út Bács vármegyén keresztül*: (<http://www.tankonyvtar.hu/foldrajztudomany/egynehany-hazai-utazasok-080904-16>)

Magyar Életrajzi Lexikon – Kiss József és Türr István: (<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC07165/08014.htm>) (<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC15363/16124.htm>)

TOLDI Éva (2009): *A káosz riadalma*. Vasagyi Mária: Pokolkerék = *Híd*, [2009] 8.63–71.o.

The Stature and Work of the Waterway Engineer József Kiss

The name of József Kiss ought to sound familiar to everyone in Vojvodina, since he was the one who had the dream about connecting the Danube and the Tisa with a ship canal, and it is thanks to him that this dream became realized. He deserves the credit for the building of the Ferenc Canal which still exists today. He became neglected already during his life, and his name was slowly fading into oblivion; nevertheless, there exists a medium in which he is readily remembered and his memory is paid the tribute he deserves. This is literature. All one has to do is to think of Mihály Majtényi's novels or János Herceg's essays and the figure of the "inzseller" (mispronunciation of the French 'ingenieur') comes to life again.

Keywords: "inzseller", canal digging, convicts, Hungarian literature in Vojvodina, canal-fictions Surveyor or waterway engineer

*A Szabadkai Magyar Főkonzulátus tudomány napi pályázatának
I. díjjal jutalmazott pályaműve*

94(439)''1848/49''

Martonosi Mirella

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék
∴ merima@freemail.hu

KISS ERNŐ HALÁLRA ÍTÉLÉSE

Sentencing to Death Ernő Kiss

A dolgozat célja ismertetni Kiss Ernő aradi vértanú elítélésének körülményeit, különös hangsúlyt fektetve Ferenc József császár személyes felelősségére. Kiss Ernő nem csak összmagyar, hanem vajdasági szempontból is kulcsfontosságú személy, hiszen a Délvidéken harcolt a szerb–magyar háborúban, amelynek hatása még sokáig rányomta bélyegét a két nép közötti politikai és társadalmi kapcsolatokra, és néhány vonatkozásban talán még ma is érezhető. Ez az esszé elsősorban szakirodalmi művek alapján íródott, kiegészítve Kiss Ernő tárgyaláson tett vallomásával.

Kulcsszavak: Kiss Ernő, aradi vértanú, 1848/49-es forradalom, megtorlás, ítélet, Ferenc József felelőssége.

1849. augusztus 13-án Világosnál a magyar hadsereg megadta magát a Rüdiger tábornok vezette orosz haderő előtt, ezzel végleg elbukott a magyar szabadságharc és megkezdődött az ellenforradalmi megtorlás. Világosnál tette le a fegyvert Kiss Ernő is. Bajtársai mellett maradt, még ha volt is lehetősége a menekülésre. Szentül hitte, hogy neki már csak származásánál fogva sem eshet bántódása.

Gazdag, örmény eredetű családban született. Katonai pályafutását a bécsi Theresianum elvégzése után, 1818-ban a császári hadsereg egy dzsidásezredében kezdte. 1845-ben a 2. (Hannover) huszárezred parancsnoka volt. 1848 tavaszán ezredével Nagyikindán állomásozott, így a kezdetektől részt vett a szerb felkelők elleni harcokban. Az ő nevéhez fűződik az első jelentős délvidéki győzelem, a perlaszi szerb tábor bevétele szeptember 2-án. Október 12-én – a honvéd hadseregben elsőként – honvéd vezérőrnaggyá nevezték ki és átvette a bántási hadtest parancsnokságát. December 12-én – ismét elsőként – honvéd altábornaggyá nevezték ki, de az 1849. január 2-ai pancsovai ütközet után a tisztikar követelésére lemondott, és január 9-én átadta a hadtest parancsnokságát Damjanich Jánosnak. „Kárpótlásul” Debrecenben az adminisztratív feladatokat ellátó Országos Főhadparancsnokság vezetőjévé nevezték ki. Március 9-én megkapta a Magyar Katonai Érdemrend II. fokozatát. A szabadságharc végéig több alkalommal is helyettesítette a hadügyminisztert. A világosi fegyverletétel után fogságba esett, és Aradon várta, hogy döntsenek a sorsa felől.

Eközben az osztrák politikai körök már jó ideje törték a fejüket az esetleges megtorlás szabályain, a büntetések módján és mértékén. A forradalmárokkal szemben Alexander Bach belügyminiszter a halál-, a börtön- és pénzbüntetést, vagyonelkobzást, sőt, még a deportációt is javasolta. A minisztertanács elismerte, hogy a főbűnösöknek el kell nyerniük a büntetést. Szintén a minisztertanács hagyta jóvá Julius Jacob von Haynau tábornok július 1-jei szigorú fellépést ígérő kiáltványát. Haynau pedig azt a személyt, aki a magyar kormánnyal vagy hadsereggel kapcsolatban állt, rögtönítélő eljárással büntette volna. Persze, felmerült az amnesztia kérdése is. A kegyelmet Felix Schwarzenberg miniszterelnök csak az őrmesternél alacsonyabb rangú személyeknek akarta megadni. Azoknak, akik a lázadó kormány kormányzati tevékenységében részt vettek, még véletlenül sem. A temesvári csata után a minisztertanács, már semiképp sem terjesztette volna ki az amnesztia hatályát a hadügyi igazgatás vezetőire, és ebbe a kategóriába tartozott Kiss Ernő is. Schmerling igazságügyi miniszter csak azokat részesítette volna kegyelemben, akik úgy lettek törzstisztek a honvédseregben, hogy korábban nem szolgáltak a császári hadseregben – feltéve, hogy nem fejtettek ki kiemelkedő tevékenységet a forradalmi kormány szolgálatában vagy érdekében. (HERMANN 1999: 49–64.) A világosi fegyverletétel jelentette az igazi fordulatot, mert az augusztus 20-i minisztertanács már könyörtelen keménységet tanúsított a vezetőkkel szemben. A fordulat beálltának nagymértékben maga az uralkodó, Ferenc József fellépése az oka. Miután a magyarok kapituláltak, Ferenc József nagy döntés előtt állt, amelytől jelentős mértékben függött a Magyarországgal való jövőbeli kapcsolata. Dönthetett egy békés politikai irányvonal mellett, amelynek célja Magyarország erőszak nélküli integrálása lett volna. De dönthetett az erőszakos megtorlás mellett is. Ez utóbbi jobban megfelelt mind a személyiségének, mind az őt körülvevő udvari körök elvárásainak. (BLED 1998: 128.) Ferenc József három csoportba sorolta a még perbe fogandókat: 1) az ideiglenes kormány, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjai, az április 14-i határozat részesei és a kormánybiztosok; 2) a felkelő hadsereg minden tábornoka; 3) az április 14-e után a forradalmi kormány szolgálatában vagy érdekében kiemelkedő vagy veszélyes tevékenységet kifejtett honvédtisztek, polgári hivatalnokok és lelkipásztorok. Arra utasította Haynaut, hogy utólag, esetről esetre tegyen neki jelentést azokról a személyekről, akiken a halálbüntetést végrehajtották. Tehát a halálos ítéletek előzetes felterjesztésének követeléséből így lett a végrehajtott halálos ítéletek utólagos bejelentésének kötelessége. Ezzel az utasítással Haynau szabad kezet kapott. (HERMANN 1999: 49–64.) Ő már 1849. augusztus 25-én tudta: a hadbíróági eljárás csak ceremónia lesz, az elfogott lázadóvezéreket kivégezteti. Úgy vélte, a lázadók minden főnökét, ide számítva az önálló csapattestek vezetőit is, fel kell akasztani. Nem a bécsi udvar jóindulatán múltott, hogy kegyetlen tervét nem valósíthatta meg. Az első kivégzések után

felzúduló nemzetközi felháborodás sok száz magyar hazafi életét mentette meg. Haynau a császárhoz intézett augusztus 26-i levelében kifejtette, hogy ha rajta múlik a büntetések végrehajtása, őt fogja érni a közvélemény szemrehányása, és ő mint őfelsége hűséges alattvalója, szívesen vállalja ezt magára. „Ha azonban őfelsége az előzetesen közölt különleges utasításokkal kijelöli a szigor és a kímélet határait, akkor a gyűlölködők a szigort őfelségének fogják tulajdonítani, azok köszönete azonban, akik kegyelemben részesülnek, nem őt fogja illetni; ezt a lázadók és szövetségeseik hivatlan külföldi közbenjárásnak fogják tulajdonítani.” (HERMANN 2007) A szigorú büntetéseket a császár is támogatta mert a debreceni országgyűlés trónfosztó határozata mélyen sértette őt dinasztikus büszkeségében. Úgy vélte, hogy a politikai bűnök elrettentő büntetésével tartozik alattvalóinak is, akik szenvedtek e bűnök miatt. Míg Miklós cár kegyelmet kért/ajánlott a megtévedteknek, addig Ferenc József a megtévedteken csupán a tévútra vezetett tömegeket értette. A bűnösök elítélését a császár a birodalom közbiztonsági kérdésének tekintette, és önmaga szent kötelességének, amely a közjavat szolgálja. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy amikor Ferenc József az erőskezűnek nem éppen nevezhető Ferdinánd helyébe lépett, ez annak az udvari kamarillának a győzelmét jelentette, amely nem volt hajlandó kompromisszumot kötni a magyar forradalmi körökkel. I. Ferenc József és családja kétségkívül a márciusi forradalmakban látta minden baj forrását, s e forradalmakban kitüntetett szerepet játszottak a magyar rebellisek. (HERMANN 2007) A Zsófia főhercegnő által képviselt udvari klikk a kezdetektől fogva Jelačićot támogatta, s alapvető fontosságúnak tekintette a magyar önállósági törekvések megregulázását. A bécsi októberi forradalmat legalább annyira a magyar ármányok, mint a bécsi radikális demagógok agitációja következményének tekintették. Magának a december 2-i trónváltásnak is az egyik oka a magyar lázadás volt: hiszen V. Ferdinánd szentesítette azokat a magyar törvényeket, amelyek alapján s amelyek védelmében a magyar lázadás folyt. (GAVRILOVIĆ 1994: 88) A főhercegnő köré csoportosuló kamarilla a magyar törvényeket átmeneti engedménynek tartotta, amelyet majd az első adandó alkalommal vissza lehet vonni. (ORDAS 1988: 26.) I. Ferenc József hihetetlenül erős bizalommal volt hadserege iránt, de ugyanilyen mértékben megkövetelte a hadsereg feltétlen engedelmisségét is. És most e hadsereg tisztjei nem előtte, törvényes uralkodójuk előtt hódolnak meg, hanem az előtt a haderő előtt, amelyet miattuk volt kénytelen segítségül hívni. És emellett még Arad vára is az oroszok előtt kapitulált. A cár pedig ezeknek a lázadóknak kért kegyelmet. (HERMANN 2007) Haynau szerint félreismerhetetlen volt az oroszok eljárásának célja, írta, azaz az, hogy a fanatizált lázadó hadseregben és a nemzetben szimpátiát ébresszenek maguk iránt, s ez sikerült is nekik. Valószínűleg ez a levél adta meg a döntő lökést ahhoz, hogy a császár a kíméletlen megtorlás politikája mellett döntsön. (HERMANN 2007)

Az október 6-ai kivégzéssel vette kezdetét a politikai és katonai elit elleni megtorlás. A dátum kiválasztása nem volt véletlen: 1848-ban a bécsi forradalmi nép ezen a napon végzett Latour táborszernaggyal és hadügyminiszterrel. Márpedig a bécsi kormánykörök meg voltak győződve arról, hogy a bécsi forradalmat és Latour halálát a magyarok, köztük Batthyány titkos akciói okozták. Kiss Ernő volt a legmagasabb rangú, fogságba esett olyan császári tiszt, aki mindvégig kitartott a magyar oldalon. A tárgyalásvezetői előterjesztésben valamennyi vádlott részt vett a magyar lázadó kormány által elrendelt erőszakos ellenállásban a bevonuló császári sereggel szemben, s valamennyien harcoltak az április 14-ei debreceni országgyűlési határozatok végrehajtásáért. Ezzel megvan a jogalap ahhoz, hogy felségsértés büntetével vádolják őket. A vádlottaknál két határidőt vettek figyelembe: az október 3-ai manifesztumot, amely feloszlatta a magyar országgyűlést, és április 14-ét, a Habsburg-ház trónfosztását. (HERMANN 1999: 65–87.) A fő vád tehát felségsértés volt. Az alkalmazandó büntető törvények az 5. sz. hadicikk és a Mária Terézia-féle bűnvádi perrendtartás 61. cikkelye, amely alapján azt rótták fel a vádlottaknak, hogy korábbi hadseregükkel szemben harcoltak. (ORDAS 1988: 88)

Az ítéletek jogi megalapozottsága azonban kétséges volt. Az okt. 3-i manifesztum a magyar közjog szempontjából érvénytelen volt. Formailag azért, mert nem szerepelt rajta a felelős magyar miniszter ellenjegyzése. Tartalmilag pedig azért, mert az uralkodónak az éves költségvetés elfogadása előtt nem volt joga feloszlítani a parlamentet. A felségsértés vádja ugyanilyen kétes alapokra épült. Ferenc József ugyanis nem volt magyar király, hiszen nem koronáztatta meg magát, nem adott ki koronázási hitlevelet, nem esküdött meg az ország törvényeire. (HERMANN 1999: 65–87)

Karl Ernst törzshadbíró, a magyarországi osztrák hadsereg tábori törzshadbíróságának vezetője Haynau beosztottja volt, és mindenben parancsai szerint járt el. Haynau utasítása pedig az volt, hogy az eljárásokon minél gyorsabban essenek túl, eltekintve minden időrabló formaságtól. Az ítéleteket szándéka szerint már huszonnégy órával a kihirdetés előtt végre kellett volna hajtani. Éppen ezért az ítélet indoklásában maga Ernst is sietett hangsúlyozni a kihallgatások felületességét, amiben tagadhatatlanul igaza is volt. (ORDAS 1988: 86–87) Ernst véleménye szerint Kiss Ernő több tekintetben is felelősség alá vonható. Az okt. 3-i manifesztumot követően, amikor kézhez kapta a temesvári helyőrség tisztjeinek hűségnyilatkozatát, nem válaszolt rá. Elfogadta a forradalmi kormány utasításait, kinevezéseit, az előléptetéseket, követte a forradalmi kormányt, amely a királyi hadseregtől szorongatva egyik helyről a másikra menekült. A forradalmi kormány súlyos felségsértést követett el, és ebből következik, hogy mindazok, akik személyüket, szolgálataikat, tevékenységüket ennek a felségsértő kormánynak a fenti célra felajánlották, ugyanezt a büntetést követték el. Mivel a vádlott az

április 14-i országgyűlési határozat után is megmaradt a lázadó kormány szolgálatában, őt is felségsértőnek kell tekinteni. (KATONA 1983)

Kiss Ernő vallomásának egyik fő jellemvonása, amely egész kihallgatásán végighúzódik, hogy azt hangsúlyozza, hogy akarata ellenére került szorult helyzetbe, hiszen a császárhoz mindvégig hű maradt, mi több, közvetlenül vagy közvetve a császár parancsára cselekedett. Az uralkodó felelősségét más felségsértéssel vádolt katonákra is kiterjeszti, mert szerinte mindannyiukat az ő ellentmondásos parancsai juttatták visszás helyzetbe, sőt a tiszteknek kérésük ellenére sem adtak utasításokat jövőbeli magatartásukat illetően. (KATONA 1983) Igaz, hogy a végleges szembefordulás előtt a vezető tábornokokkal bizalmasan közölték, hogy csak azokat a parancsokat vegyék komolyan, amelyek papírján egy titkos kód jelzi, hogy Bécs egyetértésével találkoznak, de ezt sokan nem tudhatták. (ORDAS 1988: 48.) Ferdinánd parancsára a magyar hadsereg a magyar alkotmányra esküdött fel. Az eskü pedig így szólt: „Esküszöm az élő Istenre: királyomnak, V. Ferdinándnak és a magyar alkotmánynak hűséget fogadok!” Az esküben szereplő „és” szócska tisztek százainak okozott lelkiismereti problémát. Hiszen törvényes uralkodójuk parancsára kerültek a törvényesen megalakított magyar fegyveres erökhöz. (ORDAS 1988: 52–53.) Mivel a király a magyar hadsereget a magyar kormány alá rendelte, Kiss Ernő, Mészáros tábornok felszólítására, nem engedelmeskedhetett a temesvári főhadparancsnoknak, és nem térhetett vissza hűségnyilatkozatot tenni. Emellett maga Ferdinánd hagyta jóvá az ellenállás megszervezését a horvát bánnal szemben. Amikor látta, hogy a korántsem egyértelmű helyzet súlyos végkövetkezményekkel járhat, a magyar hadsereg elhagyását vélte a legjobb megoldásnak. Eltávozására azonban nem nyílt lehetőség – bár többször is kérte –, csak két dolog között választhatott: vagy hadbíróság elé állítják, vagy hazaárulóként bánnak vele. Nem értett egyet a köztársaságpárti kormányzattal, sőt az akkori körülményeket egyenesen terrorisztikusnak tartotta. Vallomása szerint nem önös érdekekből tartott ki a magyar oldalon. Anyagi céljai nem érvényesülhettek a magyar mozgalom oldalán, hiszen vagyona nagy részét elvesztette. Habár országos főhadparancsnok volt, nem volt meg hozzá az a működési köre, amely az ilyen állással az osztrák hadseregben jár. Hivatali tevékenysége felülvizsgálatokra, szállítmányok ellenőrzésére stb. szorítkozott, egyszóval csapatok nem tartoztak alá. (KATONA 1983)

Amikor a magyar honvédsereg egy részét északra vitték, hogy a királyi sereg ellen harcoljon, Kiss Ernő lemondott tisztségéről, és a Délvidéken maradt. A szerbek ellen harcolt, mert ismerve szeparatistikus céljaikat, ezt tartotta méltónak egy uralkodójához hű katonához. A fennálló helyzetben nem tehetett többet, mint azt, hogy a királyi csapatok ellen tudatosan nem harcolt – már csak azért sem, mert nagyon jól tudta, hogy a mozgalom kezdete óta állandó politikai felügyelet alatt tartják. A magyar kormány felügyelete alatt állt, mert császár-

pártinak tartották. A Bánságból honvédtisztek küldöttsége ment Debrecenbe vádaskodni ellene, hogy egyetlen hadmozdulatot sem tesz Temesvár ellen, csak a szerbek ellen. Vallomásaiban ezzel is bizonyítani próbálja egyet nem értését a hivatalos magyar forradalmi politikával, és alátámasztani saját hűségét. De elismeri a felelősségét, mert bár az április 14-i eseményeket nem helyeselte, azzal a ténnyel, hogy a helyén maradt, az országgyűlési határozatot magatartásával és cselekedetével hallgatólag elismerte és felségsértővé vált. (KATONA 1983)

Mindazokat az érveket, amelyeket Kiss Ernő saját védelmére felhozott, Ernst hadbíró szerint nem lehet figyelembe venni, mert a dolgok katonai szempontból való megítélésével védekezik. A vádlottak ellenérveit Ernst azzal is félresöpörte, hogy azok a bíróság ítéletének meghozatalakor semmilyen jelentőséggel nem bírhatnak, legfeljebb kegyelmi úton mérlegelhetők. Viszont kegyelemről szó se lehetett. (ORDAS 1988: 92) Felrója Kiss Ernőnek, hogy mindvégig megmaradt a lázadó kormány szolgálatában. Szerinte mindenkinek meg volt adva a lehetőség, hogy megtegyék azokat a lépéseket, amelyeket a becsület és a kötelesség a katonák számára előír. Nem vehető figyelembe az a megállapítása, hogy ezt a lépést az akkor már elharapózott terrorizmus és személyes biztonsága miatti aggodalom okán nem tehetette meg. Mégpedig azért, mert egyrészt ez idő tájt számos tiszt értette meg, mi a kötelessége, és visszatért a forradalmi hadseregből a törvényes zászlók alá, másrészt pedig éppen a válságos helyzetben mutatkozik meg leginkább a valódi hűség, engedelmesség, a jó ügyhöz való ragaszkodás. És éppen ezért minden becsületes embernek, kiváltképp pedig a katonának, a magasabb állású tisztnak bátran szembe kell néznie minden valóságos vagy képzelt veszéllyel. Súlyosbító körülmény az az állás, melyet a vádlott az osztrák hadseregben betöltött. Ezredes és ezredparancsnok volt, éppen ezért példát kellett volna mutatnia beosztottjainak. Az osztrák hadseregre jellemző hűség következtében az alárendelt megszokta, hogy a parancsnoknak vakon engedelmeskedjen, és hogy az ő példáját kövesse.

Valóban, akik nem esküdtek fel a magyar alkotmányra, hanem megmaradtak csak az uralkodóhoz fűződő személyes hűség mellett, azokat nem minősítették becstelennek. Sokakat a csapatszellem, az ezredhez való tartozás tántorított vissza egy sorsdöntő és főleg újszerű lépéstől. Ernst szerint enyhítő körülménynek számít, hogy a vádlott legfeljebb csak átlagos szellemi képességekkel rendelkezik, a királyi csapatok ellen tényleges parancsnokságot nem viselt, pusztán adminisztratív beosztást töltött be. (KATONA 1983)

A perrendtartás szerint a bíróság tagjai – a vádlottak jelenlétében – esküt tettek, majd rangcsoportonként, külön-külön meghozták ítéletüket. Kiss Ernő ítéletét 1849. szeptember 21-én mondták ki: Kiss Ernő ezredes vádlott úr bűnös felségsértés büntetésében, és ezredesi rangjának, rendjeleinek és bárhol található minden ingó és ingatlan vagyonának elvesztése mellett löpor és golyó általi

halállal büntetendő. (ORDAS 1988: 92.) A ítéletet október 6-án hajtották végre. Ezen a napon Kiss Ernő hősi halált halt tizenegy bajtársával együtt.

Ferenc József vállalta ugyan tetteiért a felelősséget, cselekedete politikai következményét azonban valószínűleg nem tudta felmérni. Nem látta át, hogy az aradi ítéletek a magyar nemzet és a Habsburg-dinasztia viszonyát hosszú időre jóvátehetetlenül megterhelik. Az ifjú császár nem ismerte a kompromisszumot mint a politika nélkülözhetetlen eszközét. Hitt a korona mindenhatóságában, hogy a koronás főnek soha alkudnia nem kell. Nem így a közvélemény. Az ítéletek szokatlan felháborodást keltettek szerte Európában. Metternich szerencsétlen lépésnek találta Batthyány kivégzését. Palmerston brit külügyminiszter szerint „az osztrákok a legnagyobb vadállatok azok közül, akik valaha a művelt ember nevét bitorolták”. Az orosz cár személyes sértésnek vette az aradi ítéleteket, és úgy vélte, hogy Ausztria politikai hibát követett el, megsértve legjobb szövetségesét és még ellenségesebbé téve egy nép szellemét, amelyet inkább engesztelni kellett volna. (SOMOGYI 1989: 40.)

ÖSSZEGZÉS

A magyarokkal szembeni megtorlás mindenképpen jelentős történelmi mozzanat. Elsősorban azért, mert ez volt az első olyan osztrák–magyar összetűzés, amely nem kegyelemmel és bizonyos fokú kompromisszumkészséggel zárult. Másodsorban az aradi vértanúk elleni perek és kivégzések tanúsítják, hogy miként lehet kategorikusan elutasítani minden ellenérvet egy jogilag bizonytalan és ellentmondásos vád alapján, és hogyan szorulhat háttérbe a törvényisztelő igazságosság az uralkodó dinasztikus és politikai célokkal szemben. Ausztria mindenáron példát akart statuálni, és meg is tette. Nem a vádak jogi megalapozottsága volt a fontos, hanem a mielőbbi és minél elrettentőbb megtorlás egy új abszolutista rendszer gyors megszilárdításáért, amely ugyancsak kudarcot vallott. Amellett, hogy a magyar oldalon állt, a hazájáért harcolt, saját vallomása szerint Kiss Ernő katona volt, és nem volt császárellenes, felségsértő. Talán a halála is az ő igazát támasztja alá, hiszen az uralkodó politikai érdekei áldozták fel, ezért lett vértanú. Még ha nem is önszántából.

IRODALOM

- BLED, Žan-Pol 1998. *Franc Jozef*. Beograd. GAVRILOVIĆ Slavko 1994. *Istorija Srpskog naroda. Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878*. Beograd.
- HERMANN Róbert 1999. *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. Budapest.
- HERMANN Róbert 2007. *A császár felelőssége – I. Ferenc József és a megtorlás* = Kisebbségkutatás, 3. sz. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutataskk_2007_03/cikk.php?id=1451

KATONA Tamás 1983. *Az aradi vértanúk*. Bratislava.

ORDAS Iván 1988. *Az aradi tizenhárom*.

SOMOGYI Éva 1989. *Ferenc József*. Budapest.

Sentencing to Death Ernő Kiss

The aim of this paper is to set forth the circumstances of how Ernő Kiss, one of the martyrs of Arad, was sentenced to death, focusing on the personal responsibility of the Emperor Franz Joseph. Ernő Kiss is a person of cardinal importance, not only from the all-Hungarian perspective but also from the aspect of Vojvodina since he took part in the battles of the Serbian-Hungarian war, which left its mark for a long time on the political and social relations of the two nations and perhaps, in certain aspects, can be felt even today. This essay was written on the basis of literature on the subject supplemented by the confession by Ernő Kiss at the trial.

Keywords: Ernő Kiss, the Martyrs of Arad, 1848/49 Revolution, retaliation, sentence, responsibility of Franz Joseph

*A Szabadkai Magyar Főkonzulátus a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából
kiírt 2009. évi tanulmány pályázatának II. díjas pályaműve*

Petrik Emese

„EGYETLEN MÉRCE A LELKIISMERET MARADT”

“Conscience remained the last touchstone”

Bényei Péter: *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében.* Csokonai Könyvtár, Debrecen, 2007

A TÖRTÉNELEM A TERMÉSZETI ERŐK ÖNNÖNMAGUKKAL ÉS AZ EMBER SZABADSÁGÁVAL VALÓ KONFLIKTUSAIRÓL SZÁMOL BE

A kezdődő modernség időszakában a közösség egyedi individuumokra széttagolt társadalommá alakult át. Az emberi közösség múltja és az önmagát kutató individuum jelene és jövője között egyre tágasabbá váló (vissza)emlékezési szakadék alakult ki. A múltidézés szerepét a történettudomány berkeiben születő történelem vette át. A köztudatban a történelem fogalmához gazdag aszszociációs mező kapcsolódik: az emberiség múltja mint értelem-összefüggések láncolata; letűnt világok egzotikuma, kalandossága; az emberi esendőség, létbe vetettség modellje; az idő mindent betemető, de mindent újrateremtő erejének demonstrálója. A történelem mint a rettenet, a pusztulás, a káosz közege, az idő múlásának, az emberi végességtudatnak is a jelképévé válhat. Bényei Péter nyitógondolataiban Schiller történelmi meghatározását idézi: „A világ – mint történelmi tárgy – alapjában nem egyéb, mint a természeti erőknek önnönmagunkkal és az ember szabadságával való konfliktusa, s e küzdelem eredményéről számol be nekünk a történelem.” A szerző ehhez fűzi saját szemléletét, melyben a „történelmet a természeti és emberi erők küzdelmének, szabadság és végesség, értelem és értelmetlenség, káosz és rend, végzet és szabad akarat feszültségének modellszerű terepeként” éli meg. A monográfiájának két támpillérét – a történelmi regény és a tragikum műfaji, esztétikai problémáit – négy aspektusból taglalja. Az első fejezetben a történelmi regény elmélete körüli dilemmákat tárja fel. Erre épül a második és harmadik fejezet. A történetírás és az eposz tágabb összefüggérendszerében vizsgálja a műfaj jellegadó poétikai és hatástényezőit. A záró fejezet összegző, kiegészítő és átvezető funkciót tölt be. Kemény Zsig-

mond *Zord idő* befogadástörténetéből kiindulva vizsgálja a XIX–XX. századi magyar kritika műfajelméleti elgondolásait.

A történelmi regény műfajának irodalmi köztudatba lépése és a történetírás önállósodása szinte egyazon jelképes évben történt. Az első, modern értelemben vett történetírói munka, Niebuhr *Római történelme* 1811-ben jelent meg, míg Walter Scott műve, a *Waverley*, melyet a szakirodalom az első „valódi” történelmi regényként interpretál, 1814-ben látott napvilágot. E két mű szemlélete merőben különbözik már a felvilágosodás átfogóbb gondolatmodelljeitől, célirányossággal rendelkezik: „a történelem közvetítésével érthetünk meg minden emberit”. Elveti a mechanikus világnézetet, melynek értelmében a történelem visszasságok és összefüggéstelen események halmaza. Újabb korértelmezésében a történelem „kulcs az embernek mint társadalmi és politikai lénynek a megértéséhez”. A XIX. század társadalmi és politikai elméletei egyaránt abból indultak ki, hogy az emberről csak történelmi létezésén át juthatunk ismeretekhez. A történelmi múlt lesz tehát az emberi történés kitüntetett viszonyítási pontja. Tanulmányozása, értelmezése, esztétikai vagy tudományos érdekelttségű reprezentációja különösen felértékelődött, s fontos létmegismerő, továbbá identitásteremtő funkcióhoz jut a XIX. század egészében. A múltat megőrizni óhajtó emlékezetformáknak, a naplóknak, a memoároknak, az önéletírás különböző változatainak, valamint a történetírásnak központi témájává vált, hogy „az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelez, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását”. Míg az egyetemes történelem módszertana elutasította az egyedit, és az örök emberi nyomait kereste a történelem folyton változó szinterein, addig a népi közösségek kulturális és történelmi hagyományát feltáró törekvések reprezentálták saját múltjuk gazdagságát, történeti alakváltozatainak sokszínűségét, népük gondolkodás- és szemléletmódjának öntörvényűségét. Dorrit Cohn természetesnek tekinti egy referenciális szint meglétét, mint egy kiegészítő réteget, mely a szövegek és értelmezések hálójában jelölhető ki. A történelmi regény múltreprezentációja ugyanis a legkülönbélebb intertextuális viszonyulások, források, történetírói szövegek, népi emlékezetek révén jön létre.

Humboldt a történelemre mint az élet tanítómesterére tekint, mert gazdag példatár évezredekén át az emberlét lényegi állandóságaihoz, és tanulssággal szolgál a múlt önismétlődéseire. A történelmi regény posztmodern alakváltozatairól értekező Bényei Péter összefoglalásában a történelmi regény a kulturális emlékezet egyik, koronként változó fontosságú praxisa: „Ha a regény kulturális munkája az egyén és a közösség közötti közvetítés, akkor a történelmi regényé az egyéni identitás és a kollektív emlékezet közötti közvetítése is.” A műfaj vonzerejét az irodalmiszöveg-alkotás, világteremtés, jelentésképzés tekintetében megnyíló széles játéktér biztosítja. A szöveguniverzum – forrásszövegek,

múltinterpretációk, az irodalmi hagyomány különféle narratívái – a regénytörténetek magjait, szövegalakítási műveletek sokaságát kínálja fel, olvasási sémákat, előzetes képzeteket foglal magában. A XIX. század első két harmadában az egymástól messze távolodó szépirodalom és történetírás között egyfajta közvetítő szerepet látott el a történelmi regény, melynek kiemelkedő alkotásai az alternatív történelmet és létértelmező szerepkört is egyaránt betöltik.

AZ EMBEREK EGYMÁS SZÁMÁRA SORSSÁ VÁLTAK

A szerző a történetírás narrativista koncepciójának keretében, ahol az önreflexivitást helyezi fókuszpontba, felveti a kiinduló kérdést: hogyan lehetséges a múlt eseményeinek objektív megismerése és rögzítése, ha azok közvetlenül megtapasztalhatatlanok, és senki számára sem hozzáférhetőek? Milyen poétikai és kognitív sajátosságokkal járhat a letűnt világok esztétikai újratelemtése, és hogyan képes a múlt szándékától elváló jelentések megfogalmazására a történelmi regény? Már maga a műfaji meghatározás két ellentmondást ötvöz magába. A műfajhoz sorolt szövegek egyszerre tartalmaznak valós, történelmi tényekhez köthető, illetve fiktív, regényszerű elemeket. A fikció lehetővé teszi az író számára, hogy a múltbeli történeteket az eleven emberek személyes és pillanatnyi tapasztalataként mutassa be. A szereplők sorsalakulásában a letűnt világok szokás- és értékrendje kel életre. A fikció révén a hősök mintegy a múlt „szemtanújaként” lépnek fel, hitelesítve a történeteket. A történelmi regény ötvöző tulajdonságából eredően a szakma megkérdőjelezte a műfaji önállóságot. Feloldási tényezőként Iser a három összetevő fogalmát vezeti be. A reális, az imaginárius és a fiktív összetevők az irodalmi szöveg létesülésének, struktúralódásának és hatásmechanizmusának leírását teszik gördülékennyé. Segítségükkel egy önálló világkép teremthető, ugyanis lehetővé válik a már formába öntött világ átformálása, egy még megformálatlan világ megértése és megtapasztalhatósága. Ranke, Humboldt, Carlyle, Thierry, Michelet a képzelet és a figuratív nyelvhasználat kognitív aspektusait is kiaknázó művészi jellegű történetírást szorgalmazták: „Jelenné tenni a múltat, közel hozni a távolit, betekintést engedni számunkra a nagy emberek társaságába, vagy egy kiválóság bensőséges pillanatába, amint széttekint a hatalmas csata mezején; felruházni őket a hús-vér emberek realitásával, hiszen túlságosan is hajlamosak vagyunk az allegóriák példázatos jellegében látni őket; megidézni őseinket valamennyi nyelvi, szokásrendbeli és öltözködésbeli sajátosságaikkal, bepillantani házukba, leülni az asztalukhoz, turkálni régimódi ruhásszekrényeikben, elmagyarázni ódon bútorzatuk használatát: mindez a történetíró kötelességeihez sorolható, mégis a történetiregény-író gyakorlatában érhető tetten.” Ami a történészek számára vágy maradt, azt a történelmi regény szabadon realizálhatta. A közismert történelmi eseménykort

feldolgozó, és a múlt hiteles reprezentációjára vállalkozó regényekben dombozik ki a legerősebben az átfogó létmagyarázat megalkotásának és a történetfilozófiai kérdések feltevésének igénye.

A XIX. századi magyar történelmi regény képviselői közül elsősorban Eötvös József hangsúlyozta, hogy a regény feladata a múlt hiteles reprezentációja és a történeti tudás formálása. A kortárs kritika Kemény Zsigmond munkáit, elsősorban a *Zord időt* ítélte a művészi történetírás eredményeihez mérhető alkotásnak. Kemény a *Zord idő*-ben a leglelkiismeretesebb történeti hűséggel járt el, s az emberek és viszonyok felfogásában mély történetírói belátást mutat, szinte felfedezői érdemmel. Új megvilágításba került Martinuzzi és a Mohács utáni politika. Németh László az alkotáslélektani szempont túlsúlyba jutásával magyarázza a történelmi téma előtérbe kerülését Kemény Zsigmondnál: „Kemény magában hordta a múltat, és lábra kelt históriának látta mindazt, amivel mint ember és magyar érintkezésbe jutott, és ezért a múlt tanulmányozásában a nemzeti önismeret elmélyítésének lehetőségét ismerte fel.” Az életmű legutóbbi monográfiája, Szegedy-Maszák Mihály úgy látja, hogy Keményt egyfelől az irodalom nevelő-identifikáló funkciójának átmentési kísérlete, másfelől pedig a regény irodalmi emancipációjának szándéka vezette el a történelmi regény műfajához. Valamennyi közismert regénye a nemzeti történelem közegéből meríti a cselekményét, betartva a történetírói szövegek másik fontos elvét, az igazságigényt. A témaválasztás kulcsfontosságúnak bizonyul a regény allegorikus struktúrájának megteremtésében. Az ország három részre szakadásának a traumatikus eseménye a magyar nemzeti nagyelbeszélés egyik meghatározó mitológémiáját, a balsors sújtotta nép évszázados toposzát is megidézi. Nevelő szándéka abban mutatkozik meg, hogy átélhetővé tette a társadalmi és emberi indítókat. Gadameri értelemben az allegória „valami olyasmit jelöl, aminek nem a megjelenésben, látványban, illetve hangzásban van az értelme, hanem olyan jelentésben, mely rajta kívül található. Ahelyett, amire tulajdonképpen gondolunk, valami mást, valami kézzelfoghatóbbat mondunk, de úgy, hogy ez mégis érthetővé teszi a másikat”.

Az allegória révén a történelmi regény újabb jelentős alkotóeleme válik hangsúlyossá – emeli ki Bényei –, a teremtet világoknak metafizikai tágasságába nyerhetünk betekintést. A konstruált világ metafizikai tágassága az idősíkok ontológiai rétegzettségére irányítja a figyelmet. A múlthoz kapcsolódó elvárások, előfeltevések többsége lehetővé teszi, hogy a történelmi regény által életre hívott világ határai megnyíljanak a transzcendens, az irracionális, a tapasztalaton túli felé. A *Zord idő* című regényében a Barnabás–Elemér páros nézőpontot biztosít a történelmi események láttatásához, a Deák testvérek párbeszédeiben a korszak sajátos gondolkodásmódja is hangsúlyossá válik. Személyes tragédiájuk pedig felerősíti a nemzeti sorstragédia megérzőkítését. Izabella és Werbőczy összetett jellemrajzuk ellenére a jelképiség erejével hatnak.

Nyikolaj Bergyajev az emberi létezés három különböző időkategóriáját határozza meg: a természeti létezés irányító, élet-halál végtelen körforgását meghatározó kozmikus időt; az egyenes vonalúan előrehaladó, célképzetes történelmi időt; valamint üdvözülési lehetőségként, az előző kettő súlyától megszabadítani képes, az örökkévalóság esélyét biztosító egzisztenciális időt. Bényei Kemény történelmi regényeinek egyik óriási lehetőségét abban látja, hogy egymástól szögesen ellentétes idősíkok létevidenciáit tudja egyszerre felmutatni, s a jelentésképzés szolgálatába állítani anélkül, hogy ellentmondást gerjesztene a szöveg teremtett világának koherenciájában. Olvasás közben a befogadói tudatban sem keletkezik zavar. Kemény Zsigmond *A rajongók* című történelmi regényében mindhármát élteti. Kassai Elemér brutális meggyilkolása, a bűn és kegyetlenség más konkrét megnyilvánulásaival együtt a kozmikus idő mindenhatóságát teszik dominánssá az esztétikailag teremtett világban. Ezzel szemben az egzisztenciális idő fogalmához köthető létminőség is megjelenik. Férje elvesztése után a regény főhősnője, Bodó Klára kilép a bűn mindennapiságában élő történelmi időből, és egy önálló világot formál magának a keresztényi élet evidenciáinak megfelelően. Ez egyben megszabadítja őt az egyéni létet metafizikailag értelmetlenné és kilátástalanná tevő kozmikus idő rettenetétől is, a biológiai létezés elmúlástudatát a megváltás ígéretével felcserélve. Az idősíkok rétegzettségéből adódik, hogy a műfajhoz tartozó szövegek minden más regénytípusnál alkalmasabbak különböző válságszituációk modellálására. Hamvas Bélát idézve az egyént és közösséget először nyíltan szembeállító „történelmi regény nyomán a regény kényszerül arra, hogy olyan bázist teremtsen, amely minden lehetséges válságnak megnyilatkozási lehetőséget nyújt”. A *Zord idő* felismerésre serkentő kontinuitást hoz létre a magyar történelem egymástól távoli idősíkjai között a magyar nemzeti önkép markáns vonása által. Az évszázadokon átnyúló nemzeti összetartozás, közös sorsélmény eleven szimbólumát teremti meg. 1514 konkrét nemzeti-történelmi traumája a közös, az aktuális jelen részévé válik: Mohács, a török hódoltság, 1848–49, Trianon, 1956 képzetei. A történelmi regénnyel szemben állított alapvető követelménynek a múltértelmezés, hagyományközvetítés, identitásformálás feladatának és a magas fokú esztétikai igényesség kritériumának egyaránt megfelelnek a Kemény-regények. Salamon Ferenc másfél évtizeddel a *Zord idő*-recenzió megírása után „avatott és gondolkodó történésznek” nevezi Keményt, aki képes műveiben a „történelem transzcendentális részének” mélyebb igazságait festeni. Rédey Tivadar véleményezésében „A Kemény-typusú regényíró elszántan magára vállalja a tudományos történetkutatónak mind a kritikai ítéletre való jogát, mind a kritikailag igazolt anyaggal szembeni köteles hűségét”.

AZ ÖNKITELJESÍTÉS AKARÁSA TRAGIKUMHOZ VEZET(HET)

Hogyan hozható létre olyan tragikus hatás, amely a katarzison keresztül a személyes identitás közösségi alapjait mozgósítja a legkülönbébb korszakokban? A műfaj legfontosabb hatástényezője az ember létező esendősége, az emberi tettek uralhatatlanságának színrevitele, rituális bemutatása. Az emberi létezés alapprincípiumai mutatkoznak meg. A szubjektumfilozófiai kérdésekre fókuszáló modellszerepe erősödik fel. A lényegi kázust kiváltó fontosabb tényezők a belső lelki terekre, az emberi jellemekbe helyeződnek át. A Keményhősök esetében sokszor saját önértésükhöz képest lesznek következetlenek, s ez nagyban hozzájárul bukásukhoz. Olyan közegben mozognak a hősök, ahol tetteik következménye kiszámíthatatlan, mivel életviláguk értékrendje labilis, bizonytalan. A tragikai mechanizmus belsővé válásának folyamata követhető nyomon. A világrend interiorizálódik, a konszenzuson alapuló kollektív tudatból az egyéni tudatokba szóródik szét. Az egyéni nézőpontok ezáltal módosulnak, a hős tudaton kívüli léte elbizonytalanodik, s ebből következőleg a hősök olyan tetteket követnek el, amelyek tragikus szövevényt hoznak létre. A tragédia kiengesztel, megbékít az élettel – vallja Kierkegaard –, hiszen a „tragikumban szomorúság és orvosság van. A tragikumban végtelen szelídség van, amely esztétikai szempontból, az emberi élet vonatkozásában ugyanazt jelenti, mint az isteni kegyelem és irgalmasság, de még szelídebb, s ezért így mondanám: anyai szeretet ez, mely a bánatost elringatja”. Az emberi társadalom legjobbjainak szükségszerű bukását váltja ki, az emberek kiúttalannak látszó önmarcangolása közepette egyúttal az élet igenlését is kifejezi. A tragikum feltárja az emberi akarat korlátozottságát, az emberlét esendőségét, mulandóságra ítéltettségét. Igyekszik fenntartani a létezés értelmességébe vetett hitet, az otthonosság sejtelmét ébresztve fel a befogadóban. A tragikus vétség teljesen lefokozódik, elveszítve kiemelt szerepét: a hős tettei, cselekedetei beleszólódnak az emberi viszonylatok szövevényébe, „egyik ember lelki tényei, cselekedetei objektív sorssá lesznek a másik számára”.

Mi biztosítja a külső viszonyok visszavonhatatlan kényszerűségét egy olyan világban, ahol a transzcendens elvek, szilárd erkölcsi, társadalmi rendképzetek már érvényüket veszítették, s ahol már nem a büntető végzet vagy a világrend oszt igazságot? A természet és a sors sohasem volt olyan némán és félelmesen lélek nélkül való, mint ma – összegez Bényei –, mert az emberi lélek sohasem járta elhagyatott útjait ilyen magányosan, azért remélhetünk ismét tragédiát. Már nem lehet egyértelműen megítélni, mi jó vagy rossz, kicsinyes vagy magasabb rendű ebben a világban: nem jó és rossz tettek határozott elkülöníthetősége vezet az egyes hősök tragikus bukásához. A rendképzetek relativizálódásának kö-

vetkeztében a lelkiismeret sugallatai és a külvilág elvárásai sokszor disszonáns viszonyba kerülnek egymással. Ezért képtelenek kiélezett helyzetben dönteni a hősök, s válnak uralhatatlanná egyes cselekedeteik. A mindenkori társadalom szokásrendje, etikai kódexe, hatalmi viszonyai egy elrendezett világot sejtetnek, ugyanakkor a legfontosabb eligazodási pontok a bűn fogalma, az erkölcs és vallás alapkategóriái, a követendő viselkedési minták nézőpontok és viszonylatok függvényévé válnak az események menetében. Megfigyelhető, hogy valamilyeni hősnek a vágya beteljesül valamilyen formában, de a „beteljesülés” nem a személyiség kibontakozását, hanem szétesését vonja maga után.

A KÜLSŐ VILÁG MÁR NEM JELÖL KI EGYÉRTELMEŰ VISZONYÍTÁSI PONTOKAT A REND TERÉN

Mennyiben befolyásolják az ember életének alakulását saját tettei, illetve a külső körülmények, transzcendens tényezők? A XIX. századi ember túlnyomó részben megszabadult a szigorú erkölcsi konvenciók, társadalmi normák, vallási elvek kötöttségei alól, amelyeket az alapjukon szerveződő közösségi környezet korábban ráért. A magánélet közélet fölé rendelődése, az individuum érdekeinek térhódítása a közakarat elvárásaival szemben szükségszerűen vezetett a társadalmi elidegenedéshez, az egyén elmagányosodásához. Charles Taylor a modern tudományok emberképét tanulmányozva az Én bensővé válását látja a modern ember legfontosabb attribútumának: „az emberi benső már olyan – leginkább a racionalitás által irányított – képességek tárháza lesz, amelyből kiszorult a közvetlen isteni kontrollinstancia, megszűnik életünk elismert háttere. Felerősödik az érzés, hogy a saját dolgunk megkeresni az élet igenlésének és a belső értékeknek a forrását”. A Charles Taylor írásában jellemzett modern szubjektum képe egybeesik Kemény Zsigmond kiemelt szubjektumképeivel, állapítja meg Bényei: „a 19. századtól kezdődően az ember egy olyan (új) közegben találja magát, amelyben az egyéni szabadság és a közösségi elidegenedés párhuzamos fokozódása személyisége állandó újraértésére kényszeríti”. Az emberi személyiség napról napra újraértendő, kivívandó entitássá vált. A közösségi keretektől kihullott modern individuum a világgal, a másik emberrel folytatott intenzív dialógusban kell, hogy fenntartsa lépten-nyomon fenyegetett, gyakorta eliminálódni látszó énjét. Kemény passzusai filozofikus tömörséggel, de a közvetlen érintettség szenvedélyességével és személyességével adják vissza annak a gondolkodástörténeti fordulatnak a leglényegesebb tendenciáját, amely a XVIII. század végétől bontakozik ki az európai kultúrában. A polgárság megjelenésével jelentkezik az az igény, hogy az emberre globális értelemben gondoljunk. „Mindannyiunk számára – idézi a szerző Sennett-tet – saját énünk vált a legfőbb teherre; önmagunk ismerete cél lett és nem eszköz, amely által a

világot megismerhetjük. Ez az önmagunkba merülés pedig mérhetetlenül megnehezíti, hogy valamiféle világos választ adhassunk magunknak vagy másoknak arra, milyen is a saját személyiségünk.” *A rajongók főhősei*, Kassai István, Pécsi Simon és Laczkó István társadalmilag mobil, alulról felemelkedő figurák, akik a közösség által elvárt társadalmi, morális, vallási normákat többé-kevésbé áthágva építik ki egzisztenciájukat. Személyiségük alapmintázata nagyon hasonlít a modern kor individuális emberképére. A hősök többsége: Pécsi Simon, Kassai István, Laczkó István, Kassai Elemér, Pécsi Deborah, Gyulai Ferenc, Kassai titkára – ők mind válsághősök. Állandó meghasonlás vagy elbizonytalanodás jellemzi őket, a legtöbbjük önértelmezése tévesnek bizonyul, személyiségük a történet bizonyos pontján összeomlik. A személyiség-válság szituálása metaforikus képpen bontakozik ki, melynek során felismerik, hogy a világba vetett létezésükért valamilyen módon mégiscsak maguk a felelősek. Az önismeret folytonos elmélyítése, továbbá tetteik következményeinek a vállalása teheti értelmessé létüket a szövevényes, kényszerűségekkel terhelt világban. Kemény regényeiben megjelenik „a felvilágosodott és engedékeny érzület – idézve a szerzőt –, mely tárgyilagos sokoldalúsággal kíván a más szívébe tekinteni, mely a lélek minden mozzanatának indokait képes felfogni, eredményeit menteni vagy megbocsátani, tudja, s amely ha tetteinek igazolásával tisztában van is, szünetlenül követeli: audiatur et altera pars, hallgattassék meg a másik fél is”. Az én folyamatosan fejlődik a társadalmi tapasztalás és tevékenység folyamata során, és mindennapi cselekedeteiben az egész közösség mintázata tükröződik. Ez a folyamatosan önmagát újraalakító, újraértelmező szubjektumi attitűd adja meg Kemény Zsigmond regényeinek időszerűségét. A stabil értékviszonyait veszített világ mai napig is fennálló állapotában a külső világ tendenciái már nem jelölnek ki egyértelmű viszonyítási pontokat a rend terén, így az egyetlen mérce a lelkiismeret marad.

Gruber Enikő

MI IS AZ A DÉLVIDÉK?

What is in fact Délvidék?

Mák Ferenc: *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Forum – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Újvidék–Zenta, 2008

A Forum és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet jóvoltából 2008-ban megjelent Mák Ferenc nagyszabású munkája: *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. A mű több mint 720 oldalon kíván segítséget nyújtani mindazoknak a kutatóknak, történészeknek és laikusoknak, akik e témakörben szeretnének elmélyedni. A bibliográfia megszületésére, melyet több éves kutatómunka előzött meg, az készítette a szerzőt, hogy minél inkább feltárja történelmünket, és megismertesse az embereket e térséggel. Bár Mák Ferenc hangsúlyozza, hogy az a kép, melyet kialakított könyvében, a saját Délvidék-képe, ennek ellenére segítségére lehet mindazoknak, akik saját véleményét szeretnének formálni róla.

A szerző alapos munkát végzett, hiszen áttekintette az 1816–17 és 2006 között megjelenő könyveket, feldolgozta 30 folyóirat, időszaki kiadvány és hetilap anyagát. A teljesség igényére törekedett, de mivel ez képtelenség lett volna, csak válogatott bibliográfiai anyag kerülhetett a kötetbe. Hiányoznak belőle például az iskolai évkönyvek és kalendáriumok anyagai, nem tartalmazza a 19. század 70-es 80-as éveitől egyre rendszeresebben megjelenő délvidéki hetilapok történeti, helytörténeti anyagát, illetve a 20. századi napilapok anyagát sem. Ennek ellenére mégis 8000 címszót találhatunk benne.

Mák Ferenc a könyv előszavában elég pesszimisztikus képet fest a délvidéki tájról és az itt élő emberekről. Szerinte „elhagyott, rozsdamarta, vasúti sínek, összeakadt és összeroskadt szövőgyári vetélők, halott gabonaszállító uszályok alatti feneketlen iszaptenger és penészillatú vakablakok mögötti haldokló otthonok” (MÁK 2008:6) jellemzik a Délvidéket. Az idelátogató pedig „halott tájat fog találni mindenütt, gazdátlan vidéket, ahol kutyatej virít az elhagyott gyárudvaron.(...) A romvidék ijesztő csendje fogja kísérni az útját.” (MÁK 2008:6) Majd ezután megpróbálja megmagyarázni, hogy miért van ez így. Úgy gondolja, hogy ezen a vidéken már az emberek lelke

is meghalt, ezért nem kell csodálkozni, hogy a tájat is kikezdte az enyészet. Pont úgy, „mint a rozsdá, ami csak ott telepszik meg, ahol kihűlt a belső szerkezet, ahol megszűnt az anyagot, a szervezetet összetartó erő, a tisztaság, a fényesség, az élettel való kapcsolat. Ahol már emléke sincs a teremtető életnek”. (MÁK 2008: 6) Én, mint a Délvidéken élő magyarok egyike, egyáltalán nem értek egyet ezzel az állítással. Sok minden történt velünk az elmúlt években, évtizedekben, és ez a sok minden következményekkel is járt. Ezek általában negatívumok voltak, melyek tönkretették a vidék gazdasági infrastruktúráját, így természetes, hogy sajnos egyre több elhagyott gyárudvart, vasúti sínt és kietlen, zord, gondozatlan területet láthatunk. Ez azonban nem csak a mi vidékünk sajátos specifikuma. Nincs olyan ország vagy kisebb területi egység Kelet-Közép-Európában, ahol nem lelhetőek fel ugyanezek a vonások. Mindazonáltal jelen vannak a Délvidéken is, ebben igazat kell adnom Máknak Ferencnek. Azzal a kijelentésével viszont, hogy az itt élő emberek kapcsolata megszűnt az élettel, nemhogy nem értek egyet, hanem egyenesen cáfolnám. Ha ugyanis a délvidéki magyarság közömbös lenne saját sorsa, helyzete iránt, akkor nem harcolna foggal-körömmel az előrejutásért, és nem törekedne a magasabb életszínvonal elérésére. Ennek érdekében pedig igenis kell, hogy legyen összetartó erő. A harc pedig elképzelhetetlen lelkierő nélkül.

Az előszó további részében a délvidéki történetírás kezdeteiről, kiteljesedéséről és haldoklásáról olvashatunk. Kevesen tudják, hogy a déli vármegyék sorsáról a 18. században először Bél Mátyás, Teleki Domokos és Hofmannsegg gróf, a három tudós-utazó írásaiból tájékozódhatunk. A délvidéki magyar történetírás tényleges kezdetét azonban két, néhány évvel később, már a 19. században megjelent könyv jelenti. Cím szerint Ugróczy Ferencz *Zentai ütközet* című műve, illetve *Etska Kisded Rajzolatya – A' Nemzeti Gazda számára küldte Vedres István Szegedrül, sept. 22-dikén, 1817.* Az első, mint ahogy a cím is mutatja, a törökök elleni győztes csatára emlékszik, a másik pedig egy tájleírás. Ezután a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat szerzői is egyre többet foglalkoznak a Délvidékkel, majd a század végén a katolikus egyház is rendszeresen megjelenteti számvetéseit. A reformkor Magyarországon megismerését tűzte ki célul, és ez természetesen a Délvidék területének felfedezéséhez is nagyban hozzájárult. Bárány Ágostonnak, Torontál vármegye levéltárnokának a nevéhez fűződik az első tudományos szintű délvidéki történetírás. Olyan munkái jelentek meg, mint *Vándorpályám, A' vándor titkai, Torontálvármegye hajdana* vagy *Temesvármegye emléke*. A következő évtizedekben, egészen az első világháborúig számos történetíró foglalkozott a Délvidékkel. Jelentősek voltak e téren Ortmayr Tivadar, Szentkláray Jenő vagy Böhm Lénárt. 1918 után a délvidéki magyar közéletből száműzték a

történetírást, egészen a nyolcvanas évekig, amikor ismét kezdtek megjelenni a történeti jellegű írások a különböző lapokban.

A kötet további pár oldalán a forrásanyagot ismerteti, külön fejezetekre bontva a bibliográfiákat, a repertóriumokat, a helységnevek forrását, helynévtárakat és a forrásmunkákat, majd ezután következik a könyv két legfontosabb fejezete a társadalom- és a településtörténet, mely terjedelem szempontjából is a legjelentősebb. A társadalomtörténet még hat külön alfejezetre tagolódik, ezekben a vármegyéket, a tájtörténetet, a néprajzot, a történelmet, a társnépeket, társnemzeteket és az egyháztörténetet tárgyalja. Maga a felosztás nem lenne rossz, viszont az alfejezeteken belül több helyen is kivetnivalót találtam. Már a vármegyék tárgyalásánál felmerül a kérdés, hogy valójában a szerző mit is ért a Délvidék fogalmán, vagyis melyik Délvidékre gondol. Különbséget kell tennünk ugyanis a mohácsi vész előtti Délvidék-fogalom, ezen belül is Szlavónia, Horvátország és a Magyar Királysághoz tartozó területek, illetve a törökök kiűzése utáni tájegység között.

A Délvidék, mint történelmi-politikai tájfogalom, már a honfoglalás idején kialakult. A 11. század második felében a Magyar Királyság déli határa már a Száva és a Duna folyó vonalán a Déli-Kárpátokig húzódott. A gyéren lakott Dráva-, Száva-közre a következő században úgy terjedt ki a magyar királyok fennhatósága, hogy a dunántúli vármegyék közül Baranya, Somogy, valamint Kolon (Zala) átlépte a Dráva vonalát, és dél felé terjeszkedett. Az első szorosabb magyar függésben lévő déli területeket Szlavónia, Horvátország és egyes korokban Dalmácia alkotta. A Délvidék benépesítése a 13. század végétől felgyorsult, így területileg is gyarapodott. Az Árpád-kor különböző időszakaiban alakult ki Krassó, Keve, Temes, Szerém, Bács, Bodrog, Valkó és Baranya vármegye. A 13. században kezdték el Szlavóniában vagyis Tótországban is magyar mintára a várispánságok helyett a vármegyék megszervezését. Ekkor keletkezett Pozsega, Körös, Verőce, Varasd, Zágráb, Dubica, Orbász és Szana. A Tengeremlék ebben az időszakban Horvátországot jelentette, ahol viszont nem szerveztek vármegyéket. A Magyar Királyság déli határa mentén, a meghódított területeken bánságokat létesítettek, ilyen volt a Kucsói, Barancsi, Macsói, Sói és a Boszniai bánság, melyek lazább kapcsolatban álltak a magyar állammal, és fő feladatuk az ország védelme volt. Ezek a területek jelentették a Délvidéket 1526 előtt, mely a mohácsi vész után jelentősen megváltozott, széttöredezett. A törökök kezdetben csak Péterváradot, a szerémségi várakat és Eszéket foglalták el, ezután egyre szélesedett az oszmán uralom déli területi sávja. Az 1699. január 26-án, a Karlócán megkötött békében pontosan kijelölték a délvidéki határokat, azonban török uralom maradt a Maros–Tisza köze Temesvárral. A Bácska ekkor teljes egészében visszakerült a magyar területekhez, a

Szerémség keleti része viszont továbbra is oszmán fennhatóság alatt maradt. Temesvár és környéke 1718-ban a pozsareváci békével került vissza, majd újabb területi változásokat hozott az 1739. évi osztrák–török belgrádi béke. Ekkor alakultak ki a Magyar Királyság azon végleges délvidéki határai, amelyeket csak az 1920. június 4-ei trianoni békediktátum változtatott meg. A 19. század közepén a Délvidék fogalma ismét módosult. 1849. november 18-án I. Ferenc József császár Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegye újlaki és rumai járásából létrehozta a Szerb vajdaságot, Temes és Krassó-Szörény vármegyéből pedig a Temesi bánságot. A Szerb vajdaság 11 évig, 1860. december 27-éig állt fenn, amikor is a császár visszacsatolta Magyarországhoz a Temesi bánsággal együtt. Ekkor alakult ki a ma használatos Vajdaság-fogalom, melyet sokan a Délvidék szinonímjaként használnak. A horvát–magyar kiegyezés után 1868-ban a Szerémség Horvátországhoz került. A 18–19. században a Délvidéken csak a Bácskát és a Bánságot értették, a következő évszázadban azonban mást is. A trianoni békeszerződés után a délszláv államhoz csatolt dél-magyarországi területet kezdte a közvélemény Délvidéknek nevezni. A bánsági, bácskai részeket és a Drávaszöveget az új hatalom külön közigazgatási egységbe, a Vajdaságba szervezte. 1929. október 3-án a Vajdaságot az akkor létrehozott Duna-bánsághoz csatolták, amelyhez Szerémség és Észak-Szerbia is tartozott. A Délvidék egy része 1941 áprilisában újra egyesült Magyarországgal, és 1944 őszéig ismét magyar területnek számított a Bácska, a Drávaszög, a Muraköz és a Muravidék. A magyar hatóságok újrászervezték az 1918 előtti magyar vármegyei közigazgatást, így a Bácskában Bács-Bodrog vármegyét. A Drávaszöveget újragegyesítették Baranya, a Muraközt és a Muravidék keleti részét Zala, a Muravidék nyugati részét pedig Vas vármegyével. Az 1944 őszen bekövetkezett változások után a Délvidék fogalma elhalványodott, és egyre inkább teret hódított magának a Vajdaság kifejezés. A belgrádi kormány a Szerémségért cserébe a Drávaszöveget Horvátországhoz csatolta, a Muravidék pedig Szlovéniába került. Jugoszlávia felbomlása után a Délvidék három darabra tört, a délvidéki magyarság három államkeret közé szorult, így nem is meglepő, ha e fogalom használata szinte teljesen kitörlődött a hétköznapiakból.

A történelem folyamán szinte mindig mást és mást jelölt a fogalom: Délvidék. Ezért hiányolom Mák Ferenc kötetében a csoportosítást, mely elkülönítené a különböző korok táj- és közigazgatási egységeit egymástól. Ha figyelembe vette volna e szempontot is a könyv szerkesztésekor, akkor nem követné például Krassó vármegyét a Macsói bánság, vagy a Macsói bánságot a Pozsega vármegye. Nem beszélve arról, hogy Fiume egyáltalán nem tartozik bele a Délvidék fogalom jelentéskörébe, hacsak nem az egykori Jugoszlávia szemszögéből vizsgáljuk.

A szerző, mint már említettem a tanulmány elején, teljességre próbált törekedni, a Délvidék fogalmát teljességében szeretne volna szemléltetni. Ezért is tér ki a társadalmi struktúra, a vármegyék, a tájegységek és a régiók mellett a társnépek, a társnemzetek kultúrájára, hagyományaira, népszokásaira, vallására is, és ezért fordított figyelmet a délvidéki szerb, német, horvát, szlovák és ruszin nyelven megjelent történelmi – honismereti művekre is. Azt is kiemeli, hogy munkájának fontos részét képezi a tájtörténet is, ugyanis az Al-Duna, a Tisza mente, a Sajkás vidék, a Drávaszög vagy a Muraköz olyan fogalom, melynek történelmi értéktartalma van. Ez a rész képezi ténylegesen a kötet legnagyobb részét. Minden olyan földrajzi név fellelhető benne, amely a tárgyalt területi egységhez tartozik. Mák Ferenc külön-külön és áttekinthetően feltünteti a monográfiákat és a cikkeket, tanulmányokat, amik az adott szócikkhez tartoznak. Minden ismertető egy-egy idézettel kezdődik, ez általában leíró jellegű, és nem tartalmaz konkrét adatot. Ezt kissé hiányolom, jóllehet gyönyörű részletekről van szó. Jó lenne ugyanis pár mondatban tájékozódni az adott földrajzi egységről, ha már van bevezetője, és nem csak a bibliográfiai adatok szólnak róla.

A kötetet a feldolgozott lapok, folyóiratok, évkönyvek listája zárja a részletesen feltüntetett névmutatóval.

Mák Ferenc bibliográfiája hatalmas vállalkozás, jelentősége vitathatatlan. Tömeges adatot, érvet sorol fel, melyek jól felhasználhatóak. A könyv magában hordozza a több éves kutatómunka eredményét, szerzőjének fáradhatatlan, áldozatos munkáját. Olyan mű, mely sok-sok ember munkáját fogja még megkönnyíteni.

Móra Regina

„AZ ÉN ISKOLÁM”¹“*My school*”

Horváth Futó Hargita: *Iskola-narratívák. (Térpoétikai megközelítés)*. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2009

„Az én iskolám persze nem létezik. Nincs épülete, gondnoka, helyrajzi száma és házirendje, nincsenek diákjai és tanárai. Csak virtuálisan léteznek – elképzelésekben, elvekben, vágyakban. Meg egyes órákon, egyes iskolákban, egyes pillanatokban. Vannak ilyen tanárok, vannak ilyen diákok, vannak ilyen osztályok és ilyen órák. Szigetek – de azért jó, hogy vannak. Reményt adnak arra, hogy lehet az iskola olyan, amilyennek szeretném. Vagy: hogy lehetne olyan. Hogy valóban lehetne-e olyan, nem tudom, de remélem. Meg örülök minden egyes pillanatnak, ami jó az iskolában. Nem azért, mert minden rossz, hanem mert kevés rossz is tönkre tud tenni sok jót. Hát még sok rossz.” Fenyő D. György munkájának (FENYŐ D. 1999: 5) bevezető szavai ráhangolnak Horváth Futó Hargita *Iskola-narratívák* c. könyvének tartalmára, témájára: iskolák mint terek a magyar irodalomban.

A „rögzülés, elmozdulás és újarögzülés” (FARAGÓ 2001: 8) hármasságának szervezőelve felől közelítem meg a mű *Tértipológia* című fejezetét. A vizsgált szövegek (pl. Ottlik Géza *Iskola a határon*, Szabó Magda *Abigél*, Kaffka Margit *Hangyaboly*, Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig*) a diákélet kezdetét, az új tér kötelező/szükségyszerű/vágyott elfoglalását rögzülésként értelmezik. A tér zártsága, izolációja, szabályai különbözőképpen determinálják az egyént. A lázadások és/vagy alkalmazkodások során keresztül az individuum részese/része lesz az adott léthelyzetnek, az adott intézetnek. A külvilág kizárásával pedig erősödik a börtönszerű-érzet, és ez a „kitörési vágyat implicálja” (HORVÁTH FUTÓ 2009: 19). Itt lép életbe ismét a térbeliség, mikor is a rögzülésből az elmozdulás tere felé lép az egyén. Valamit tesz, menekülést keres: részt. Ezt jelenti az apácázárda (*Hangyaboly*) növendékei számára is a nagykapu kinyílása során keletkezett rés, mely nem szűkíti a látókört – ellentétben Szathmári István *Ünnepnapok* (Szabadegyetem, Szabadka, 1995) című kötetének fedőlapján látható ajtóval, illetve azzal, a novellák olvasása során a befogadóban létrejövő

¹ Fenyő D. György: *Az én iskolám*. Krónika Nova Kiadó, Budapest, 1999. 5.

kellemetlen, mind intenzívebben jelen lévő érzéssel, hogy a háborús ünnepek a narrátor látóhatárát résszerűvé csökkentik, amint az idegenből újra és újra visszanéz, és az ajtó a lehetőségek, remények minimumát mutatja, nyújtja, ha nyújtja –, hanem a lehetőséget és a reményt kínálja; igaz, félelmetes és merész, de a pillanat és a tér meglopása élvezetes is. A rést keresik a szökéssel (*Hangyaboly; Iskola a határon*), vagy éppen egy szobor (*Abigél*) az, ami képzeletbeli lyukat vág a falon/rendszerben, és lehetővé teszi azt, ami a rögzülés során tilos. Elmozdulás a vágyott szabadság felé, amely az újarögzülést, a kintben való megállapodást, a kinhez való alkalmazkodást implikálja.

A szereplők a külvilággal való röpke kapcsolatukból vesztesként kerülnek ki (pl. Nyilas Misi és a tiszteletreméltó [?] felnőttek kapcsolatának kudarca; Vitay Georginának az élete forog veszélyben; az apácázárda erőszakossága, hogy a gazdag lányokat megtartsa az egyház kötelékében; vagy éppen a kint sivársága mutatkozik rémisztőnek Medve számára). A külvilág mássága, kiszámíthatatlansága, veszélye potenciális esélyként áll fenn – a benttel, az intézmény kiszámíthatóságával, biztonságával szemben –, vagy már fenyegetően tornyosodik is a bentlakók felett. Mégis létezik valami, ami az „újarögzülés-procedúrát” kívánatosá teszi: a könyv, ami olykor tiltott, de mégis hozzáférhető, és igen fontos részét képezi az individuumok rögzülési, elmozdulási és újarögzülési folyamatainak, hiszen erőt nyújt, és távlatot nyit. A könyvek révén az individuumok/olvasók maguk is térré válnak, bennük a szöveg, „egy írás összeáll” (FARAGÓ 2001: 39), életre kel bennük a szöveg. Az olvasással válnak egyénné, szigetté az uniformizált, az eltéréseket, különbözőségeket megsemmisítő iskolákban. A hajó- és a sziget-metaforák (*Lázadás a Bounty fedélzetén – Iskola a határon*) a „tengerre száll” (BLUMENBERG 2006: 7) metaforát idézik meg, amikor az olvasók valóban elindulnak valahová, ha nem is a valóságos térben, de lelki síkon bejárnak valós és képzelt tereket; saját személyiségük megismerése, változása is bekövetkezik: egyfajta kihívás, kaland, utazás, hajóra szállás. A sziget, melyen éppen nyugszanak pedig az elszigeteltségével egyetemben a „szilárd talaj” (BLUMENBERG 2006: 10), a biztonság a szeszélyes tengerrel, a kinttel szemben. Az iskola mint sziget, a társadalom kicsinyített mása, mint ahogyan Robinson az elvesztett civilizációt másolta a szigetén, és eljutott addig, hogy inkább a szigeten lévő Paradicsomot kellene választania a kinti világgal szemben (CSÁNYI 2000: 48), így bizonytalanodnak el az iskolaregények hősei a külvilággal való találkozásuk során. Az iskola értelmezhető az állam termékeként is, az állam pedig a hajó – „államhajó” (BLUMENBERG 2006: 11) –, mely valamerre viszi, valamiben ringatja őket. Felkészíti az életre, az újarögzülésre. (?)

Az átjárás terei (folyosók, lépcsőházak, lépcsők, küszöbök) és a kert, mint „a kivonulás toposza”-i (HORVÁTH FUTÓ 2009: 34) rögzüléshez vezető tereket jelentenek: „Kézen fogva mentek nagyapával egy macskafejű kővel kirakott kis

utcába. A gyerek jobbra-balra forgatta a fejét. Annyi mindent szeretett volna kérdezni, de csak hallgatott...” (MÁNDY 2002: 97) Az úton levés terei ezek, illetve a belépés előtti pillanaté, a felavatás, a beavatás rituáljai előtti mozzanatok helyszínei. A kintről befelé tartó összekötő és elválasztó terek elemzése, továbbá a kert heterotopikus térként való megközelítése Horváth Futó Hargita tanulmányaiban. A kert-szimbólumok és a kert-metaforák beható elemzése az adott irodalmi művekben. A kert(ek) a transzcendens, az esztétikum, a menekülés, a kivonulás, a megpihenés, a vallomások színtere(i), a benti zárt hierarchikus rendszerrel szembeni oldottság, nyitottság szimbólumai.

A *Terek és tárgyvilágok* fejezetben a művészetközi poétika, az intermedialitás jelenlétét elemzi a szerző az iskolát elbeszélő regényekben. A szöveg és a kép találkozásának részletes elemzése az irodalmi művekben: a konkrét képek megjelenése (Szent Ágnes-festmény – *Iskola a határon*), illetve a képekre/festményekre való utalások (a császár képmása az étteremben – *Iskola a határon*), a fiktív festmények („komor szentképek” [HORVÁTH FUTÓ 2009: 59] – *Hangyaboly*) jelenléte, esteleg valós és fiktív festményelemek egyvelege (a „vízhordó olasz lány” [HORVÁTH FUTÓ 2009: 57] – *Kamaszok*). A képek, szobrok, feszületek megszólítják az intézmények lakóit. A környezet tárgyaival – asztal, ágy, szekrény, személyes tárgyak – együtt mesélnek, elbeszélnek, hangulatot teremtenek a „jelbeszéd nyelven” (HORVÁTH FUTÓ 2009: 64).

Az *iskolatér mint intertextuális aspektus* című fejezetben a szerző Móricz Zsigmond opusában értelmezi az életrajzi utalásokat. Ez az életrajzi referenciák felőli és az irodalom–valóság viszonyának megkérdőjelezése felőli irodalomelméleti megközelítések felvetését jelenti. A szövegköziség jelenlétének elemzésével a Móricz-művekben érdekes analógiákra hívja fel a szerző a figyelmet, az ismétlések – szereplők, szövegrészek – hipertextusként való megjelenítése, mely a digitalizálás során, a linkek beépítésével lehetővé tenné Móricz Zsigmond életművének „kattintással” való megközelítését, olvasását. Sőt ezzel a „hipertext kiadással” (HORVÁTH FUTÓ 2009: 88) lehetővé válhatna a Móricz-életmű összekapcsolása és egyidejű „nem-lineáris” (HORVÁTH FUTÓ 2009: 87) olvasata a magyar és a világirodalom egészével. A szerző elmélete a Móricz-opusz hipertextusként szerkesztett kiadásáról, a hálózatba való bekapcsolásáról dr. Füzfa Balázs *irodalom_12* című tankönyve gondolataival állítható párhuzamba: „egy-egy probléma több szempontból is előkerülhet... az egymással szemben álló nézetek szabad területe... új olvasási módszert is kifejleszt... alkalmazkodni... az olvasók... diákok olvasási szokásaihoz [a nemlineárishoz]... az irodalomtudomány aktuális tendenciáihoz” (FÜZFA 2008: 6).

A *Szöveg-kollégium* rész tanulmányai azon magyar regényeket elemzik, melyek színhelye a debreceni kollégium: Jókai Mór *És mégis mozog a föld*, A debreceni lunátikus, Mikszáth Kálmán *A két koldusdiák*, Móricz Zsigmond *Légy jó*

mindhalálig, Karácsony Sándor *Holdbeli diákélet*, Perjéssy-Horváth Barnabás *Kollégium blues*. A fenti művekben az előbbieken már említett átjárást teszi lehetővé a közös helyszín, illetve a közösen alakított helyszín, a Debreceni Református Kollégium.

Horváth Futó Hargita *Iskola-narratívák* című tanulmánykötete a térpoétikai megközelítéssel az elemzett művek intertextuális és intermedialis feltárásával és online-korunkra tett utalásaival a magyar iskola-irodalom – ha nem is teljes, de igen átfogó rajzát/képét/fotóját nyújtja.

IRODALOM

- BLUMENBERG, Hans 2006. *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- CSÁNYI Erzsébet 2000. *Világirodalmi kontúr*. Esszék, tanulmányok. Forum Könyvkiadó, Újvidék–Iskolakultúra, Pécs
- FARAGÓ Kornélia 2001. *Térirányok, távolságok*. Térdinamizmus a regényben. Forum Könyvkiadó, Újvidék,
- FENYŐ D. György 1999. *Az én iskolám*. Krónika Nova Kiadó, Budapest
- FÜZFÁ Balázs 2008. *irodalom_12*. Krónika Nova Kiadó, Budapest
- MÁNDY Iván 2002. *Egy festő ifjúsága. Barabás Miklós diákévei*. Holnap Kiadó, Budapest
- SZATHMÁRI István 1995. *Ünnepnapok*. Szabadegyetem, Szabadka

Szlancsik Enikő

GION NÁNDOR ÉLETMŰVÉRŐL

On the oeuvre of Nándor Gion

Árpás Károly: *Az építő-teremtő ember. Adalékok Gion Nándor életművének vizsgálatához*. Bába Kiadó, Szeged, 2008

A három fejezetben csoportosított tanulmányok, esszék és recenziók Gion Nándor művészi stílusát, valóságérzékelését, kultúrpolitikai attitűdjét, „gyermeki énjét” veszik górcső alá. Ismert művei mellett elemzésre kerülnek korai novellái, elbeszélései, töredékes és perifériára szorult regényei, filmes munkái, illetve a posztumusz kiadások is.

A kötet Hózsá Éva előszavával indul. Fontosnak tartja megjegyezni: „Az anyaországra vonatkozó szövegek nézőpontváltása, amelyre az értelmezések utalnak, új felfedezést jelenthet a vajdasági befogadó számára, aki inkább a szülőföldre vonatkozó látásmódokat fedezi fel Gion opusában.”

A kötet első egysége („Ifjú szívekben élek...” *Diákok Gion Nándor műveiről*) diákok díjazott írásait tartalmazza, s azt reprezentálja, hogy az újabb nemzedékek milyen mértékben fogékonyak a Gion-művek befogadására és értelmezői megközelítésére. A szenttamási Munjin Andreának (*Családdregény a családdregényen belül*) például a *Latroknak is játszott* című tetralógiából „Csoszogó Török-kék”-et sikerült saját dédszüleivel azonosítania. Babarcsi Katica (Gion Nándor: *Kétéltűek a barlangban*) és Szőke Ágnes (Gion Nándor: *Jéghegyen, szalmakalapban*) pedig regények poétikai vizsgálatára vállalkoztak. Árpás András Dániel dolgozatában (*A szerkezet szerepe Gion Nándor Postarablók című regényében*) a jelölt regény keretes szerkezetéről, valamint a mese és valóság szövődéséről olvashatunk. Nagy Ildikó fogalmazása (*Gion műveinek szereplői*) a *Sortűz egy fekete bivalyért* alakjait s cselekedeteiket elemzi. A sort Koós Gabriella zárja (Gion Nándor: *Ámuldozó szemek*), aki a szerző világábrázolásáról, öntörvényű, tömör és olvasmányos stílusáról, valamint a mű narrációjáról, történetéről, szerkezetéről, jellemeiről értekezik.

A második egység Árpás Károly tanulmányait, esszéit tartalmazza. Egy korai elbeszélés elemzése nyitja a sort. A *Mert reggel visszaindulok Hispániába* az írói pálya elején, 1965-ben keletkezett, s csupán egyszer jelent meg folyóiratban (*Új Symposion* 1965. 11. szám), utánnomása sincs. A vizsgálat tárgyát a narrátori pozíció, az időkezelés, a váltakozó beszédmódok, más poétikai eljárások képezik.

A bemetszett idő – A Gion-féle ifjúsági regényről című tanulmányban Árpás Károly kifejti: „az életmű kikerekedése közben Gion Nándor a saját gyermek- és ifjúkor földézése után nyúlt vissza az időben a családi szóbeli emlékezet legkorábbi időpontjáiig (a Rojtos Gallaik és a Krebs család története), majd a jelen világát rögzítette (M. Holló János, illetve a tőle elváló elbeszélő-narrátor laza regénnyé kerekedő története)”. (48.) E fejezetben a szerző önéletrajzi ihletésű munkáit veszi sorra tematikus egységekben. A tematikus egységeket nem az elbeszélő kiléte alapján határozza meg, hanem a történetekben megjelenő cselekvő személyek szerepe révén. A gyermekkor világát megjelenítő két regényhez (*A kárókatona még nem jött vissza*, *Sortűz egy fekete bivalyért*) Árpás Károly harmadikként kapcsolja *Az anyagi vigasság* című művet, ezzel mintegy megcáfolva a mű mások által elbeszéléskötetként való konstituálását. Öt regényt és négy elbeszélést elemez, melyekre ráillik az „ifjúsági” jelző. Úgy véli, hogy e művek nem didaktikai (a felnőtt életre való felkészítés) célzatúak, hanem egyfajta szembesítő jelentésük van. Vagyis az ifjúság mellett az idősebb generációk egyaránt „megtalálhatják magukat” a gioni kisvilágokban. Szerinte az író egyfajta görbetükröt helyez a felnőttek elé, melynek segítségével szembesülhetnek saját múltjukkal, eszményeikkel. Ezután rátér a felnőttvilág problémáit bemutató regényekre, melyek közt Gion első regénye is szerepel (*Kétéltűek a barlangban*, 1968.). Az összegzésben kifejti: „Sokszor úgy érezzük (olvasóként és értelmezőként), hogy Gion esetében nincs jelentése az »ifjúsági« megkülönböztetésnek – Gion elkerüli a generációs olvasói tábornegosztást.” (58.)

A kép összeáll – A gyermekkor ábrázolása Gion ifjúsági regényeiben című tanulmányában a gyermekkor jelentőségének hangsúlyozásával közelít az alkotások felé. Itt az általa tetralógiának nevezett négy (*A kárókatona még nem jött vissza*; *Sortűz egy fekete bivalyért*; *Az anyagi vigasság*; *Zongora a fekete kastélyból*) alkotással foglalkozik, amelyekben az általános iskolás létre helyeződik a hangsúly. Magáról az iskoláról keveset tudhatunk meg ugyan a művekből, ám „többet tudunk az iskola közvetlen környezetéről, a kocsmákról vagy a kuglipályáról, a temetőkről” (63.). Árpás Károly sorra veszi a regényben szereplő csapatok életét, a gioni motívumokat és emberábrázolást, a történeteket, valamint a hozzájuk fűződő jelentéshálókat. De nem hagyja érintetlenül a regény szerkezetbeli jellemzőit sem. A tanulmány lezárásában pedig a történelmi és virtuális tér-idő gioni manifesztálódásáról olvashatunk. „Akkor melyik Szenttamásról van szó? Arról, amelynek virtuális tere az olvasóban épül fel újra és újra, amelynek emlékei elhalványulnak, elvesznek – mégis átérnek a halhatatlanságba. (...) Gion szereplőinek időben megfogalmazott élete és élettöredéke hitelesíti a tér-dimenziókat. A család, a szomszédok, az iskola, a hallott mesék, történetek szereplői, elcsípett utalások, kikövetkeztetett rejtély-megoldások...

beleillesztve a környék, a Vajdaság, a Délvidék (az Alföld) a monarchiabeli és az azutáni államok kisvilágának kereteibe.” (73.)

Egy cserkelés eredményei: Kísérlet a Gion Nándor-i kompozíció leírására c. részben Árpás Károly a kompozíció értelmezéséhez felhasználta a szerző saját vallomásait, a nyomtatott variánsokat; hozzáférhető hagyatékananyag hiányában az analógiavizsgálat módszerét is igénybe vette. Sor kerül a cikluskompozíció ismertetésére, mellyel felhívja a figyelmet a tipológiai újításokra. Vizsgálódása során a tanulmányíró alkalmazza a szegedi narratív iskola ismeretterjesztő munkásságának eredményeit (Bernát–Csúry–Kanyó), valamint Cs. Gyimesi Éva és Thomka Beáta kutatásait. A narráció értelmezésekor e beszéd-szöveg Békési Imre által feltárt tartalmi-logikai szerkezeteit is elemzi, melyek hozzájárulnak a megértés megkönnyítéséhez.

A következő alfejezet címe: *Mire tanít a Virágos katona? (Magatartásminták Gion Nándor regényében)*. A *Virágos katona* szerkezeti felépítését tekintve a hagyományos jelzővel illelhető, mégis a magatartásminták elemzésekor fontos sajátosság, hogy az elbeszélő esetenként fókuszba helyez egy-egy alakot, vagy elkülöníthető eseményt. Árpás felteszi a kérdést: minta-e a regény teremtett világa – Szenttamás, a családi háttér? Majd megállapítja: „Gion regényében a nemzetiségi megkülönböztetésnek éppen úgy nincs szerepe, mint a vallásosnak vagy a szociálisnak! A szerző szándéka, hogy belássuk: mindez mellékes, a fontos az emberi érték.” (118.) A *Virágos katona* a lázadás regénye: az új generációk láznak a hamissá vált régi viselkedési minták ellen. Azt, hogy a lázadás sikeréhez és a Virágos katona-féle boldogsághoz lehetséges-e eljutni, a szereplők és az olvasó számára egyaránt feltehető kérdés. „A szenttamási teremtett világ és a befogadói létező világ közös vonása, hogy a keretek adottak, a kihívásokra felelni kell.” (131.)

Az építő-teremtő ember. Az elbeszélő Gion Nándorról és az Izsakhár című regényéről, annak folytatásairól. A tanulmánykötet címében is szereplő „építő-teremtő” jelző e fejezet a mottó helyett álló Gauthier-idézetből kerekedett ki: „Az Építő, a Mester tárgyiasítja (tárgyiasította) magát; a por siet, a kő ráér. Az emberivé alakított természet éppen úgy örzi alakítója nyomát, mint az írás vagy a mágneses szalagon, mágneses lemezen rögzített élőszó. Az emlékezet bizonytalan, »a művészet örök«.” (135.) Árpás Károly ugyan nem ír pozitivistá módszerrel Gion írói útjáról, de a forrásanyagok bemutatásával támpontot ad a fellelhetőségéhez. Az *Izsakhár* kapcsán boncolgatja a szereplők valóságbeli azonosíthatóságát, valamint a regénybeli ország lokalizálhatóságát, s ezek szükséges, illetve szükségtelen voltát. A *Mint a felszabadítók* című regénnyel hozza párhuzamba azt, amit az *Izsakhár* teremtett világa befejezetlenségének problematikája jelent. Vajon Gion továbbgondolta, esetleg továbbírta-e az izsakhári világot.

Az utolsó évtized – Gion Nándor Magyarországon. Az író életének utolsó

évtizedét Magyarországon töltötte. Bár nem vett részt az ottani irodalompolitikai csatákban, mégis „aktivista” volt: fáradhatatlanul írt. Árpás Károly hat Magyarországon megjelent írását elemzi, majd a forgatókönyvíró Gion három filmes munkáját veszi górcső alá. A fejezet végén egy merész, ám következetes tervezetet dolgozott ki a Gion-összkiadást illetően. Sorra veszi az időrendben megjelent köteteket, majd forgatókönyvek, naplók, levelek, riportok, vallomások zárják a sort. Ennek kivitelezésére ösztönzi az érintetteket.

A *Gion-palimszeszt: Egy alkotói őstípus és eredete* című alfejezet a film és dráma vonzásában élő szerzőt mutatja be; a hangjátékíró és forgatókönyvíró állítja párhuzamba a regényíró életművével. A politikai színterekre terelődött fiatal Gion egy 1968-as szemléjének bemutató elemzését is olvashatjuk, mely jól tükrözi felismerését, miszerint a politikai szabadság az irodalom mellett a filmművészetben is új lehetőségeket teremthet.

A *Gion-tükörben a világ* című nagyesszéjében Árpás Károly a görög gondolkodóktól indítva mutatja be a gioni teremtet világ jellegzetességeit. Az elemzés során fókuszba kerül a közösség (család, szenttamási kollektíva, későbbi társak...), mely nagyban befolyásolja az író világszemléletét.

A *Gion-művekben szereplő személyek listája* című írás a kötet egyedülálló munkájának tekinthető. Árpás Károly egy korábbi célja valósult meg ezzel, nevezetesen a gioni művek szereplő-regisztere. E fáradságos munkával (a közel 60 oldalnyi név-megfeleltetéssel) csupán „a Gion–Vajdaság, Gion–Magyarország varázsos világának mindannyi résztvevőjét” (235.) szándékozott az olvasó, kutató elé tárni.

A könyv harmadik egységében Gion Nándor műveinek kiadásairól, annak főbb elveiről, tervezetéről olvashatunk. A szegedi tanár külön részt szentel *A véres patkányirtás idomított görényekkel* kiadása értékelésének, melyet e mű szövegváltozatai, tárgyi, nyelvi és névmagyarázatai követnek. Ezután a Noran Kiadó életműsorozatának három kötete kerül ismertetésre. A könyvnek ez az utolsó egysége meglehetősen személyes hangvételű fejezettel záródik (*Elbocsájtó szavak*), melyben a tanulmányíró magáról és Gionhoz való viszonyáról ír.

A Függelékben Árpás Károlyról és publikációiról olvashatunk. S végül a kötetet a háromnyelvű rezümén kívül a szerzői adatbázis, név-, valamint szerzői és címmutató zárja.

A monografikus teljesség-igénnyel fellépő Árpás Károly maradandó munkát hajtott végre e könyvével. A gioni életművet átfogó kötet jó kézikönyvként szolgálhat nemcsak a kutatók, hanem az értelmezésre váró olvasók számára is, amellet, hogy tudományos igénnyel közelít művekhez, problémafelvetésével és ösztönzésével feladatot ad a jövő kutatónemzedéke számára.

Janovics Mária

JELENSÉGEK ÉRTELMEZÉSE

Orientation in the Occurrence

Orientation in the Occurrence. Szerk: Berszán István. Korunk, KOMP-RESS, Cluj-Napoca (Kolozsvár), 2009.

A Kolozsvárott napvilágot látott angol nyelvű kötet (magyarra talán *Jelenségek értelmezésének* fordíthatnánk a címét) a 2009-ben megtartott azonos című konferencia előadásait tartalmazza. Előszavában Berszán István megfogalmazza, hogy a konferencia célja a kortárs történelmi diszciplínák szembeállítása (társadalomtörténet, történeti antropológia, a média története és elméleti vonulatok: ideológiakritika, kulturális antropológia, médiaelmélet, kognitív tudományok). Feltérképezi az eltérő kutatási gyakorlatok közötti különbségeket, valamint a folyamatuk közti kapcsolatot. A kötet kulcskérdéseit a következő kérdések reprezentálják: Vajon a társadalomtörténet, a médiatörténet és a kultúrtörténet közti kapcsolat konvergens vagy divergens? Mi váltja ki ezek összefüggését és szétválását? Beszélhetünk-e a sokszerűség értelmében szimultaneitásról? Mi történik jelen pillanatban a kulturális kutatásban? Ha a művészetet mint a kulturális média történelmi megjelenítőjét vesszük számba, tekinthetünk-e úgy a művészetre, mint a technológia–technika ősi kiindulópontjára (görög techné)? Hogyan találjuk meg az eltérő szakértelem labirintusának kitaposott ösvényét, az örökké változó tudás korpuszát? Milyen szintű megalapozottsággal van jelen a pozitivizmus a kutatási gyakorlatban? A kulcskérdések révén megfogalmazódik az interdiszciplináris reorientáció–dialógus a különböző tudományos és művészeti területek között.

A kötet első, a *History and Society (Történelem és társadalom)* című fejezetében található Gyimesi Éva *Paralell Narratives (Párhuzamos elbeszélések)* című írása. A tanulmány egy rövid kivonata a Gyimesi által tanulmányozott könyvnek, melynek a kettős életet élő, intellektuellt főhőse szembenéz a történelemmel. Az interpretáció számos korlátja tárul az olvasó elé, mely arra készteti a szerzőt, hogy áthidalja a módszertani és nyelvi nehézségeket. Gyimesi Éva egy töredékekben létező, titkos dokumentumot analizál, mely része az általa vizsgált könyvnek. Rámutat a dokumentum fragmentumszerűségére, hiányosságaira, arra, hogy részletekkel reprezentálja könyvének egészét, a társadalmi kapcsolatokat szigorúan ellenőrző titkos rendőrség tevékenységét a diktatúra idején.

Vajda Mihály *Farewell to the beautiful future (Búcsú a szép jövőtől)* című tanulmánya a nietzschei értelemben vett ember és a jövő kapcsolatát veszi alapul. Megemlíti a huszadik század legnagyobb, emberek által elkövetett katasztrófáit. A „van-e jövő?” kérdése szervezi a szöveget egésszé, szembeállítva az individuumot a közösséggel, a pillanatnyi boldogságot a jövőképpel, az emberiség habitusának történelmi pillanatokból fölépülő jelenét és ebből következő jövőjét.

Szabó Á. Töbötöm történeteket és interpretációikat vizsgálja a *How does the history take shape between events and ethnographic interpretation? (Szóbeli történetek alakulása az események és az etnográfiai interpretáció láncolatában)* című dolgozatában. A szerző a hallott, továbbmesélt események és a hozzájuk tapadó népi interpretáció közti kapcsolatot, valamint a hallott–részleges, információhiányos történet túlmesélésére való emberi hajlamot fejti ki munkájában. A lokális interpretációnak célja, hogy a hallott, érvényes magyarázatra váró történet koherenssé váljon. A szerző egy történetet ír le, s felvázolja az értelmezők által kreált, lehetséges változatait és újraértelmezését.

A *Média, etika, kultúra* című fejezetben K. Ludwig Pfeiffer *Imagination, imaginary, and (f)actuality (Képzelet, képzeletbeli, valóság)* című dolgozatában a képzelet kognitív szerepével foglalkozik. Az emberi képességet és tehetséget, a belső életben fontos szerepet játszó képzeletet mint belső valóságot definiálja. Felteszi a kérdést, hogy a képzelet lényeges intellektuális képesség vagy hatásos folyamat. Kant, Gilbert Durand és mások tételei képezik munkájának lényegét.

Ion Manolescu a *Cognitive Science and Literature. What does the mind read? (Kognitív tudomány és irodalom. Mit olvas az elme?)* című, az irodalmat mint tudományt meghatározó tanulmányában a kognitív pszichológiában és filozófiában használt elméleti modellekkel foglalkozik. Kutatásának fő vitapontjai: Hogyan olvassuk az irodalmi szöveget? Hogyan épülnek fel az író–szöveg–olvasó által létrehozott irodalmi képek? Hogyan kapcsolódnak az irodalmi képek a jelentéshez?

Az *Intercrossing and Passage (Átjárás)* című fejezet kiemelkedő, Ruxandra Cesereanu által írt *Cultural Practices in The Thousand and One Nights (Kulturális folyamatok az Ezeregy éjszaka meséiben)* című tanulmánya egy kreatív *Ezeregy éjszaka és nap* megnevezésű műhelymunka 13 tagjának munkájáról számol be. A történetekből kialakuló, tematikailag összekapcsolódó elemeket tartalmazó mátrix elbeszélője Seherezáde nővére, Dunyazad és annak szolgálja. A címben is megfogalmazott kulturális gyakorlat egyik fő szempontja a mű időben és térben való elhelyezése. A IX. századi indiai, arab és perzsa történetek különböző etnikai, kulturális és szociális terek karaktereit mozgósítják. Bagdad, Damaszkusz, Mekka és Kairó képezik a festői térben elbeszél, városi és falusi népeket egyaránt megjelenítő történetek színhelyét. A szerző vizsgálja a nők és férfiak maszkulin, illetve feminin tulajdonságainak vonatkozásait, a kulináris élvezetek, valamint az öltözék és a színhelyek széles szimbolikáját.

Takács Miklós *Trauma, Narrative Theory and Literature in the Interpretation of Tibor Cseres's Hideg napok (Trauma, elméleti narratíva és irodalom Cseres Tibor Hideg napok című regényének interpretációjában.)* A trauma és a hozzátapadt jelentések szoros kapcsolatban állnak a nyelvvel és az emlékekkel. A traumát kiváltó eset el/nem elbeszélhetősége komplex problémát jelenthet, mint például a memória diszfunkciója. A tanulmány részletes leírását adja a mentális sérelemként meghatározott traumának. Cseres Tibor regénye az Újvidéken megtörtént 1942-eseményeket dolgozza fel. A kivégzés és az időjárás együttesen képezik a mű egészét. Ennek kapcsán kapta a regény a *Hideg napok* metaforikus címet. Az események középpontjában négy, történeteket elbeszélő, börtönben ülő, vádlott katona áll, akiket megfosztottak rangjuktól. Ennek példájára Assmann és Lévi Strauss megkülönböztetnek „hideg” és „meleg” kultúrákat, társadalmakat. Tehát a trauma, mint testbe írott emlékezet indukálta emlékek és a „hideg kultúra” működése egymás analógiája.

Papp Ágnes Klára *Play, Festival or Carnival? (Játék, fesztivál vagy karnevál?)* című írásában a bahtyini értelemben vett karnevál és a gadameri játék, fesztivál közötti hasonlóságokat, illetve különbségeket, valamint ezek dialógusát írja körül. A következő kérdések képezik vizsgálatának dilemmáit: vajon a két gondolkodó ugyanazt a jelentést tulajdonítja-e a karnevál-játék dialógusának? Ha nem, melyek a legfontosabb különbségek? Az elemzés először a hasonlóságokat tárja fel. Gadamer játéka kommunikatív aktivitás a művészet és a befogadó között. A nevetés kultúráját kutató bahtyini karnevál különbözősége abban mutatkozik meg, hogy egy specifikus történelmi kontextusban gyökerezik. Gadamer koncepciói, melyek filozófiai, antropológiai kivonatok, metaforikus értelműek, míg a bahtyini történelmi koncepciójú karnevál dialogikus nyelvezetű.

Gilbert Edit a *Chances for a „New Realism”* a modernizmus és posztmodernizmus jegyeit, következményeit magában foglaló „újrealizmus” alapvető kérdésének értelmezésével indítja (*Esélyek az „újrealizmusra”*) című munkáját. A kortárs orosz elméletek és irodalomkritikusok szerint mint Pavel Basinszkij, Szergej Kaznacsejev, Larissza Baranova, Goncsenko az „újrealizmust” a posztmodernitás és a realizmus összefüggésében vizsgálja. A szerző szembeállítja Mészöly Miklósnak az újrealizmussal szembeni követelményeit a realizmussal. Az újrealizmus elveit követő Ludmila Ulickaja írói módszerének segítségével a szerző reprezentálja az újrealizmus elveit. Ulickaja karakterisztikus főhősei szociális, pszichológiai és a realitás határain belül létező spirituális háttérrel mozgatott esemenyláncolatban helyezkednek el. Női elbeszélői nézőpontokat alkalmazva jelenít meg történelmi és társadalmi mozzanatokat. A mikrokozmosz világából kinagyított makrokozmoszban fejt ki ítéletét a társadalom felett.

Silling Léda

NÉPRAJZI KONFERENCIA TOPOLYÁN

Ethnographic Conference at Topolya

2009. szeptember 12-én hatodik alkalommal került megrendezésre a fiatal néprajzkutatók és kulturális antropológusok konferenciája. Először 2004-ben, s azóta minden évben, a Topolyai Városi Napok keretében a város támogatásával a Kiss Lajos Néprajzi Társaság szervezésében zajlik a tanácskozás. Az első konferencia még a topolyai Népkönyvtárban volt, ám azóta a jelentkezők igen tekintélyes száma miatt a Topolyai Múzeum ad helyt neki. Idén a múzeum Vojnich Oszkárhoz kötődő kiállítása kapcsolódott a rendezvényhez. Hat év óta talán ez az első olyan kiállítás volt, amely témájában a legközelebb állt a néprajzhoz, az antropológiához, ugyanis a szenvedélyes utazó, Vojnich Oszkár, Délkelet-Ázsiából és Óceániából származó hagyatékát mutatta be. A kiállítás két ősi hagyományhoz, a bételragáshoz és a kávaiváshoz kapcsolódott. A két tudtmódosító szer használatához kötődő eszközöket tekinthették meg az érdeklődők. Bemutattak olyan fényképeket is, melyek zömét Vojnich Oszkár készítette Délkelet-Ázsia és Óceánia lakóiról.

A fiatal néprajzkutatókat és antropológusokat tömöríteni kívánó konferencia a kezdetektől fogva azokat a kutatásokat kívánja bemutatni, amelyek Vajdaság területén folynak. Össze kívánja kapcsolni az egyes részleteket, részeredményeket, hogy teljesebb néprajzi kép alakulhasson ki a területről.

A konferenciáknak nincs külön meghatározott témájuk. Az eltelt hat év alatt a népi vallásosság, a népi építészet, a népszokások, a gazdálkodás, a kereskedelem, a folklór egyes ágai egyaránt témái voltak az előadásoknak.

A konferencia résztvevői leginkább vajdasági származású vagy a területen kutató fiatal egyetemisták, doktoranduszok, muzeológusok, történészek, néptáncosok. Fontos küldetésünknek tartjuk a középiskolások néprajzi kutatásának támogatását. Ezért minden évben meghívjuk a KMV néprajzi szekciójában eredményesen szerepelt diákokat, hogy itt is tartsanak beszámolót kutatásaikról.

A konferenciát PAPP ÁRPÁD, a Kiss Lajos Néprajzi Társaság elnöke nyitotta meg, felhívta a figyelmet az éppen Topolyán jelenleg folyó kutatásokra, amelyeket HARKAI IMRE nyomdokain haladva végeznek. Az első szekcióban ezért kapott helyet KLAMÁR ZOLTÁN és DÖMÖTÖR BEA beszámolója. Az elmúlt nyáron fontos feladatot teljesített egy kutatócsoport, melynek tagjai vajdasági és magyarországi néprajzkutatók és muzeológusok voltak. Topolyán Harkai Imre

jegyzetei alapján próbálkoztak meg a szinte lehetetlennel: végigjárták a várost azzal a szándékkal, hogy megkeressék a Harkai által dokumentált házakat. Fontos ez azért, mert a Topolya építészetében néhány évtized alatt lezajlott változások igen szépen kirajzolódhatnak egy-egy ilyen kutatás alkalmával.

Ebben a népi építészeti szekcióban hangzott el SZÜGYI FERENC zentai levéltáros beszámolója. A technika korszakában a vajdasági néprajz számára igen hasznos újítást, egy internetes honlapot mutatott meg a hallgatóságának. A területen fellelhető kültéri szakrális kismemlékek adattárát tölti fel a világhálóra már néhány éve.

PAPP ÁRPÁD, a *Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszá*nak létrehozója, a görög néprajzi atlaszt mutatta be, az erényeit és hiányosságait egyaránt kidomborítva. Az előadásnak igen jelentős hozadéka lesz, ha majd mellé kerül VINCZE ILDIKÓ tanulmánya a görög diaszpóráról.

A legfiatalabbak beszámolói a népi gyógyászatról, a temetkezési és a húsvéti szokásokról szóltak. PÁSTI KORNÉLIA A gombosi betlehemes folytonosságáról, JAKUS ANITA pedig a családjá nőtagjainak emlékeiben élő gyermekjátékokról értekezett.

A rendezvény, a korábbi évekhez hasonlóan, két néprajzi kiadvány bemutatásával zárult.

Klamár Zoltán a Harkai Imre emlékére rendezett, 2009-es januári konferencia előadásait tartalmazó kötetet méltatta, BESZÉDES VALÉRIA néprajzkutató pedig a *Bácsország* 50., néprajzi számát ajánlotta az egybegyűlteknél figyelmébe.

A rendezvény továbbra is teret kíván adni a szakmai kapcsolatok ápolásának és kiépítésének, egy, a fiatal kutatók számára létrehozott fórum keretei között.

Bécsi Zsófia–Fébert Zsófia

BIZALOM A GAZDASÁGBAN, A GYÓGYÍTÁSBAN ÉS AZ OKTATÁSBAN

Trust in economy, cure and education

Bizalom címmel 2009. november 12–13-án sor került a IV. Szaketikák Nemzetközi Konferenciára Pécsen, a Séta-téren, a Cella Septichorában, az ókeresztény sírkamráknál. A rendezvényt a Pécsi Tudományegyetem és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara pályázatainak támogatásával az ETHOSZ Tudományos Egyesület szervezte. A konferencia rendezőinek célja – az elmúlt években lezajlott szaketikai konferenciákhoz hasonlóan – egy fórum megteremtése a különböző szakterületek képviselői számára. Az eszmecseréken lehetőséget kaptak a bizalom körüli problémák elemzésére a hazai és külföldi kutatók, gyakorlati szakemberek, orvosok, közgazdászok, tanárok. A konferencia főszervezője, BERTÓK RÓZSA nyitóelőadásában azt hangsúlyozta, hogy a hétköznapi életben történő eligazodáshoz csakis az ilyenfajta interdiszciplináris szemlélet segíthet hozzá. Előadásában John Locke életművén keresztül bizonyította, miként fonódik össze egyetlen ember gondolkodásában és életvitelében az elmélet és a gyakorlat, akár olyan eltérő szakterületeket tekintve is, mint a gazdaság, az orvoslás, vagy épp a pedagógia. A konferencia programjának összeállítása az említett szakterületi etikák tematikáját követte.

A konferencia első napja *A bizalom elméleti problémái* című szekcióval indult. V. GILBERT EDIT, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének oktatója *Bizalom a világrendben* című előadásában irodalmi példákon keresztül keresett bizonyítékokat az ember bizalom iránti igényére, a bizalom tűnékenységére és jelentőségére. Bulgakov, valamint Ljudmila Ulickaja életműve szolgált alapul az előadónak, hogy rámutasson: „mindennek meg kellett történnie, meg kellett tapasztalni a rosszat is, a bajt és a nehézséget”. A bizalom kapcsán nem csak az egyénbe vetett bizalomról szólt, hanem a világrend iránti bizalomról is. Előadását azzal az optimista hanggal zárta, mely szerint az élet maga fogja helyreállítani a szétzilált kapcsolatokat, a megromlott viszonyokat.

TÓTH I. JÁNOS, a Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének tanára *A bizalom játékelméleti vonatkozásai* című előadásában az ún. szimultán játékokra koncentrált. Olyan játékokat elemzett, amelyekben a játékosok úgy hoznak egymástól függetlenül döntéseket, hogy nincsenek tisztában a másik játékos

döntéseivel. Azt vizsgálta, hogy ezekben a játékokban miként mutatkozik meg a bizalom, és ennek milyen befolyásoló hatása van a döntési mechanizmusokra. Előadásában a szerző hétköznapi példákkal is magyarázta elméleti levezetéseit. Amikor például a tömegközlekedési eszközökön bliccelünk, akkor az egyénnek a pillanatnyi döntése kihat a közösség hosszú távú érdekeire is.

SZÁSZNÉ MOLNÁR ZSUZSANNA, a salgótarjáni Bolyai János Gimnázium tanára *Mi is a bizalom? A bizalom fogalmának pszichológiai-filozófiai megközelítése* címmel tartott előadást. A fogalom meghatározásához interdiszciplináris szemléletet javasolt. A személyiségpszichológia és a társadalomfilozófia fogalomkészletét használva világított rá a bizalom jelentőségére mind az egyén életútja, mind a közösség szempontjából.

KMECZKÓ SZILÁRD, a debreceni Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola oktatója *A bizalom jelentősége Polányi Mihály gondolkodásában* címmel tartott előadást. Polányi gondolkodásában a bizalom jelentőségét ott ragadta meg, amikor a filozófus az egyedi nyelven kifejtett ismeretelméletéből kiindulva a tudományos élet felé fordul, melyet közösségként fog fel.

NEMESI NIKOLETTA, a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Doktori Iskola hallgatójának elméleti okfejtése: *Néhány felvetés Lehrer Self-Trust című műve kapcsán*. „Keith Lehrer *Self-Trust* című könyvében kísérletet tesz a karteizianizmus meghaladására: amellett, hogy az önbizalom szekvenciáját kiterjeszti a másokba vetett bizalomra, Dennett-tel egyetértve tagadja, hogy homunculus létezne az agyban; formálisan identikus módszert javasol az egyéni és a társadalmi konszenzus elérésére; a zárókö-struktúra analógiáját az egyéni és a társadalmi elmére egyaránt érvényesnek tartja; »én« és csoport kapcsolatát a »tükröződés« és az »internalizáció« fogalmaival jellemzi. Az autonómia tradicionális felfogásainak feminista kritikáit figyelembe véve az egyén társadalmi beágyazottságának elismerése üdvözlendő.”

Az első nap délutánján *A bizalom gazdasági vonatkozásai* című szekcióra került sor. A gazdasági válság kurrens témaköreit maga az élet aktualizálta. Ezen a konferencián az előadók arra hívták fel a figyelmet, és arra hoztak példákat, hogy a negatív társadalmi jelenségek és a folyamatok a bizalmunkat is megtépázták és/vagy teljesen eltüntették.

A szigorúan csak gazdasági vonatkozású erkölcsi kérdésekre fókuszáló előadások előtt BINDER RICHÁRD, a Pécsi Tudományegyetem történelem szakos PhD hallgatója beszélt egy hitevesztett időszakról Magyarországon, a *Teljes politikai bizalmatlanság a Rákosi-korszakban* címmel. Rámutatott arra is, hogy a történészek, a politológusok, vagy a filozófusok eltérő jellemzést adnak ugyanarról az időszakról, hiszen eltérő nézőpontokról, eltérő lényegi pontokra koncentrálnak tesznek megállapításokat. Váholta ennek a korszaknak az előzményeit a jogrend, az állampárti terror, valamint a gazdasági és a kulturális rendszer összefüggé-

seiben. A bővebb háttérismeretek segítségével a fiatalok számára is érthetőbbé tette a magyar társadalmon belüli folyamatokat, és azt, hogy az aktuális bizalmi helyzet vagy bizalmatlansági háttér hogyan befolyásolta a történéseket.

TRAUTMANN LÁSZLÓ, a Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Karának dékánja a *Tudomány – bizalom – vállalat* összefüggő kérdéseinek vizsgálatában kifejtette, hogy a hazai vállalatok nem tudják a bizalmi hálózataikat felépíteni, és ezért nehezen alkalmazkodnak az új világrendhez a gazdaságban. A bizalmi hálózat felépítése részben technikai kérdés, részben viszont hiánya a vállalatvezetők helytelen gondolkodására vezethető vissza. A technika megtanulható, a humán erőforrás azonban fejlesztésre szorul. Ehhez a foglalkoztatáspolitikának is társulnia kell, ami nem csupán a munkaerő fizikai képességeiről, hanem a munkavállaló egyéni sajátos képességeinek az aktivizálásáról is szól.

TÖRÖK ATTILA, budapesti közgazdász, a *Közbizalom és a közhatalom gyakorlásának morális dilemmái – különös tekintettel a gazdaságra* című előadásában a problematika vizsgálatához megkülönböztette a magánemberek közti kapcsolatokat az intézményes kapcsolatoktól. A gazdasági élet folyamatainak értelmezéséhez definiálnia kellett az intézményes kereteket, mint a folyamatok jellegét meghatározó környezetet. Előadásában rámutatott a moralitás és a legalitás gyakran megmutatkozó eltéréseire. Elméleti megállapításait olyan gyakorlati példákkal tette érthetőbbé, mint a parkolási rendszer működése, a köztulajdonban lévő vállalatok javadalmazási rendszere, a fekete és egyéb színekkel ábrázolt gazdaság elleni keresztes hadjárat eseményei, vagy a vagyonvizsgálat nyújtotta lehetőségek kihasználása.

KECSKÉS ANDRÁS, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának oktatója a *Bizalmi vagyonkezelés, bizalmi válság* című előadásával a gazdasági válság teljesebb képéhez szolgáltat további információkkal. A válság értékelésének vizsgálatát nagyobb időintervallumon belül javasolta. A pénzügyi folyamatokat a pénzintézetek hitelezési konstrukcióira koncentrálva mutatta be, és grafikonokkal tette látványossá. Előadásában elemezte, hogy milyen motivációk kelthetik életre a bizalmat a gazdasági életben. A bizalom természetét a befektetői bizalmon keresztül vizsgálta, amire pozitív hatással voltak az állami beavatkozások és a válságkezelő intézkedések.

KIA GOLESORKHI, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának oktatója angol nyelvű tanulmányában a bizalom és a szisztematikus piacorientáció viszonyát elemzi a magyar egészségügyben (*System Market Orientation and Trust in the context of Hungarian Healthcare: A Comparative Study*).

A konferencia első napjának délutánján került sor az orvosi szekcióra „*A bizalom jelentősége az orvoslásban*” címmel. Valamennyi előadás olyan gyakorlati kérdéseket vetett fel, melyekkel nemcsak az egészségügyi dolgozók találkozhatnak nap mint nap, hanem az átlagember is betegként a saját bőrén tapasztalhatja.

Az első előadó KAPOCSI ERZSÉBET, a Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kara Magatartástudományi Intézetének oktatója *A bizalom szerepe az orvoslásban* című előadásában elemezte a bizalmat, mint a professzió sajátosságát; a bizalom és a hivatás összefüggéseit; valamint a bizalom orvos-etikai szempontjait. A megrendült bizalom bizonyítékául említette a jogi szabályozás erősödését, az információigénnyel együtt növekvő bizalmi függőségeket az egészségügyben.

PÖLÖSKEI ESZTER írásában, *A bizalom kérdésének jogi vetületei az orvos–beteg kapcsolatban* címmel összefüggésbe hozza a bizalom kérdéskörét a betegjogi védelemmel, illetve a szolgáltatók jogalkalmazási gyakorlatának egységességével. Mikor a betegek fogyasztókként vannak jelen a gyógyítás folyamatában, akkor sérelmeik kifejezése is a fogyasztói magatartásnak felel meg. A félreértés, a helytelen tájékoztatás, a szelektív emlékezet és a hozzáértés hiánya veszélyezteti az orvos–beteg kapcsolat bizalmi alapját.

BÓTA LÁSZLÓ, a nagyatádi kórház főorvosa *A bizalom és bizalmatlanság a gyógyítás gyakorlatában* címmel tartott előadást. Gyakorlati példákkal mutatott rá a bizalom jelentőségére az orvos–beteg kapcsolatban. A reláció működésének folyamatában először a beteg közvetíti szenvedéseit, az orvos ezeket elviseli és semlegesíti, majd hivatásánál fogva reményt és erőt sugároz vissza a páciens felé. Ebben az eseménysorban elengedhetetlen az orvosi titoktartás, a beteg részéről az őszinteség, a hozzátartozók felől pedig a teljes bizalom az orvos szaktudása iránt. A szaktudás kapcsán szót ejtett még napjaink egyik legkurresebb kérdéséről, a H1N1 influenza-járvány megelőzését szolgáló védőoltás dilemmájáról. Előadásában rávilágított arra a hibára, amikor a szakmai tudást úgy írják felül egyéb érdekek, hogy a következmények mégis a szakmaiság területén mutatkoznak meg.

BOGÁR LAJOS, a Pécsi Tudományegyetem Klinikai Központ Aneszteziológiai és Intenzív Terápiás Intézetének egyetemi tanára *Bizalom az intenzív betegellátásban* címmel tartott előadást. Az intenzív terápiás osztály három szerepcsoportja – a beteg, a hozzátartozók és az ellátó személyzet – közötti bizalmat vizsgálta. A bizalmi háromszög minden szereplőjénél külön elemezte az önbizalmat és a magabiztosságot is a vizsgált személy cselekedetei alapján.

SZOLCSÁNYI TIBOR, a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvosi Karának oktatója *A placebo-hatás orvosetikai vonatkozásai* címmel tartott előadást. A jelenkori orvostudomány klinikai vizsgálatain mutatta be a placebo-jelenséget. A placebo-hatás működése erkölcsileg rengeteg problémát vetett és vet fel, ami megrendíti az orvos–beteg kapcsolat bizalmi alapját, valamint elméleti filozófiai–etikai megfontolásokat is igényel.

A konferencia második napjának központi témája *A bizalom szerepe a nevelésben* volt. Az első előadást a komáromi Selye János Egyetemről STRÉDL

TERÉZIA tartotta meg *Empátiaszint a pedagógushallgatóknál* címmel. Az empátia fogalmának és az empatikus ember tulajdonságainak meghatározása után az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy alapvető tanári kulcskompetenciáról van szó. Ennek fényében a Selye János Egyetemen a felvételi vizsgák részeként empátiamérést is végeztek, melyet 4 év múlva a már végzős hallgatóknál meg is ismételtek. Az így kapott eredményeket összehasonlítva a következőket sikerült megállapítaniuk: magasabb empátia-értékkel bírnak a végzős diákok; az óvopedagógus–tanító szakos hallgatók, mint a tanár szakosok; a keleti régiókban élők és a gimnáziumból érkezők. Az előadó arra is kitért, hogy a legalacsonyabb empátia-érték mindkét vizsgált évben lánynál mutatkozott, holott a szakirodalom szerint a nők magasabb empátia-értékkel bírnak, mint a férfiak.

HORVÁTH ÁGNES, a Kecskeméti Főiskola oktatója *Hol tanuljuk a személyes kapcsolatokat? Társas kompetenciák egy vizsgálat tükrében* című előadásában előbb a bizalom fogalmát és annak különféle oktatási dokumentumokban való megjelenését járta körül, majd a következő kérdésekre kereste a választ: mikor, hol, kinek a közreműködésével alakul ki és fejlődik a diákokba vetett bizalom; tanítjuk-e, s ha igen, akkor tudatos-e ez a cselekvés; s szükség van-e a „bizalom-építésre” egyáltalán. A főiskolások körében végzett vizsgálat eredményeinek tükrében, valamint az ifjúságsegítő képzésben alkalmazott kompetencia-lista segítségével arra a megállapításra jutott, hogy a fiatalok értékrendje a bizalomra alapozott értékeket preferálja, illetve a szakmai felkészítés elengedhetetlen része a bizalom elvét követő kompetenciák fejlesztése.

A bizalom kérdéskörét boncolgatta ORBÁN JÓZSEFNÉ is, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Tanárképző Intézetének oktatója *Az együttműködő (kooperatív) tanulás szerepe a bizalom erősítésében* című előadásában. Előbb az együttműködésen alapuló tanulás előnyeire hívta fel a figyelmet, majd rátért megvalósulásának alapvető feltételére: a bizalomra. Ismertette azokat az alapvető elvárásokat, melyek a bizalom kialakulásához és az együttműködéshez szükségesek. Az együttműködés eredményei mellett azonban felhívta a bizalomhiányra is a figyelmet. A bizalmatlanság ugyanis kommunikációhiányt, bezárkózást, elszigetelődést, együttműködési képtelenséget, intoleranciát vált ki.

BÜTTNERNÉ BÓDY ÁGNES, a nagyatádi Ady Endre Gimnázium és Szakközépiskola igazgatója *A különbségek figyelembevétele a tanításban – Egy európai projekt margójára* című előadásában előbb az általa vezetett intézményben az elmúlt tíz évben bekövetkezett radikális változásokról, megújulásról, majd a FOEVEN által szervezett „EDE” (*Eduquer par la diversité en Europe*) projektről számolt be. A 3 éves projektben (2006–2009) 8 ország vett részt, a kulcsfogalom a különbözőség volt. A különbözőség itt változatosságot, sokszínűséget, sokféleséget, gazdagságot jelent. A projekt általános bemutatása után az egyes országokban való megvalósulásról is értesülhettek a hallgatók.

A bizalomnak a kisebbség és a többség részéről való eltérő értelmezése és ennek kutatással való alátámasztása mellett nagy értéke LAKI ILDIKÓNAK, az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársának tanulmányában az az idézet, amely tulajdonképpen az egész konferenciának is a mottója lehet. „Ha egy olyan társadalomban élsz, ahol az emberek nem szerelnek zárat az ajtókra, az még messze nem jelenti azt, hogy bemehetsz, és ellophatod a dolgaikat, csak azért, mert megteheted.” (Anton Corbijn)

Az előadások után lehetőség nyílt diskurzusra, a felvetett problémák megvitatására. Ezt követően a második szakaszt BENCE ERIKA, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének oktatója nyitotta meg *A gyermeki perspektíva és beszédmód a(z) (gyermek)irodalomban/oktatásban* című előadásával. Előbb a gyermekirodalom jelenségének problémáját vetette fel, ugyanis felhívta a figyelmet arra, hogy vitathatóak fogalmi attribútumai, létezésének formái és kvalitása is, majd pedig a szövegválogatás igencsak időszerű kérdéséről számolt be. Vitába szállt a gyermekirodalomról és az oktatásról szóló idejétmúlt és felületes elképzelésekkel, majd felhívta a figyelmet arra, hogy ki kell utasítani az oktatásból azt a megközelítésmódot, mely alábecsüli a gyermeket. Gondoljunk csak a „nem gyerekeknek való” és a „gyerekek ezt nem értik” álláspontra.

Ezt követően PETRIK EMESE (Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, doktorandusz iskola) a *Kör-bejárom önMAGam Weöres Sándor gyermekverseinek szubjektumszemlélete* című előadását hallhatták az érdeklődők. Az „egyen”, az „egyed” és az „önmagam” alapfogalmak tisztázása után került sor a versekben megmutatkozó szerepkörök jellemzésére. Zenei és képzőművészeti alkotások illusztrálták az előadást, melynek központjában a férfi és a női jellegek megkülönböztetése állt. Példákat hallhattunk Weöres Sándor verseiből a nemi szerepekhez köthető szimbólumokról.

A második szakaszt FÉBERT ZSÓFIA, magyar–történelem szakos középiskolai tanár zárta *Rémálomba ringató mesék – Gyermekünket fenyegető erőszak a mesékben* című előadásával. Az elmúlt két évtizedben jelentős mennyiségi javulás következett be a médiában és a könyvpiacra, természetesen ez a gyermekeknek szánt műsorok és könyvek terén is megmutatkozott. Az erőszakos tartalmak közvetítése nem számít manapság újdonságnak, de az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy mégis lépni kell, hiszen már a mesekönyvek világába is begyűrűztek a rémségek. Nem a klasszikus mesékben megjelenő erőszakos cselekedetekről van szó – hiszen az általuk kiváltott feszültségek feloldása a gyermek megfelelő lelki fejlődéséhez szükséges –, hanem az illusztrálásuk okozhat lelki sérüléseket. Ennek talán legmarkánsabb példája a Kékszakállú herceg történetet feldolgozó mesekönyv, melyben a halott feleségek véres hullái lógnak a padláson. Az előadó arra is rávilágított, hogy a „mai modern” mesék nem hordozzák a műfaji

kritériumokat, s laposabbnál laposabb, olykor pedig kifejezetten értelmetlen történetek is bekerülhetnek a mesekönyvekbe.

A diskurzus után a konferencia záró szakaszát FARKAS SZILÁRD, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Doktori Iskolájának hallgatója, egy kaposvári középiskola tanára kezdte. Az előadásának címe *Bizalmatlanság a közoktatásban – Problémák, okok, következmények*. A bizalmatlanság társadalmi jelenségének problematikáját az előadó az iskolán belül vizsgálta olyan fogalmak mentén, mint az önbizalom, a kompetencia, a tolerancia, a hitelesség, a pedagógus-szerepek, az empátia és az etika. A bizalomvesztés általános jellege így az iskolában is tetten érhető lett. A legmeghatározóbb helyen, a tanár-diák viszonyban már megfigyelhető. Az előadó kitért ennek negatív hatásaira, de arra is felhívta a figyelmet, hogyan lehet tenni a bizalmatlanság ellen, helyre állítani a bizalom légkörét.

WIRTH GABRIELLA, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatója a *Bizalom az iskolában – Esettanulmányok ismertetése* című előadásában olyan konkrét eseteket tárt elénk, amelyek a bizalommal való visszaélés kategóriáját képezik. Ezeket az eseteket a tanár-diák viszonyában vizsgálta. A tanári kódexek „előírásai”, a tanárokkal szembeni elvárások, valamint a tanárok saját elképzelései sem valósulnak meg legtöbbször az iskolai gyakorlatban. Ennek kapcsán hívta fel a figyelmet a tanári titoktartás következményeire, valamint arra, miként lehetne hasznosítani az esettanulmányokat a tanárképzésben.

Ezt követően BÉCSI ZSÓFIA, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Doktori Iskola hallgatója a *Bizalmatlansági hálózat az iskolában* című előadásában rávilágított arra, hogy az az ideális állapot, mely a tanár-diák–szülő közötti bizalmi kapcsolat meglétét jelenti, a mai Magyarországon nagyon ritka. Az a bizalmi hálózat, amely az iskolai élet szereplői között az egymásrataltságból is következne, eltűnni látszik, átadva helyét a bizalmatlansági hálózatnak. Az előadó beszámolt arról, hogy a diákok között végzett felmérés során világossá vált, hogy a diákok a tanár személyét nem egy egységként kezelik, ugyanis különválasztják benne a szakmaiság iránti és az emberség iránti bizalmat.

GALAMBOS ATTILA, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar hallgatója az *Autonómia és szabadságra nevelés – A globális problémák iránti érzékenyítés a közoktatásban* című előadásában a „globális nevelés” fontosságára hívta fel a hallgatóság figyelmét. Ennek célja a fiatalok felkészítése a globalizációs folyamatok hatásaira, hogy érzékennyé váljanak a világban megjelenő és feldolgozható problémák iránt, s hogy részt vegyenek ezek megoldásában. A globális problémák vázolása után a hallgatóság olyan terepmunkák eredményeivel ismerkedhetett meg, melyek a diákok szegénységhez, illetve ennek a leküzdéséhez való viszonyulásukra, hozzáállásukra kereste a választ.

A konferencia záró előadását KRAJNİK SZABOLCS, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Doktori Iskola hallgatója, a Kaposvári Egyetem Művészeti Karának oktatója a *Bizalom a felsőoktatásban, bizalom a gépekben* címmel tartott előadást. Mint az elektronikus ábrázolás szaktanára hallgatóinak egy csoportját vizsgálta a bizalommal kapcsolatban. Elemezte a tanulóknak az iskolaválasztáshoz kötődő bizalmi típusait az előképzettség és a szakmai érdeklődés befolyása szempontjából, továbbá azt, hogy az intézménybe fektetett bizalom mennyire befolyásolta a pályaválasztásukat és a pályaaorientációjukat, mennyire érintette meg őket az oktatókkal, tárgyakkal kapcsolatos bizalmi szint, egészen odáig vezetve a gondolatot, hogy van-e a hallgatóknak bizalmuk saját magukban, egy kreatív tervezés elnevezésű órán a gépekben és a programokban, amelyekkel dolgoznak.

A kétnapos rendezvény során az előadások között alkalom nyílt a vitás kérdésekről beszélni, hozzászólásokat tenni. Ezzel megvalósult a szervezők célja, hogy egy olyan szakmai találkozót rendezzenek, amelyen az érdeklődők – nemcsak az előadók, hanem a szélesebb körből érkező publikum, köztük nagy számban egyetemi hallgatók – a bizalommal kapcsolatos kérdésekben eligazítást kapjanak hiteles szakemberektől, tapasztalt kutatóktól és oktatóktól.

Cini Zoltán

A NYELVÚJÍTÁS IDŐSZERŰSÉGE

The topicality of Language reform

Újvidéken 2009. november 17-én és 18-án a Magyar Nyelv és Irodalom Tan-
széken A nyelvújítás időszerepe címmel nyelvészeti konferenciát tartottak.

A délelőtti ülészak elnöklője, CSORBA BÉLA ismertette a kitűzött célokat és az előadók névsorát, majd LÁNCZ IRÉN tanszékvezető megnyitóbeszéde hangzott el. Kazinczy Ferenc születésének 250. évfordulója alkalmat adott arra, hogy az előadók beszámoljanak a nyelvújításról és a nyelvújítással kapcsolatos jelenségekről. A tanszékvezető Kazinczy Ferenc munkásságának méltatása közben megjegyezte, hogy a nyelvújítás több volt, mint nyelvi bővítés, ugyanis a nyelvújítók mozgalmukkal megteremtették a modern magyar kultúrát is. Az első előadást MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ tartotta *Természetes nyelvújulás és mesterséges nyelvújítás* címmel. Többek között elhangzott, hogy a magyar nyelv nem volt elég árnyalt ahhoz, hogy a hivatalos nyelv szerepét betöltse, s a nyelvújítás ezen funkció elérése végett indult meg. A nyelvújítók ezrével gyártották a szavakat, tízszer annyit hoztak létre, mint amennyi megmaradt belőlük. Egyesek túlzásokba estek, s minden idegen hangzású szót magyarítani akartak. Kétségtelen, hogy a nyelvújítás jelentős eredményeket ért el a magyar nyelv pallérozása terén, de a későbbiekben a túlzások „fattyúhajtásainak” kiiktatása nehézségekbe ütközött. Szó esett még a 20. század harmincas éveinek „nyelvújításáról” is, amikor a sportnyelvet pályázat útján magyarították. Az előadó végül megjegyezte, hogy a mesterséges nyelvújítás elengedhetetlen volt, de hosszú távon a természetes nyelvújulás hatékonyabbnak bizonyul. LÁNCZ IRÉN *Kazinczy európai mintái* című dolgozatában leszögezte, hogy Kazinczy elveinek és gondolkodásának európai, elsősorban német, francia, görög és latin forrásai voltak. A *Pályám emlékezetében* vall a fordítás elsőbbségéről, mert ez biztosítja az európai mintára való megújulást. A német klasszikus írók nyelvét tartotta mintának, de épített Jenisch, berlini evangélikus lelkész nyelvestétikai nézeteire is, aki szerint a nyelvnek gazdagnak, energiával telinek, világosnak és jól hangzónak kell lennie ahhoz, hogy eszményinek nevezhessük. CSEH MÁRTA *Különös szavak Kazinczy Ferenc munkáiban* cím alatt meghirdetett előadásában az anyag terjedelmének nagysága miatt csak egy műre, a *Pályám emlékezetére* koncentrált. A felszólaló kiválasztott egy szövegrészt az említett műből, melyben a szerző nagyszüleire, elsősorban nagyapjára emlékezik. Bár a kiválasztott szövegrész nem volt túl

hosszú, mégis bővelkedett archaizmusokban, formaiakban, jelentésbeliekben és fogalmiakban egyaránt. Ezek a szavak Kazinczy korában nem minősültek régi-eseknek, ma viszont már igazi különlegességgé hatnak.

RAJSLI ILONA a magyar növénynevek fejlődéstörténetéről beszélt. Alapkorpuszként Lippay János *Posoni kert* című művét használta fel. Különböző csoportokba sorolta be a vizsgált növényneveket aszerint, hogy milyen mondatrészek járulnak hozzájuk. Számos példával tette színesebbé előadását, pl. gyöngyvirág, csillagvirág a minőségjelzős, ezerfű a mennyiségjelzős, ördögnyelve, disznókenyér a birtokosjelzős növénynevek közül stb. A magyar növényszókincs csaknem ezer éves, s egészen a 20. század elejéig főleg nyelvjárásokból merített. Ebből kifolyólag logikátlan, de megőrzött sok névadási réteget. TUSKEI VILMA *A nyelvújítás selejtjei* című előadása is bővelkedett példákban. Szili Kálmán kétkötetes nyelvújítási szótárából gyűjtött ki mintegy ezer szót, s ennek egy töredékét osztotta meg a hallgatósággal. Szólt a kutatás módszeréről. A szótár szócikkeiből merített, de sok szó más szócikkekben volt elrejtve, s ezek közül is felvett néhányat. Többek között olyan szavakat mutatott be, melyek formailag ma is élnek, de jelentésük megváltozott. Pl. az adat szavunk adag jelentésben élt, az aggastyán csúfnévnek számított, s csak később kopott le róla a negatív jelző. A különböző képzőkkel ellátott szavakból is felfűzött egy csokorra valót. pl. -da/-de végződésű nyelvújítási selejtszó az észlelde, melynek mai jelentése obszervatórium/csillagvizsgáló, vagy az -ány/-ény képzővel ellátott, Arany János által is használt üteny, melyet ma ütemként ismerünk. Bizonyos nyelvújítás alkalmával született szavakat idegen szavak szorítottak ki a nyelvhasználatból, erre példa az ugrány, melyet – ki gondolná – ma kenguruként ismerünk. PÁSZTOR KICSÍ MÁRIA *Nyelvújító módszerek a chatelésben* című előadása, az előbbiektől eltérően a napjainkban a számítástechnika és az internet fejlődése és elterjedése által megfigyelhető „újításokkal” foglalkozott. Felvázolta a chatelés nyújtotta lehetőségeket, és felhívta a figyelmet a paralingvisztikai kifejezések (pl. a mimika) emotikus jelekkel történő pótlására. A chatelők nyelvhasználata kötetlen, nem jellemző rájuk az irodalmi nyelv használata, gyakran tudatosan elkövetett helyesírási vétségek is megfigyelhetők. A chatelés által új szavak, szókapcsolatok is születnek. Ezúttal csak egy ferdített frazeológiai egységet említek a felhozott példák közül: Ajtóstul ront a szánkba.

A délutáni ülészakban három előadót hallgathattunk meg MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ elnöklétével. Andrić Edit *Az idegen szavak adaptációja a szerb és a magyar nyelvben* című előadásából megtudtuk, hogy a szerb nyelv toleránsabb az idegen szavakkal szemben mint a magyar. Az idegen szavakat vagy teljesen megőrzi a nyelv, vagy idomítja őket a nyelvi normához. Megtudtuk azt is, hogy az idegen szavaknak a magyar nyelvben többnyire megmarad a végződésük, míg a szerb elhagyja: pl. katalógus – katalog stb. Továbbá néhány idegen

szó (pl. amatőr, deviza, kompozíció, manipuláció stb.) jelentését vizsgálta meg mindkét nyelvben, s arra a következtetésre jutott, hogy a kontextus határozza meg ezen szavak konkrét jelentését. KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA szintén az idegen szavakkal foglalkozó írását olvasta fel *Idegen nyelvekből származó szavak a magyarban* címmel. Nyolc bácskai és nyolc bánáti településen végzett kérdőíves felmérést, s számolt be kutatási eredményeiről. A kérdőív kitöltőit arra kérte, hogy jegyezzenek fel olyan idegen szavakat, amelyeket gyakran használnak mindennapi beszédtevékenységük során. Az 1165 adatközlő döntő többsége felismerte azokat az idegen átvételeket, amelyekkel nap mint nap él, de azt már nem tudták eldönteni, hogy mely nyelvekből származnak ezek. Kovács Rác Eleonóra a kérdőívek feldolgozása után arra a következtetésre jutott, hogy a legtöbb idegen szót a szerb nyelvből adaptálták mind a tizenhat településen, de meglepően nagy a francia és az angol eredetű szavak aránya is. Az előbbi többnyire szerb és német közvetítéssel került a magyar nyelvbe. A délutáni ülés szak utolsó felszólalója KATONA EDIT volt, aki *Agrammatikus forma, stíluselem, neologizmus?* címmel tartott előadást. Napjainkban egyre több agrammatikus elem jelenik meg a nyelvben, melyek agrammatikusságuk ellenére is virulnak a nyelvhasználatban olyannyira, hogy már a kortárs magyar lírába is beszűrődtek. Elsősorban Tóth Krisztina, Tandori Dezső és Parti Nagy Lajos verseiből kiragadott sorokkal támasztotta ezt alá. Nem tudjuk, hogy ez a jelenség milyen méreteket ölthet a nyelvben, de az könnyen előfordulhat, hogy száz év múlva már csak lábjegyzetek segítségével tudjuk elolvasni ezeket a verseket.

A konferencia második napján újabb öt előadás hangzott el. CSORBA BÉLA *Gondolatok a nyelvi határtalanításról* címmel tartotta meg előadását. Arról beszélt, hogy az újabb szótárak, szójegyzékek stb. igyekeznek felvenni szócikkeik közé a határon túli magyar nyelvterületen használt kölcsönszavakat is. 2003-ban összekapcsolódtak a határon túli kutatóállomások az eredményesebb munka érdekében. A Mi ilyen nyelvben élünk címet viselő, ezen kutatásnak köszönhetően létrejött szójegyzéket be is mutatta. A határtalanítással a határon túli magyarok nyelvi önbizalmát kívánják megerősíteni. DANYI MAGDOLNA *Tagolatlan vagy egy főtagú hiányos nominális mondatok Pilinszky János költő nyelvében* című dolgozatának első részében a nominális mondat jellegzetességeivel foglalkozott, majd ennek előfordulását vizsgálta meg Pilinszky János verseiben. A nominális mondat finnugor sajátosság. A létige vagy a lenni ige elhagyása pusztán főnévi megnevezéseket eredményez, melyekből gyakran nem hozható létre szintaktikai struktúra. A nominális mondatok személytelenek, Pilinszky ezért kedvelte őket. Az ilyen szerkezetek elsősorban kései költészetében szaporodtak el. VUKOV RAFFAI ÉVA *Az explicit beszédmód elemeinek megjelenése a 8–12 éves korúak beszédében* című dolgozatában a nyolc-, tíz- és tizenkét éves gyerekekkel végzett kutatási eredményeiről számolt be. Arra kérte őket, hogy az általa

bemutatott képregényszerű képsorról mondják el véleményüket, gondolataikat. A minta feldolgozása során arra a megállapításra jutott, hogy a nyolcéves gyerekek elsősorban tömondatokat használnak, a bonyolultabb mondat szerkezetek idősebb társaiknál jelentkeznek. Az is jelentősen befolyásolja beszédkészségüket, hogy milyen környezetben élnek. A beszédkészség szempontjából a kisebb-ségi környezetben élő magyar gyerekek eleve hátrányos helyzetben vannak a nyelvi presztizs miatt, valamint gyakran megfigyelhető náluk a tükörfordítás jelensége. ÚJVÁRI TÓTH ANITA a bácsfeketehegyi általános iskolások nyelvjáráshoz való viszonyulásával foglalkozott. A felsős diákok az általa összeállított szójegyzékből választották ki azokat a szavakat, melyeket nyelvjárásnak vélték. Az attitűdvizsgálat során kiderült, hogy a 107 adatközlő 41%-a töltötte ki helyesen a kérdőívet, a fennmaradó 59% nem ismert fel minden nyelvjárási szót. A kérdőívnek köszönhetően az is kiderült, hogy a diákok döntő többsége azt hiszi, hogy tisztában van a nyelvjárás fogalmával. Ennek tükrében a hibásan kitöltött kérdőívek aránya igen magas volt. A bácsfeketehegyiek többsége nem szégyenli nyelvjárását, úgy vélik, hogy ez különbözteti meg őket a szomszédos falvakban élő társaiktól. NAGY ÉVA *A jezik – nyelv szó összehasonlító vizsgálata a szerb és a magyar nyelvben* címmel tartott előadást. Mindkét nyelvben azokat a frazémákat vizsgálta meg, melyekben előfordul a nyelv, illetve a jezik szó, majd annak alapján csoportosította őket, hogy milyen mértékben felelnek meg egymásnak. Az így kialakított öt csoport: a két nyelv frazémái teljesen megfelelnek egymásnak; részlegesen felelnek csak meg egymásnak; szerb frazéma magyar megfelelés nélkül; magyar frazéma szerb megfelelés nélkül és olyan szerb frazémák, melyeket a magyarban szóösszetétellel fejezünk ki. Részletesen a teljes megfelelés kategóriájába besorolt szólásokat, közmondásokat osztotta meg a hallgatósággal. A frazémák nyelvünk virágai, képszerűségükkel elevenné teszik stílusunkat, valamint tükrözik a közösség gondolkodásmódját.

Az ülés vitával zárult. A jelenlevők lehetőséget kaptak az elhangzott előadásokhoz való hozzászóláshoz, valamint véleményt cserélhettek az előadókkal. A kétnapos konferencia rávilágított arra, hogy nyelvünk ma is él, újul és érdemes, sőt kell foglalkoznunk vele. Az előadások szövege hamarosan nyomtatásban is megjelenik a Magyar Tanszék folyóiratában, a Hungarológiai Közleményekben.

Drobnik Aranka

HAGYOMÁNYOS ÉS MODERN OKTATÁSI RENDSZEREK, TANÁRTÍPUSOK ÉS MÓDSZEREK

Traditional and modern education systems, teacher types and methods

Az Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke október 24-én tanári továbbképzést szervezett az általános és középiskolai magyartanárok részére. A szakmai találkozón négy plenáris előadás hangzott el, majd ezek után a hallgatóság két szekcióra bomlott: az általános iskolai és a középiskolai tanárok szekciójára. A továbbképzés Láncz Irén tanszékvezető előadásával kezdődött.

LÁNCZ IRÉN a legújabb nyelvtudományi diszciplínák ismertetésével kezdte előadását, melynek címe *A modern nyelvészet és a magyar nyelv tanítása*. A XX. századi nyelvtudomány több átalakuláson ment keresztül, így szükség volt annak tisztázására, mit is nevezünk tulajdonképpen modern nyelvtudománynak. Az elmúlt 40–50 évben a modern nyelvtudomány területén a generatív nyelvtudomány mellett a kognitív grammatika is jelentős irányzattá vált. Az előadó ennek az irányzatnak az alapfogalmait ismertette, és olyan tanácsokkal látta el a hallgatóságot, hogyan vonhatnak párhuzamot a tanórákon a hagyományos nyelvtani fogalmak és a kognitív nyelvészet terminológiája között, ezáltal bevonva a tanulókat a modern nyelvleírás új módszereibe. Szó volt tehát a mondatösszetevőkről, az alanyi és állítmányi rész megfelelőiről, a főnévi és az igei csoportról, arról, hogyan befolyásolja a szórendcsere a mondat értelmét, és milyen szerepe van ebben a fókusznek.

CSÁNYI ERZSÉBET *A posztmodern Hamlet* című előadásában Shakespeare műveit mint újraírható hagyományt mutatta be. A Shakespeare-filmadaptációkról számolt be, ezek közül pedig különös figyelmet szentelt Tom Stoppard *Rosencrantz és Guildenstern halott* című művének, amelynek filmes változatából egy részletet meg is tekinthetett a hallgatóság. Az előadás elején hangsúlyozta, hogy a posztmodern jegyek Shakespeare-nél is észrevehetők, például az intertextualitás, az önreflexió. Tom Stoppard művének főszereplői a Hamlet mellékszereplői, akik létezésük alapproblémáira keresik a választ. De akárcsak az ironikus nyelvhasználat, a nem egységes szubjektumok szerepeltetése, az önértelmezés is, a létkérdések körének magyarázata is posztmodern: véglegesség nincs, így végső válaszok sincsenek. A mű az abszurd dráma jellemzőit is magán viseli, így több szempontból rokonítható Beckett *Godot-ra várva* című drámájával.

A következő előadó HARKAI VASS ÉVA volt, aki Radnóti Miklós születésnapjának 100. évfordulója alkalmából a Radnóti-kultuszról és ennek hatásairól szólt. Radnóti Miklós életművének értelmezését, akárcsak József Attiláét, jelentősen befolyásolták bizonyos életrajzi elemek, mint például korai, tragikus haláluk. Egyes műveit azért hanyagolták el, mert mellékesnek tűntek a kialakult kultusz szempontjából. Ezért sokáig sürgető kérdés volt az, hogy mikor történik meg Radnóti életművének újraértelmezése. Ma már ez a mű megszületett, így Bori Imre és Pomogáts Béla kismonográfiái után egy részletes és átfogó monográfia jelent meg 2006-ban, melynek szerzője Ferencz Győző. Így a Radnóti születésnapjának 100. évfordulóján történő rendezénysorozatokon már új kérdések válhattak a viták forrásává.

HÓZSA ÉVA és HORVÁTH FUTÓ HARGITA, a magyar nyelv és irodalom módszertanának tanárai diákjaikkal, DROZDIK-POPOVIĆ TEODÓRÁVAL, CINI ZOLTÁNNAL és KURCINÁK ÁRPÁDDAL bemutattak és elemeztek három vizsgaórát, amelyek modellként szolgálhatnak a gyakorló magyartanároknak. Az általános iskolai tanárok szekciója legelőször Jung Károly előadását hallhatta, amelynek címe *Mátyás király a magyar és a délszláv néphagyományban*. Az előadó röviden beszámolt arról, miként vált Corvin Mátyás a néphagyomány egyik leggyakoribb hősévé, nemcsak a magyar, hanem más nemzetek néphagyományában is. Időben visszavezetett azokhoz a XVI. századi első forrásokhoz, melyek már kialakították azt a Mátyás-képet, mely a XVIII. század második felében még inkább erősödik. A Mátyás-hagyomány írásos emlékei között jelentős szerepet töltenek be a Mátyás királlyal kapcsolatos proverbiumok. Az *Egyszer volt Budán kutyavásár* proverbium azért is fontos, mert magyarázó mondája egy XIX. századi szerb kiadványban is megjelent. Az előadás során az ehhez a témához kapcsolódó új szakirodalmat is megismerhették a tanárok. CSEH MÁRTA az akadémiai helyesírási szabályzat változásait, újdonságait ismertette. HÓZSA ÉVA *A tankönyv választ minket?* című előadásában a hatodikos olvasókönyv néhány szövegének interpretációs lehetőségét mutatta be. A középiskolai tanároknak BENCE ERIKA *Az irodalom mint hálózatos szövevény* címmel tartott előadást. TOLDI ÉVA előadásában Sinkó Ervin életművének korszerű olvasási lehetőségeit taglalta. *Kép és szöveg korrespondenciája az irodalmi szövegekben* című előadásában HORVÁTH FUTÓ HARGITA a vizuális és a verbális kifejezőmód érintkezését vizsgálta Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében.

A magyartanárok továbbképzésének második része november 21-én folytatódott. A szakmai találkozón három plenáris előadás hangzott el. Az első előadó, IVANOVIĆ JOSIP előadásának témája az interaktív pedagógia, illetve ennek előzményei, előadásának címe: *Bevezetés az interaktív pedagógiába*. A pedagógiai irányzatok rövid történetének ismertetése az interaktív pedagógia új szemléletét és módszereit világítja meg, melyek a kommunikációelméletre alapoznak. Az interaktív pedagógia középpontjában a diák mint oktatási alany (és nem mint ok-

tatási tárgy) áll, vagyis a nevelés a kétirányú kommunikációra épül, melyben az oktató tanár és a diák egyenjogú kommunikációs félként vesz részt. Az oktatási rendszereket is ennek alapján csoportosítják, a hagyományos oktatási rendszerek pedagógusa domináns fél a nevelésben, míg a modern oktatási rendszerek épp ezt igyekeznek elkerülni, az oktató a szerepét illetően megváltozik, közvetítővé válik, az óra passzív szereplőjévé. Így a heurisztikus és mentoros tanítási módszer alkalmazó tanár tanácsadó a felfedező ismeretszerzésben, mintát nyújtó oktató a példaadó oktatásban. A modern oktatási rendszerek közé tartozik még a team-oktatás, a projektoktatás, a problémamegoldó és a programozott oktatás, ezek módszerei az aktív tanuló érvényesülését tartják kulcsfontosságúnak.

BERTÓK RÓZSA *A tanár–diák reláció, korszerű tanítási modellek* című előadásának első része Elliot Aronson, a híres szociálpszichológus *A társas lény* című könyvére épült, vagyis az iskolai erőszak szociálpszichológiai hátteréről, az iskola intézményében kialakuló emberi kapcsolatok problémáinak ok-okozati összefüggéseiről szolt. A kutatások a következő problémákat vélték felfedezni a magyarországi iskolákban: a tanulók az iskolai intézmény ellen lázadnak, a diákok egymás közötti kommunikációja rossz, így gyakori a gyűlölködés, az unalom pedig a fölöslegesség érzését váltja ki belőlük. Mindennek következményeként jelentkezik az a magatartás, melyet az előadó Elliot Aronso szavainak idézésével fejezett ki hatásosan: „mások hibáztatása remek társasjáték”, azaz a tanulók körében hiányzik a felelősség vállalása. Bertók Rózsa a problémák megoldására az Aronso által javasolt mozaikmódszert ajánlja, melynek lényege a megfelelő csoportalkotás és a jól megszervezett feladatelosztás. Ezáltal a csoporttagoknak a gyenge pontok helyett inkább egymás erősségeire kell építeniük egy közös cél érdekében, és így csökken az egymás elleni agresszív viselkedés. Az előadás második részében Bertók Rózsa a tanár személyével foglalkozott, tanártípusokat sorolván föl, ami lehetőséget adott a részt vevő tanároknak arra, hogy gondolatban a maguk helyét is meghatározzák ebben a tipológiában.

A következő előadó, LÁNCZ IRÉN előadása kapcsolódik a továbbképzésen korábban elhangzott *A modern nyelvészet és a magyar nyelv tanítása* című előadásához, amelyben a kognitív nyelvészet alapterminusairól közölt fontos információkat. Ez az előadás továbbfűzte ezt a gondolatot, a szintaktika más területére térve át, az egyszerű mondat összetevőin kívül az összetett mondatot is a kognitív nyelvészet módszereivel vizsgálva. Az összetett mondatok csoportosítása eszerint eltér a hagyományos felosztástól, így például a kognitív nyelvészet szerint nem mellérendelő mondatfajtákat különböztetünk meg, hanem mondatviszonyokat, az alárendelő mondatokat „hogy” kötőszavas és vonatkozó mellékmondatú mondatokként definiáljuk, ez utóbbiakat kiegészítő és korlátozott vonatkozó mellékmondatokra osztva. A szóösszetételek csoportosításáról úgyszintén beszámolt az előadó, és igyekezett minden nyelvi jelenséget bő példatárral is alátámasztani.

A plenáris előadásokat követően a továbbképzés hallgatói megtekinthették a tanszéki könyvtár legújabb könyveit, és átvehették a Tanszék ajándékkönyvét, melyet az intézmény 50. évfordulójára adtak ki.

BENCE ERIKA *Városregények és -novellák a vajdasági magyar irodalomban* címmel tartott előadást az általános iskolai tanárok részére. Beszámolója középontjában Herceg János *Módosulások* és Lovas Ildikó *Meztelenül a történetben* című műve állt, melyeket mint várostörténeteket az anekdotikus narratíva szempontjából vizsgált. Herceg János regényében az anekdotázás mint létforma jelenik meg, és két szinten történik: az elbeszélői és a szereplők szintjén. A történetmondások lényegében menekülést jelentenek a lakosok számára egy olyan világba, amely nincs. Az anekdotázás során nemcsak ismert történelmi alakok jelennek meg, hanem a „kistörténelem”, a magánmitológia hősei is, akiket sokszor a mese légköre is áthat. Lovas Ildikó regényében Szabadka története egy kollektív érzésben bontakozik ki, amelyet csak a szabadkaiak élhetnek meg. Ez az érzés egy intertextuális háló által is megfogalmazódik (szövegközi kapcsolata van a regénynek Kosztolányi *Pacsirtájával*, *Aranysárkányával*, a Csáth-novellákkal, Havas Emil műveivel, sőt Eötvös *A falu jegyzője* című regényével): keretek között élni, a létezés szabadsága nélkül.

KOVÁCS RÁCZ ELEONÓRA *Szólások és közmondások* című előadását a témát felölelő legújabb szakirodalom ismertetőjével kezdte. Ezt követően az előadó szólás- és közmondásgyűjteményt osztott ki a résztvevők körében, és módszereket tanácsolt, hogyan magyarázza meg a tanár feladatok segítségével a közmondás és szólás közötti különbségeket. Majd tapasztalatcsere következett, végül a szólások és közmondások tanítására alkalmas feladatokkal ismerkedtek a továbbképzés résztvevői, amelyek akár más tanítási egységek körén belül is felhasználhatóak.

A középiskolai tanárok szekcióelőadásaiiban KATONA EDIT a metaforához kognitív szempontból közelített, ISPÁNOVICS CSAPÓ JULIANNA *A bűn színrevitele* című előadásában Madách Imre és Csillag Károly szövegeinek összehasonlító vizsgálatát végezte el. A bácskai magyar irodalom előtörténetének egyik fontos szövege Csillag Károlynak a *Sátán útja* (1898) című alkotása. A szabadkai publicista művét Madách Tragédiája ihleti. A nagy előd szövegét folytatva Ádám útja mellé a dekontstrukció szellemében fogant sátáni utat helyezi. Csillag képcsoportsorozatának kultúrtörténeti nyersanyaga egy statikus drámaformát alakít ki, melyben a drámaiság nem az események bonyolult szövevényéből ered, hanem a szónoki beszéd, a hang, a zene, a látvány, a kép médiumának együttes működéséből bontakozik ki. Csillag Károly drámaformája és Sátán-értelmezése irodalmunk egyedi szövegkísérlete. UTASI CSILLA *Janus Pannonius költészete* a középiskolában címmel tartott előadást, és a költőnek a középiskolai olvasókönyvekbe beválogatott verseit interpretálta.

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Létünk 2009/4-es számában Silling Léda *Képek a bácskai vásárokról és piacokról történetéből* című tanulmányának egyik közcímében sajnálatos elírások történtek. Az értelmezhetetlen cím helyesen:

SÁTOROS KOCSMÁROS – LACIKONYHA

A szerző és az olvasók elnézését kérjük!

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy ímélnben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és ímélcímüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagrammokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhöz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövegegész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelést nem alkalmazunk. A szövegek közötti hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegek közötti hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén:

(IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159.). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség